

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

ANTİK ÇAĞ'DA DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

Fatih İNAN

EYLÜL - 2022

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

ANTİK ÇAĞ'DA DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

Fatih İNAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR

EYLÜL – 2022

TRABZON

ONAY

Fatih İNAN tarafından hazırlanan “Antik Çağ’da Doğu Karadeniz’de Mithra Kültü’nün Varlığı” adlı bu çalışma 21.10.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR	Danışman	☐	☐	
Prof. Dr. Erkan İZNİK	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Turgut Hacı ZEYREK	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Ali GÜVELOĞLU	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Mehmet ALICI	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Fatih İNAN

16.09.2022

ÖNSÖZ

Anadolu dünya üzerinde sahip olduğu konumu sebebiyle tarih öncesinden günümüze bir çok medeniyete, topluluğa, siyasi ve askerî yapıya, kültüre, dine ve yeniliğe ev sahipliğı yapmış eşsiz bir coğrafyadır. Anadolu'nun bereketli topraklarında ortaya çıkan veya sonradan gelip yeşeren birçok kültür, pagan ve semavi din dünyanın farklı köşelerine kadar yayılarak sayısız insanın duygularına dokunmuştur. Bu inanç sistemlerinden birisi de Antik Çağ Hint, İran ve Roma panteonlarında yadsınamaz bir yeri bulunan Mithra Kültü'dür. Ortaya çıkışı MÖ 2000'lere kadar uzanan Mithra hakkında bilinen ilk yazılı bilgilere rastlanılan yer Hititlerin başkenti Hattuşaş (Boğazköy-Çorum)'dır. Hititlerle Mitanniler arasında MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında yapılan anlaşma metninden sonra Ahamenid, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Anadolu coğrafyasının birçok yerinde Mithra'nın izlerine rastlanılmaktadır. Mithra Kültü'nün Anadolu'da yayıldığı yerlerden biri de Antik Çağ'da Pontos toprakları içerisinde yer alan bugünkü Doğu Karadeniz Bölgesi topraklarıdır.

Antik Çağ'da Mithra'nın Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki varlığı üzerine hazırlanan bu çalışmanın başlangıcında danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR'in aşıladığı fikirlerin payı büyüktür. Tarihî serüveni içerisinde çok geniş bir alana yayılan ve bir gizem kültüne dönüşen Mithra Kültü'nün Doğu Karadeniz gibi kaynak yönünden zengin olmayan bir bölgede çalışılması yönünde bana olan öneri ve desteğı bu çalışmanın başlangıç fitilini ateşlemiştir. Ayrıca sadece akademik danışmanlığı değil hayatın her alanındaki tavsiye ve eleştirileri bu satırlarda yazacağım *teşekkür* ifadelerinden çok daha fazlasını hakettiğini belirtmek isterim.

Mithra kültü üzerine başladığım bu çalışmanın başlangıcında konu hakkında görüşme yaptığım ülkemizdeki bazı akademisyenlerin olumsuz görüşleri beni karamsarlığa ittiğı bir anda Erfurt Üniversitesi'nden Prof. Dr. Richard Lindsay GORDON ve Münster Westfälische Wilhelms Üniversitesi'nden Prof. Dr. Engelber WINTER ile yaptığım yazışmalar kafamdaki soru işaretlerini önemli ölçüde giderdi. Bu konuda kendilerine minnettarım. 2017 yılında Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinde araştırma yaptığım sırada Prof. Dr. Engelbert WINTER'in beni Münster Üniversitesi Eskiçağ Bölümüne bağlı *Die Forschungsstelle Asia Minor*'a (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi) davet haberini almamla çalışmanın seyri oldukça değişti. Türkiye Ulusal Ajansı'nın destekleriyle 2018 ve 2019 yıllarında *Die Forschungsstelle Asia Minor* ve Münster Üniversitesi'nin Eski Çağ, arkeoloji ve klasik filoloji kütüphanelerinin bulunduğu *Fürstenberghaus*'ta yaptığım araştırmalar tezin ana omurgasını oluşturdu. Ayrıca Prof. WINTER

ile Anadolu ve Karadeniz’de Mithra’nın konumu üzerine yaptığımız görüşmelerin ve aktardığı bilgilerin çalışmanın şekillenmesindeki faydası azımsanamaz.

Münster’de bulunduğum sırada görüşme fırsatı bulduğum ve Armenia, Pontos ve Kolkhis’teki Mithra’nın varlığını değerlendirmede kıymetli bilgileri benimle paylaşan iranolog Prof. Dr. Touraj DARYAEE ile Roma’nın Doğu Karadeniz’deki askerî yapısı ve askerlerin Mithra ile ilişkisi konusundaki yorumlarıyla çalışmamı destekleyen PD. Dr. Michael Alexander SPEIDEL’e teşekkür ediyorum. Ayrıca birçok kaynağa ulaşmamda bana yardımcı olan Dr. Stephan PRÜTTING ve Dr. Katharina VOSS’a müteşekkirim.

Mithra’nın Kolkhis ve Pontos’taki durumu hakkında görüşlerini benimle paylaşan ve birkaç gün önce hayatını kaybeden Prof. Dr. Gocha Revazovich TSETSKHLADZE ve Gürcistan’da basılmış Mithra tasvirli bronz Trabzon sikkelerini bana ulaştıran Prof. Dr. Tedo DUNUA’ya teşekkürlerimi sunuyorum. Türkiye’de ise Tez İzleme toplantılarında kıymetli düşüncelerini benimle paylaşan Doç. Dr. Ali GÜVELOĞLU’na, çalışmamın başlangıcında beni destekleyen ve yol gösteren Prof. Dr. Erkan İZNİK ve Doç. Dr. Mehmet ALICI ile konumla alakalı tespit ettiği her kaynağı bana bildiren Prof. Dr. Mehmet TEZCAN’a minnettarım. Ayrıca Prof. Dr. Murat KEÇİŞ’e, Oxford ve Sorbonne’da bulunduğu sırada bana gönderdiği kaynaklar ve Mithra üzerine yaptığımız konuşmalarla fikirlerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi İlhami Tekin CİNEMRE’ye, Arş. Gör. Eyyüp YILMAZ’a ve Arş. Gör. Dr. Emre ÇELİK’e teşekkür ederim.

Son olarak, yıllar süren bu çalışmamın üzerime yüklediği yorgunluğu benimle paylaşan, her zaman desteğini yanımda hissettiğim eşim Gülizar İNAN ile çalışmalarımın otürü onlarla yeterli vakit geçiremediğim kızlarım Azranur ve Ayşe İNAN’a teşekkürü borç bilirim.

Eylül, 2022

Fatih İNAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	ix
KISALTMALAR VE ANTİK KAYNAKLAR.....	x
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MİTHRA KÜLTÜ'NÜN DOĞUDAN BATIYA YOLCULUĞU.....	6-38
1.1. Mithra'nın Kökenleri	6
1.1.1. Hindistan'da <i>Mitra</i>	9
1.1.2. İran'da Mithra	14
1.2. Mithra'nın Doğu'dan Batı'ya Geçışı	22
1.3. <i>Mithra</i> 'dan <i>Mithras</i> 'a.....	29
1.3.1. Mithras İkonografisi.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

2. DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN VARLIĞI	39-76
2.1. Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün Ortaya Çıkışı.....	39
2.2. Hellenistik Dönem'de Mithra'nın Varlığı.....	47
2.2.1. Hellenistik Dönem'deki Genel Siyasi Gelişmeler	48
2.2.2. Hellenistik Dönem'de Din Politikası ve Pontos'taki Mithra	53
2.3. Roma Dönemi'nde Mithra Varlığı	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN YAYILMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER	78-101
3.1. Siyasi Faktörler	79
3.2. Askerî Faktörler	90

3.3. Ticari Faktörler	99
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA	108
EKLER.....	144
EK 1: 10. Mihr Yeşt (Mithra’ya İlâhi)	145
EK 2: Mihr Nîyāyeş (Mithra Duası)	153
EK 3: Figürler	155
EK 4: Haritalar	187
ÖZGEÇMİŞ.....	198

ÖZET

Antik Çağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi siyasi, ekonomik ve kültürel sebeplerle birçok medeniyetin hâkimiyetine girmiştir. Jeostratejik özellikleri ve zengin kaynakları nedeniyle Hellen, Pers ve Roma mücadelelerinin yaşandığı bölge, doğu ve batı kültürlerinin kesiştiği bir noktada bulunmasından ötürü hem doğu hem de batı kültür etkilerini taşımaktadır. Tarihî coğrafyaya göre ayrıcı (partikülarist) bir yapıya sahip olan Doğu Karadeniz coğrafyasında ortak bir kültür ve dil oluşumu kolay olmadığı gibi bir kez gelişen, yerleşip kök salan bir kültür de uzun yıllar varlığını sürdürür. Doğu Karadeniz, bu özellikler göz önünde bulundurularak kendi yerel dinamikleri ve inançları yanında Büyük Kolonizasyon Dönemi'nden (MÖ 750-550) itibaren dışarıdan gelen Hellen, Pers ve Roma tanrılarına da saygı göstermiş ve bunlardan etkilenmiştir. Ahamenidlerin MÖ VI. yüzyılın sonlarında Doğu Karadeniz'e yayılmasıyla görülmeye başlayan inançlardan biri de Antik Çağ pagan dinleri içerisinde en çok tapınım gören ve en geniş coğrafyaya yayılan dinlerden biri olan Mithra Kültü'dür.

Ahamenidler ve Mithradates (Pontos) Krallığı dönemlerinde Mithra ile ilgili detaylı veriler olmasa da antik, epigrafik, arkeolojik, nüvizmatik ve modern kaynaklar incelendiğinde Mithra'nın Doğu Karadeniz coğrafyasına bahsi geçen dönemlerde yerleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mithra'nın karakterindeki bazı değişikliklerle birlikte *Mithras* olarak adlandırıldığı Roma döneminde bölgede en çok inanılan kültlerden biri olduğu buluntularda açıkça görülmektedir. Özellikle Mithra tasvirli bronz Trabzon sikkeleri kültürün Roma döneminde oldukça yaygın olduğuna işaret etmektedir. Mithra kültü MS IV. yüzyılda Roma'nın Hristiyanlığı kabul etmesine kadar bölgede önemli bir yere sahip olmuş ve hatta Hristiyanlık döneminde bile etkisini sürdürmüştür.

Mithra Kültü'nü merkeze alan bu çalışmanın temel problemi; Antik Çağ'da Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün varlığı meselesidir. Çalışma bu noktadan hareketle Mithra'nın bu coğrafyada hangi koşullar altında geliştiği ve tapınım gördüğünü tespit etmeyi; bölgede yayılmasında etkili olan siyasal, askerî ve ekonomik faktörleri de kapsayacak şekilde bölgenin Hristiyanlık öncesi sosyo-dinî yapısını açıklayabilmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mithra Kültü, Antik Çağ, Doğu Karadeniz, Mithras.

ABSTRACT

The Eastern Black Sea region of Turkey had been ruled by many civilisations during the Antiquity for various political, economic and cultural reasons. Being the place where Hellenistic, Persian and Roman battles took place due to its geostrategic characteristics and rich resources, it is also where eastern and western cultures intersect and therefore carries traces of both cultures. As difficult to come by as an occurrence of a common culture and language is in such a particularistic, i.e. distinctive, land within this historical zone; a developed, enrooted culture would take many years to vanish within the grounds of Eastern Black Sea as well. Taking all these factors into consideration, Eastern Black Sea had respected and been influenced by Hellenistic, Persian and Roman gods brought around as of the Great Colonization Activities (750-550 BC) along with having its local dynamics and beliefs. As the Achaemenids spread across Eastern Black Sea late 6th century BC, the Mithra cult was one of the religions that was most revered and widely-spread amongst the pagan religions of the Archaic Period.

Although there is no detailed information about Mithra during Achaemenids and the Kingdom of Mithridates (Pontos) periods, when ancient, epigraphic, archaeological, numismatic and modern sources are examined, it is understood that Mithra settled in the Eastern Black Sea region during the mentioned periods. In addition, it is clearly seen in the finds that Mithra was one of the most believed cults in the region during the Roman period, when it was called Mithras with some changes in its character. The Trabzon bronze coins with Mithra depictions specifically demonstrate the importance of the cult during the Roman times. The Mithra cult had a crucial place until the acceptance of Christianity in Rome in the 4th century AD and even continued its influence during the Christian era.

Focusing on the Mithra Cult as the main key issue, the research problem of this study is based on the existence of the Mithra cult in Eastern Black Sea during the Antiquity. From this point of view, the study aims to pinpoint under which circumstances Mithra developed and was worshipped in this geography and to explain the pre-Christian socio-religious structure of the region, including the reasons for why it spread throughout the region such as political, military and economic factors.

Keywords: The Mithra Cult, Antiquity, Eastern Black Sea, Mithras.

KISALTMALAR VE ANTİK KAYNAKLAR

Aa	(= Agat'angelos, Patmut'iwn Hayoc') Agat'angelos, (1976), History of the Armenians , (Trans. Robert W. Thomson), State University of New York Press, Albany.
Abb.	Abbildung
ActaOr	Acta Orientalia (1922/23–), Kopenhag.
ActIr	Acta Iranica (1974–), Leiden.
AMIT	Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan (1997–), Berlin.
Amm. Marc.	(= Ammianus Marcellinus, <i>Rerum Gestarum Libri</i>) Ammianus Marcellinus (1986), The later Roman Empire (AD 354-378) , (Trans. Walter Hamilton; Intro. Andrew Wallace-Hadrill), Penguin Classics, Oxford, New York. Ammianus Marcellinus (2000), (Trans. John C. Rolfe), Vols. I-III, MA: Harvard University Press, London, Cambridge. Ammianus Marcellinus (2019), Roma Tarihi , (Çev. Samet Özgüler), Historia Imperium, İstanbul.
AMS	Asia Minor Studien (1990–), Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
Anodos	Anodos - Studies of the Ancient World Trnavská Uni-verzita, Trnava.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (1970–), Berlin.
App.	(= Appianus, <i>Rhomaika</i>)
Mith.	(= Μιθριδάτειος, <i>Mithridateios</i>) Appian (1912-1913), Roman History , (Trans. Horace White), Vols. I-IV, LCL 2-5, MA: Cambridge University Press, Cambridge.
Arr.	(= Arrianus)
Anab.	(= <i>Anabasis</i>) Arrian (1976-1983), Anabasis of Alexander , (Trans. Peter Astbury Brunt) Vols. I-II, LCL 236, 269, MA: Cambridge University Press, Cambridge. Arrian (1985), Der Alexanderzug Indische Geschichte , Gerhard Wirth ve Oskar von Hinüber (Griechisch und deutsch Hrsg. ve Übers.), TVSCVLVM, Artemis Verlag, München ve Zürich.
Peripl. P. Eux.	(= <i>Periplus Ponti Euxini</i>).

	Arrian (2003), Periplus Ponti Euxini , (Edited with introduction, trans. and commentary Aidan Liddle), Bristol Classical Press, London.
	Arrianus (2005), Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati , (Çeviren ve Yorumlayan Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul.
AS	Anatolian Studies (1951–), Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge University Press, London, Cambridge.
Aufl.	Auflage
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (1942-), Ankara.
Ave.	Avestan, Avestaca
Avesta	Gershevitch, Ilya (1959), The Avestan Hymn to Mithra - With an Introduction, Translation and Commentary , Cambridge University Press, Cambridge. Avesta Zerdüşterin Kutsal Metinleri (2014), (Çev. Fahriye Adsay ve İbrahim Bingöl), 2. Baskı, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
BAI	Bulletin of the Asia Institute (1987–), Bloomfield Hills, Detroit, Ames.
Basil	(= Basileios, Basil of Caesarea) Basil (1934), Letters 249-368 On Greek Literature , (Trans. Roy J. Deferrari, M. R. P. McGuire), Vol. IV, LCL 270, MA: Harvard University Press, Cambridge.
Belleten	Belleten (1937–), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Bd.	Band
bkz.	Bakınız
BMC Pontus	Warwick William Wroth (1889), A Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia. Kingdom of Bosphorus , Reginald Stuart Poole (Ed.), Order of the Trustees, London.
BNP	Brill's New Pauly - Encyclopedia of the Ancient World, Antiquity (2002-2011), Hubert Cancik, Helmuth Schneider and Manfred Landfester (Eds.), 22 Vol., E. J. Brill, Leiden ve Boston.
BSFN	Bulletin de la Société française de Numismatique (1948–), Bibliothèque Nationale, Paris.
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies (1940–), University of London, London Cambridge.

BZNW	Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft (1923–).
CAH	The Cambridge Ancient History (1924-2008), Iorwerth E. S. Edwards, <i>et al.</i> (Eds.), Vols. I-XIV, Cambridge University Press, Cambridge.
Cass. Dio	(=Cassius Dio, <i>Rhomaika</i>). Roman History (1914-1927), (Trans. Earnest Carry), Vols. I-IX, Loeb, MA: Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts.
CercNum	Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României (1978–), MNIR, București.
CEROR	Centre d'Études et de Recherche sur l'Occident Romain
CHIr	The Cambridge History of Iran (1968-1991), William B. Fisher, <i>et al</i> (Eds.), Vols. I-VII, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum (1863–).
CIMRM	Vermaseren, Maarten Jozef (1956-1960), Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae , I-II, Martinus Nijhoff, Hauge.
col.	<i>columna</i>
Curt.	(= Quintus Curtius Rufus, <i>Historiarum Alexandri Magni Macedonis</i>) Quintus Curtis Rufus (1971), History of Alexander , (Trans. John Carew Rolfe), Vol. I, Books 1-5, LCL 377, MA: Harvard University Press, London.
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Diod.	(= Diodorus Siculus, <i>Bibliothèque Historique</i>) Diodorus Siculus (1947), Library of History , (Trans. Russel M. Geer), Vol. IX, Books 18-19.65, LCL 377, MA: Harvard University Press, Cambridge.
EA	Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens (1983–), Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
Ed.	Editör
Eds.	Editors
EJMS	The Electronic Journal of Mithraic Studies
Eranos	Eranos: Acta philologica Suecana (1896–), Scandinavian University Press, Oslo.
<i>et al.</i>	Et alii

Euseb.	(= Eusebius)
Chron.	(= <i>Chronica</i>) Eusebi (1875), Chronicorum , Liber Prior, Alfred Schoene (Ed.), Apvd Weidmannos, Berlin.
Eutr.	(= Eutropius, <i>Breviarium ab Urbe Condita</i>) Eutropii (1992), Breviarium ab Urbe Condita , Carlo Santini (Ed.), Teubner-Bibliotheca Teubneriana, Stuttgart-Leipzig. Eutropius (1993), Breviarum , (Trans. Harold W. Bird), TTH, Liverpool University Press, Liverpool. Eutropius (2007), Roma Tarihinin Özeti , (Çev. Çiğdem Menzilioğlu), Kabalcı Yayınları-Humanitas Serisi, İstanbul.
Fasc.	Fasikül
FGrHist	Felix Jacoby (1923–), Die Fragmente der griechischen Historiker .
Fig.	Figür
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies (1958–), Durham.
Haz.	Hazırlayan
Hdt.	(= Herodotos, <i>Historiai</i>) Herodotus (1920-1925), The Persian Wars , (Trans. Alfred Denis Godley), Vols. I-IV, LCL, MA: Harvard University Press, Cambridge. Herodotos (2014), Tarih , (Çev. Müntekim Ökmen), X. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
HdO	Handbuch der Orientalistik - Handbook of Oriental Studies (1952–), E. J. Brill, Leiden.
HN	Ḥurşîd Niyâyîş-Khwarşed Niyayeş (Güneş Duası)
Hrsg.	Herausgeber, Herausgegeben von/vom
HSPh	Harvard Studies in Classical Philology (1890-2015), Cambridge, Mass. & London.
IA	Itinerarum Antoniniana
IEMA	Institute for European and Mediterranean Archaeology (2006–), University at Buffalo.
IfWT	Institut für die Welt der Türken
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen (1933–), Berlin, İstanbul.
JAOS	Journal of the American Oriental Society (1843–).
JHS	The Journal of Hellenic Studies (1880–), Cambridge.
JLA	The Journal of Late Antiquity (2008–), Johns Hopkins University Press.
JMS	The Journal of Mithraic Studies (1976-1980), Southampton.

Joseph.	(= Josephus)
BJ.	(= <i>Bellum Judaicum</i>) Josephus (1956), The Jewish War , (Trans. St. J. Thackeray), Vol. II, LCL 487, MA: Harvard University Press, Cambridge.
JRS	The Journal of Roman Studies (1911–), Cambridge, London.
JUHIS	Journal of Universal History Studies (2018–).
Julian	(= Julianus)
Or.	(= <i>Oration</i>) Julian (1913), Orations I-V , (Trans. Wilmer C. Wright), Vol. I, LCL 13, MA: Harvard University Press, Cambridge.
KİD	Karadeniz İncelemeleri Dergisi (2006–), Serander Yayınevi, Trabzon.
Ksen.	(= Ksenophon)
Anab.	(= <i>Anabasis</i>) Xenophon (1998), Anabasis , (Trans. Carleton L. Brownson; Rev. ed. John Dillery), LCL 90, MA: Harvard University Press, Cambridge. Ksenophon, (2011), Anabasis, Onbinlerin Dönüşü , (Çev. Oğuz Yarlığaş), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
Cyr.	(= <i>Cyropaedia</i>) Xenophon (1914), Cyropaedia , (Trans. Walter Miller), Vol. II, LCL 52, MA: Harvard University Press, Cambridge.
LCL	Loeb Classical Library
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
Liv.	(= Titus Livius, <i>Ab Urbe Condita</i>)
per.	(= <i>Ab urbe condita librorum periochae</i>) Titus Livius (2000), Römische Geschichte , Hans Jürgen Hillen (Lateinisch und deutsch Hrsg.), Buch XLV, Antike Inhaltsangaben und Fragmente der Bücher XLVI-CXLII, TVSCVLVM, Artemis & Winkler Verlag, Düsseldorf ve Zürich.
Luc.	(= Lucian)
Mennip.	(= <i>Mennippus</i>) Lucian (1961), Anacharsis or Athletics. Menippus or The Descent into Hades. On Funerals. A Professor of Public Speaking. Alexander the False Prophet. Essays in Portraiture. Essays in Portraiture Defended. The Goddess of Surrye , (With an English translation by Austin Morris Harmon), Vol. IV, LCL 162, MA: Harvard University Press, Cambridge.

MAIASP (ΜΑΙΙΑСП)	Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya (Ματεριάλυ πο αρχεολογίυ υ ιστορίυ αντιχνογο υ srednevekovogo Πριχερνομоря) (2008–).
Memnon	(= Memnon, <i>Peri Herakleias</i> - περί Ηρακλείας) Memnon (2007), Herakleia Pontike Tarihi (Περί Ηρακλείας) , (Çev. Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul.
MNIR	Muzeul Național de Istorie a României, București, România.
MN	Mihr Nīyāyeš, Mithra Duası
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
MX	(= Movsēs Xorenac'i, Patmut'iwn Hayoc') Moses Khorenats'i (1978), History of the Armenians , (Trans. Robert W. Thomson), Harvard University Press, Cambridge, London.
Nr.	Nummer, Numara
NumChron	The Numismatic Chronicle. The Journal of the Royal Numisma-tic Society (1838/9–), London.
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium (1991), Alexander Petrovich Kazhdan (Ed.), III Vol., Oxford University Press, New York ve Oxford.
OGG	Oldenbourg Grundriss der Geschichte (1978), München.
OLBA	OLBA (1998–), Olba. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları.
ORA	Orientalische Religionen in der Antike (2009–), Tübingen.
OrRR	Die orientalischen Religionen im Römerreich, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, Vol. 93, E.J. Brill, Leiden.
Ov.	(= Ovidius)
Fast.	(= <i>Fasti</i>) Ovid (1959), Fasti , (Trans. James George Frazer, Rev. George Patrick Goold), LCL 253, MA: Harvard University Press, Cambridge.
ÖFN	Österreichische Forschungsgesellschaft für Nümismatik, Universität Wien.
Ph.	Pehlevice
Pl.	Plate
Plin.	(= Gaius Plinius Secundus, The Elder-Yaşlı)
NH.	(= <i>Naturalis Historia</i>) Pliny (1938-1971), Natural History , (Trans. Harris Rackham, W. H. S. Jones and D. E. Eichholz), Vols. I-X, LCL, MA; Harvard

	University Press, London, Cambridge.
Plut.	(= Plutarchus)
Artax.	(= Artaxerxes)
Pomp.	(= Pompeius)
	Plutarch's Lives (1914-1926), (Trans. Bernadotte Perrin), Vols. I-XI, Loeb, MA: Harvard University Press, Cambridge, London New York. Plutarch (1926), Lives, Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho , (Trans. Bernadotte Perrin), Vol. XI, LCL 103, MA: Harvard University Press, Cambridge.
Polyb.	(= Polybius, <i>Historiai</i>) Polybius (2010-2012), The Histories , (Trans. William R. Paton, S. Douglas Olson; Rev. ed. Frank W. Walbank and Christian Habicht), Vols. I-VI, LCL, MA: Harvard University Press, Cambridge.
RAC	Das Reallexikon für Antike und Christentum (1950–), Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart.
RE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (1893–1980), August Friedrich Pauly, Georg Wissowa Wilhelm Kroll, Kurt Witte, Karl Mittelhaus und Konrat Ziegler (Eds.), 68 Bd., J. B. Metzler Stuttgart.
Rec. Gén.	William Henry Waddington, Théodore Reinach, Ernest Babelon (1904), Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure, Pont et Paphlagonie , Tome Premier, Premier Fascicule, Ernest Leroux, Paris.
Red.	Rédacteur, Redaktion
Religio	Religio: Revue pro religionistiku (1993–), Česká společnost pro religionistiku (Czech Association for the Study of Religions), Ústavem religionistiky Filozofické fakulty, Brno.
Rev.	Revised, Revised by
Rev. ed.	Revised edition
RFIC	Rivista di Filologia e di Istruzione Classica (1827–), Torino.
RhM	Rheinisches Museum für Philologie (1827–), Köln.
RHR	Revue de l'histoire des religions (1880–), Armand Colin, Paris.
Rig Veda	Hermann Grassmann (1876), Rig-Veda. Übersetzt und mit kritischen und erläuternden Anmerkungen versehen , Erster Theil, Brockhaus, Leipzig. Rig Veda (2018), (Çev. Korhan Kaya), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
RN	Revue numismatique (1958–), 6e série, Société française de

	numismatique, Les Belles Lettres, Paris.
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> (1923–)
SHA	(= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>)
Comm.	(= <i>Commodus</i>)
	The Scriptores Historiae Augustae (1991), (Trans. David Magie), Vols. I, LCL 139, MA: Harvard University Press, Cambridge ve London.
SMSR	<i>Studi e Materiali di Storia delle Religioni</i> (1925–), Editrice Morcelliana, Brescia.
SNG IX	Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX, The British Museum. Part 1: The Black Sea (1993), British Museum Press, London.
SNG XI	Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI, The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea (2000), British Academy ve Oxford University Press, London.
SNG Österreich	Sylloge Nummorum Graecorum Österreich Sammlung Leypold, Wiener Neustadt Kleinasiatische Münzen der Keiserzeit, Band 1, Pontus – Lydien (2000), Wolfgang Szaivert ve Claude Daburon, ÖFN Universität Wien, Wien.
SNG von Aulock	Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland Sammlung Hans von Aulock, Pontus, Armenia Minor, Paphlagonien- Bithynien 6674-7190 (1967), Gebr. Mann Verlag, Berlin.
Strab.	(= Strabon, <i>Geographika</i>)
	Strabo (1917-1932), Geography , (Trans. Horace Leonard Jones), Vols. I-XVII, LCL, MA: Harvard University Press, Cambridge.
	Strabon (2012), Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV) , (Çev. Adnan Pekman), 7. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Suet.	(= Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De Vitae Caesarum</i>)
Ner.	(= <i>Nero</i>)
	Suetonius (1914), Lives of the Caesars , (Trans. John Carew Rolfe), Vols. I-II, Loeb, Cambridge; MA: Harvard University Press.
	Suetonius (2008), On iki Caesar'ın Yaşamı , (Latince'den Çev. Fafo Telatar – Gül Özaktürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
	C. Suetonius Tranquillus (2014), Die Kaiserviten, De vita Caesarum Lateinisch - Deutsch , Hans Martinet (Hrsg. ve Übers.), 4. korrigierte Aufl., TVSCVLVM, Walter de Gruyter, Berlin.
Supp.	Supplement
Tac.	(= Tacitus)

<i>Ann.</i>	(= <i>Annales</i>) Tacitus (1937), Annals , (Trans. John Jackson), Vols. IV-V, Loeb, MA: Harvard University Press, Cambridge ve London. P. Cornelius Tacitus, Annalen Lateinisch-deutsch , Erich Heller (Hrsg.), Mit einer Einführung von Manfred Fuhrmann, 6. Aufl., TVSCVLVM, Artemis & Winkler Verlag, Mannheim.
<i>TAPhA</i>	Transactions of the American Philological Association (1869–), Johns Hopkins University Press.
<i>TAVO</i>	Tübinger Atlas des Vorderen Orients
<i>TİD</i>	Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi (1983–).
<i>TMMM</i>	Franz Cumont (1896-1899), Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra , II Tome, Brussels.
Trans.	translation, translated by
Trc.	Tercüme eden
<i>TTH</i>	Translated Texts for Historians (1985–), Liverpool.
<i>Tüba-Ar</i>	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (1998–), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
<i>TVSCVLVM</i>	Sammlung Tusculum (1923–).
Übers.	Übersetzen, Übersetzt von
vb.	ve benzeri
VD.	Vendīdād
vd.	ve diğerleri
<i>VDI</i>	Vestnik Drevney İstorii (1937–), Moskva.
Vol.	Volume
Vols.	Volumes
<i>yak.</i>	yaklaşık
YT	Yeşt
<i>ŽAnt</i>	Živa Antika. Antiquité vivante (1951–), Faculté de philosophie, Séminaire de philologie classique, Skopje.
<i>ZfR</i>	Zeitschrift für Religionswissenschaft (1993–), Berlin, Marburg.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (1967–), Bonn.

GİRİŞ

Anadolu coğrafyası tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğudan ve batıdan farklı amaçlarla Anadolu'ya gelen tüm topluluklar hem bu toprakları etkilemiş hem de bu bereketli topraklardan etkilenmiştir. Doğu Karadeniz Bölgesi, siyasi ve kültürel olarak zamanla birçok değişim ve dönüşümün yaşandığı Anadolu'nun Karadeniz ve Kafkas coğrafyasına açılan kapılarından. Dağlık ve çoğu yeri yoğun orman örtüsü ile kaplı bu bölgenin Antik Çağı hakkında Anadolu'nun diğer bölgelerine nispetle daha az bilginin olduğu görülmektedir. Bölgede arkeolojik araştırma yapılmasını zorlaştıran bitki örtüsü ve modern şehirlerin antik yerleşim yerlerinin üzerinde kurulması Doğu Karadeniz üzerine yapılacak akademik çalışmaları zorlaştıran başlıca faktörlerdir. Ayrıca Doğu Karadeniz hakkında yazılı kaynakların büyük kısmı Doğu Roma ve Osmanlı gibi sonraki dönemlere ait olması bölgenin Antik Çağı'nı anlamlandırma noktasında araştırmacıları daha detaylı çalışmaya sevk etmektedir.

Zengin kaynakları, bakir coğrafyası ve jeostratejik konumundan dolayı Doğu Karadeniz'in birçok farklı topluluğa ev sahipliği yapmış olması, bölgenin kültürel çeşitliliğinin artmasına katkı sağlamıştır. Bu çeşitlilik içerisinde her toplumda ve bireyde bir şekilde bulunan dinî unsurlar da yer almaktadır. Doğu Karadeniz'e gelen her topluluk yanında kendi inancını da getirmiştir. Elbette Antik Çağ'da bölgenin otokton halklarının da inançları vardı. Ancak yeterli arkeolojik ve yazılı kaynak olmadığından bu toprakların yerel insanların hangi inanç sistemlerine sahip oldukları ve ne şekilde ibadet ettikleri çok fazla bilinmemektedir. Büyük Kolonizasyon Dönemi (MÖ 750-550) ve sonrasında bölgeye gelen Hellen, Pers ve Roma tanrılarını ise onlara ait yazılı ve arkeolojik kaynaklardan onların anlattıkları ve anlayabildiğimiz kadarıyla biliyoruz.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Mithra Kültü, Antik Çağ'ın en geniş sınırlarına yayılmış ve en çok tapınım görmüş kültlerin başında gelmektedir. Farklı coğrafyalara yolculuğu sırasında anlaşma, dostluk, güneş, ışık ve savaş tanrısı gibi karakterlere sahip olarak sonunda bir gizem dinine dönüşen Mithra, Hristiyanlık ile girdiği mücadeleyi kaybederek etkinliğini yitirmiştir. Mithra Antik Çağ'da o kadar yaygın bir etkiye sahip olmuştur ki Ernest Renan (1882: 579) *Hristiyanlığın büyümesi ölümcül bir hastalık tarafından durdurulmuş olsaydı, tüm dünya Mithraist olurdu* sözünü söylemiştir. Mithra çalışmalarında sıklıkla rastlanılan Renan'ın bu sözü elbette abartılı olsa da Mithra'nın etkinliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hint coğrafyasından İngiltere ve Afrika'ya kadar yayılan Mithra hakkında araştırma konumuzu ortaya koyabilmek için bazı sınırlamalar yapma gereği duyulmuştur. Bu sınırlamaların ilki, Mithra Kültü'nün Doğu Karadeniz yani Antik Çağ'da bilinen adıyla Pontos coğrafyası

özelinde irdelenecek olmasıdır. Bu topraklar Ahamenidler Dönemi'nde Armenia satraplığı, Roma Dönemi'nde ise Kappadokia eyaleti gibi farklı idari sınırlara dahil edilse de konumuzu bugünkü Doğu Karadeniz Bölgesi ve hemen komşu şehirler olarak sınırlandırmış bulunmaktayız. İran, Anadolu ve Roma topraklarında mevcudiyeti bulunmasına rağmen Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kült hakkında bugüne kadar yeterli çalışma yapılmamış olması bu çalışma konusunun tercih edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmayla Hristiyanlık öncesi dönemde Doğu Karadeniz ve çevresinin dini tarihi anlamlandırılmaya çalışılmıştır. İkinci olarak konumuzu Mithra'nın MÖ VI. yüzyılın sonlarında Ahamenid hakimiyetiyle Doğu Karadeniz topraklarına gelmesinden MS IV. yüzyılın sonlarında Roma'nın Hristiyanlığı benimsemesine kadar olan süre ile sınırlandırdık. Çünkü Mithra, Pontos'ta Ahamenidler ile görülmeye başlamış ve Roma'da Hristiyanlığın yaygınlaşıp pagan kültürlerin yasaklanması ile etkinliğini kaybetmiştir. Tarihî seyrir içerisinde birçok yerde bulunmuş, birçok inanç ve kültürle etkileşime geçmiş Mithra Kültü, Doğu Karadeniz topraklarındaki tarihi, etkileri, etkileşimleri ile bunları destekleyecek komşu bölgelerdeki bilgiler bağlamında değerlendirilmiştir. Bahsedilen sınırlandırmalar göz önünde bulundurularak çalışmamızın temel problemleri; Doğu Karadeniz coğrafyasında Mithra Kültü'nün kalıntıları, yaygınlığı ve etkilerini antik, edebi, arkeolojik, nümizmatik, epigrafik ve modern kaynaklarla değerlendirmek; bu kültürün bölgede ortaya çıkmasına ve yayılmasına etki eden siyasi, askerî ve ticari faktörleri belirlemek ve burada Hristiyanlık öncesi Mithra'nın varlığının ne durumda olduğunu sorgulamaktır.

Belirlenen sınırlar ve problemler doğrultusunda çalışma üç bölüm olarak ele alınmıştır. Birinci bölümün başlığını *Mithra Kültü'nün Doğudan Batıya Yolculuğu*'dur. Bu bölümde Mithra Kültü'nün ilk görüldüğü Aryan topluluklarının Hint ve İran coğrafyasına yayılımı ile hangi özelliklere sahip olduğu, Ahamenidler döneminde devletin siyasi gelişimiyle Mezopotamya ve Anadolu'ya nasıl geldiği, Hellenistik Dönem'de senkretik bir yapı kazanması ve Roma'ya geçişiyle Mithra'nın karakterinde yaşanan değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Antik Çağ'da yaygın bir kült olan Mithra üzerine hazırladığımız çalışmamızın ana konusu, Mithra Kültü'nün ortaya çıkışı, yayılışı, teolojisi, tapınakları, batıya ilerleyişiyle bir gizem dinine dönüşmesi ve inananları üzerine değildir. Dolayısıyla bu bölümde Mithra'nın ne olup olmadığı, Hint, Pers, Hellen ve Roma panteonlarında nasıl bir karaktere sahip olduğu sade bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Doğu Karadeniz'de Mithra'nın karakteri açıklanırken kült hakkında bir fikir oluşturulması amaçlanmıştır. *Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün Varlığı* başlığını taşıyan ikinci bölüm, çalışmamızın ana omurgasını oluşturmaktadır. Bu bölümde kaynaklarda ve yapılan araştırmalarda Mithra Kültü'nün bahsedilen coğrafyada Ahamenidler döneminden itibaren başlayıp Hellenistik ve Roma dönemleri ile devam eden varlığıyla ilgili kanıtlar sunulmaya çalışılmıştır. Tespit edilen yazılı, arkeolojik ve nümizmatik bulgular ile Orta Çağ ve sonraki dönemlere ait farklı çalışmalarda bahsedilen Mithra'nın bölgedeki mevcudiyetiyle ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Üçüncü bölüm ise *Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün Yayılmasına Etki Eden Faktörler* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Mithra'nın

incelediğimiz coğrafyaya yerleşmesine etki eden faktörler detaylandırılmıştır. Ahamenid, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Mithra Kültü'nün siyasi, askerî ve ekonomik yapıda nasıl bir konuma sahip olduğu tespit edilerek bu unsurların Doğu Karadeniz'de Mithra'nın varlığına ne tür etkileri olduğu irdelenmiştir.

Doğu Karadeniz'deki Mithra Kültü'nü anlayabilmek için Mithra araştırmalarının tarihi seyrine kısaca değinmek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Hellenistik Dönem'den (MÖ 336-30) başlayarak Roma'da bir gizem dinine dönüşen Mithra hakkında çok fazla yazılı metin yoktur. Gizem dinine dönüşmeden önceki Hint ve Pers dönemine ait yazılı metinler dışında Hellenistik ve Roma dönemlerindeki kült uygulamalarına ait neredeyse hiçbir yazılı belge bulunmamaktadır. Bu noktada çalışmamızda *Rig Veda* ve *Avesta*'da doğrudan Mithra'ya adanmış ilahî yakarış ve duaları (s. 10; EK 1-2) vererek doğu dünyasında Mithra'nın genel tasviri gösterilmeye çalışılmıştır. Roma dönemine ait bilgiler ise arkeolojik araştırmalar sonucu yapılan yorumlar ve antik yazarların eserlerinde kültle ilgili aktardığı kısa ve detaysız bilgilerden öteye gidememektedir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Mithra çalışmaları araştırmacılar tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanmış ve kült hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Mithra çalışmaları için tartışmasız en önemli isimlerden biri olan Franz Cumont *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra I-II - TMMM* adlı eseri eserinde XIX. yüzyılın sonuna kadar Mithra kültü ile ilgili tespit edebildiği antik metinler, yazıtlar, anıtlar gibi önemli veriler ilk kez bir araya toplanmıştır. Cumont (1906; 1910; 1912), Mithra'nın Pers kökenine dayanan tarihsel gelişimi ve Anadolu'daki durumu (1933; 1939) hakkında ileri sürdüğü görüşlerle Mithra çalışmalarının gelişmesine öncülük etmiştir. Cumont'tan sonra arkeolojik olarak ortaya çıkarılan yeni buluntular ile Mithra araştırmaları tarihi yeni bir boyut kazanmıştır (CIMRM, I-II; Beck, 1984; 2004; Gordon, 2013). Maarten Vermaseren'in *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I-II - CIMRM* adlı eseri Mithra çalışmaları ve konumuz için önem taşıyan bir eserdir. CIMRM'de Vermaseren, Roma Mithras'ı ile ilgili en erken dönemden başlayarak 1960 yılına kadar tespit edilen neredeyse tüm arkeolojik ve epigrafik belgeleri bir araya toplamıştır.

1971 yılında Manchester Üniversitesi'nde (Hinnells, 1975a), 1975 yılında Tahran'da (Duchesne-Guillemin, 1978a) ve 1978 yılında Roma'da (Bianchi, 1979) yapılan üç büyük Mithra kongresi ile kült yeniden yorumlanmış, Cumont'un ileri sürdüğü Pers kökenli Mithra'ya ciddi eleştiriler sunulmuştur. Ayrıca Mitanni Krallığı (Bailey, 1975: 1-2), Hindistan (Thieme, 1975: 21-39; Gonda, 1975: 40-52; Humbach, 1978: 229-251), İran (Jafarey, 1975: 54-61; Frye, 1975: 32-67; 1978: 205-211; Gershevitch, 1975: 68-89; Boyce, 1975: 106-118; Thieme, 1978: 501-510; Gnoli, 1979: 725-740), Kuşan İmparatorluğu (Humbach, 1975: 135-141; MacDowall, 1975: 142-150; 1978: 305-316), Kommagene (Dörner, 1978: 123-133; Duchesne-Guillemin, 1978b: 187-199) gibi farklı yerlerde ve Maniheizm içerisinde (Gershevitch, 1975: 68-89; Sundermann, 1978: 485-499) Mithraizm'in birçok yönü dünya çapında onlarca bilgin tarafından tartışılmıştır. Mithra

konferansları ve ardından yapılan çalışmalarla Roma Mithras'ının İranlı Mithra ile özdeş olduğu ve Roma Mithras kültürünün Zerdüşť düalizmine dayandığı gibi görüşler terk edilmiştir (Hinnells, 1974: 242-250; 1975b: 290-312; Gordon, 1975: 215-248; 1976: 119-165).¹ Mithras kültürü esas olarak Roma dini ve Roma toplumu bağlamında görölmeye başlanmıştır (Gordon, 1972: 92-121). Mithras'ın takipçilerinin büyük ölçüde Roma lejyonierleri olduğu fikri (Schwertheim, 1974: 269-270; Clauss, 1992: 267-269; Gordon, 2009: 379-350) ve kült birliğinin altını çizen önceki araştırmaların aksine, kültürün belirli bölgelerde farklı özellikler taşıdığı fikri daha çok dile getirildi (Clauss, 2001; 2012). Bu çalışmalar haricinde Turcan (1975) ve Merkelbach (1984) Mithra'nın tarihi ve gelişimini kronolojik olarak açıklarken Ulansey (1998) ve Beck (2006) Mithras gizemlerinin astrolojiye dayanan sembolik bir sistem olarak değerlendirip kült tarihi, ikonografisi ve teolojisine farklı bir yorum getirmişlerdir. Son yıllarda Mithra kültürü üzerine çıkan en güncel çalışmalar ise genel olarak Mithra'yı sadece İranlı veya Romalı bir tanrı olarak değil, bir çok kültürden etkilenen bir tanrı olarak değerlendirmektedir. Romalıların diğer kültürlerle ilişkileri hakkında bugünkü bilgiler, Mithra kültürüne olabildiğince geniş bir kültürlerarası bağlamda bakılabilmesine zemin hazırlamıştır. Bu noktadan hareket eden güncel çalışmalar, Mithra'nın Roma, İran, Anadolu, Mezopotamya ve Kuşan coğrafyasında benzer özellik ve tasvirleri olduğu ve her yerden etkilenecek bulunduğı bölgedeki karakterini oluşturduğu iddiasındadır (Lahe, 2014; 2017; 2018; 2019; Adrych vd., 2017; Gordon, 2017; Mastrocinque, 2017; 2022; Mazhjo, 2017; 2019; Uzunel, 2021; Fear, 2022). XIX. yüzyılın son yıllarında itibaren Mithra çalışmaları giderek artan bir şekilde ilerlerken kültürün tarihinde önemli bir konumu olan Türkiye'de Mithra ile ilgili araştırmalar ise son yıllarda artmaya başlamıştır. Erkan İznik (1999; 2004; 2008; 2019), Seda Güran (2010), Hayreddin Kızıl (2013a; 2013b), Hamza Üzüm (2016), Osman Emir (2016), Fatih İnan (2017), Gamze Şenergüç (2019), Aziz Kuzu (2020), Nizam Abay (2020), Mahmut Çoban (2021) ve Ömer Uzunel (2021)'in çalışmaları ile Mithra Kültü özelinde ülkemizdeki akademik ilgi artmaya başlamıştır.

Mithra üzerine yapılan çalışmalar kültürün Anadolu topraklarındaki durumundan bahsetmekle birlikte Pontos toprakları ile ilgili oldukça az bilgiler içermektedir. Mithra'nın bu topraklardaki konumu hakkında antik kaynakların çok az bilgi içermesi, bölgede arkeolojik çalışmaların eksikliği, Orta Çağ'a ait yazılı eserlerde yüzeysel bilgilerin olması gibi nedenlerden dolayı Doğı Karadeniz'de Mithra Kültü hakkında kalem oynatmak için kaynakların detaylı bir şekilde incelemesi gerekir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre Mithra'nın bölgedeki varlığını gösteren belki de en kıymetli maddi buluntular sikkelerdir. Kay Ehling (2001), Frank Wojan (2006; 2016), Melih Arslan (2008), Vedat Keleş (2008) ile Tedo Dundua ve Emil Avdalani'nin (2015) çalışmaları araştırma konumuzu desteklemede büyük bir paya sahiptir. Pontos ve çevre bölgeleri başta olmak üzere bugün dünyanın birçok müzesinde Roma dönemine ait Trabzon'da darp edilmiş sikkeler üzerinde Mithras tasvirlerini içeren bu çalışmalar dışında BMC PONTOS (British Museum

¹ Uzunel, (2021: 4-8) Mithraizm içerisinde bir dualizm olduğunu ancak bunun bir çatışma oluşturmadığını, aksine birbirini tamamlayan karşıtlıklar olduğunu ifade ediyor.

Catalogues of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia. Kingdom of Bosporus) ve SNG BM Black Sea (Sylloge Nummorum Graecorum: Volume IX: The British Museum. Part I: The Black Sea) gibi kataloglar da çalışmamızdaki önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Mithra'nın tarihî serüveninin Doğu Karadeniz'deki izlerini aradığımız bu çalışmamızda bölgenin farklı medeniyetlerin etkisi altında kalması, farklı alfabelerin kullanılması kullanılan isimlerde farklılıklar oluşmasına neden olmuştur. Kullanılan kişi, yer ve unvanlarda orijinal dile mümkün olduğunca sadık kalınmaya çalışılmakla beraber Türkçe'ye yerleşmiş kelimelerde bu kullanımlar tercih edilmiştir. Örneğin eski Farsça'da *Haxāmanišiya* olarak kullanılan hanedan ismi yerine literatürde kabul görmüş şekli olan *Ahāmenid* kelimesi; Hellence *Lȳdiā* (Λυδία) yerine Türkçe'ye yerleşmiş *Lidya* kelimesi kullanılmıştır. Konumuzun asıl merkezindeki Mithra ise genel olarak Hint metinlerinde *Mitra*, İran'da *Mithra*, Hellen ve Roma dünyasında *Mithras* olarak yazılmaktadır. Konu detaylandırılırken hangi dönem anlatılıyorsa o dönemin kullanımı esas alınmış, dönemler harici genel anlatım için *Mithra* kelimesi tercih edilmiştir. Sık kullanılan bir diğer kelime Pontos kelimesi Hellence kaynaklarda *Póntos* (Πόντος) ve Roma kaynaklarında Latince *Pontus* olarak kaydedilmektedir. Dolayısıyla Latin kaynaklarının geçtiği yerlerde *Pontus*, Hellen dönemi ve genel anlatımlarda *Pontos* kullanımı esas alınmıştır.

Çalışmamız, Kısaltmalar ve Antik Kaynaklar ile Giriş, Sonuç ve Öneriler ile Kaynakça hariç üç bölümden oluşmaktadır. Kısaltmalar ve Antik Kaynaklar, Giriş kısmından önce verilmiş olup tamamı harf sırasına göre listelenmiştir. Antik kaynaklara, süreli yayınlara, terimlere, Hellence ve Latince'ye ait kısaltmalarda Deutsches Archäologisches Institut (DAI) (2014)'e ait *List of Abbreviations for Journals, Series, Lexika and Frequently Cited Works* ve Oxford Classical Dictionary (2016) *Abbreviations List* kullanılmıştır. Fakat burada bulunmayan bazı serilere ait kısaltmalarda Liddell, Scott ve Jones tarafından hazırlanan *A Greek-English Lexicon* (1996) ve L'Année Philologique'nin (2022) *Abbreviations* kısmından yararlanılmıştır. Metinde paragraf içi atıf sistemlerinden APA sistemi kullanılarak referanslar gösterilmiştir. Antik yazarların eserleri kullanılırken kaynağın kitap numarası Roma rakamlarıyla, bölüm numaraları Arap rakamları ile gösterilmiştir. Kitap numarası bulunmayan antik kaynaklarda ise bölümler Arap rakamları ile belirtilmiştir. Kaynakça kısmında ise tezde kullanılan tüm çalışmalar yazarın soyadı, adı ve yayın yılı biçiminde gösterilmiştir. Bir yazara ait aynı yıl içinde basılmış birden çok eser söz konusu olduğunda eser isimleri alfabetik sıraya konulup basım tarihi yanına “a”, “b”, “c” gibi harfler eklenerek sıralama yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MİTHRA KÜLTÜ'NÜN DOĞU'DAN BATI'YA YOLCULUĞU

1.1. Mithra'nın Kökenleri

Tabiatı gereği inanma duygusuna sahip olan insan, ilk dönemlerden beri zor anlarında sığındığı, ruhsal olarak tatmin olduğu ve kendisine yol gösteren bir varlığa inanma ihtiyacı duymuştur. Bu gereksinim ile ilişkili olarak yeryüzünün hemen her yerinde birçok din ortaya çıkmış ve bu dinlere inanılmıştır. En erken dönem Ari² topluluklarından Roma İmparatorluğu sonlarına kadar Antik Çağ pagan dünyasında yer edinen, insanlık tarihi boyunca en uzun süre inanılan ve dönemine göre çok geniş sayılabilecek topraklara yayılan güneş, ışık, anlaşma, dostluk ve savaş tanrısı Mithra'da bunlardan bir tanesidir. Hristiyanlık ile girdiği mücadeleyi kaybetmesiyle etkisini kaybetse de bazı Hindu grupları (Yıldırım, 2008: 522) ve tespit edilebildiği kadarıyla bazı Avrupa ülkeleri ve Amerika'daki (Campos Méndez, 2008: 138-145) farklı gruplar tarafından hâlâ inanılan ve canlı tutulmaya çalışılan Mithra, yeryüzünde ismi bilenen en eski tanrılardan biridir.

Bir insan veya bir tanrıyı tanımlamanın en önemli bileşenlerden birisi isimdir. Bir tanrı ismini belirten *Mithra* da farklı bölgelerde değişik şekillerde anılırken adı geçtiği her yerde özgün değerler taşımaktadır. Hindistan'daki Rig³ Veda metinlerinde ve Hindular tarafında *Mitra* olarak yazılan kelime İran coğrafyasında Zerdüşti geleneğinde, Avesta metinlerinde ve Maniheiztler tarafından *Mihr*, *Mithra* (Miθra) ve Roma İmparatorluğu'nda da *Mithras* şekline yazılmıştır. Sanskritçede genellikle dost veya arkadaşlık anlamına gelen bu kelime, İran'da bu anlama ek olarak anlaşma, ahit, muahede anlamlarını (Thieme, 1975: 21-25; Bonfante, 1978: 47-50, Hinnells, 1994: 11), Pehlevi'de sevgi, sevgili anlamlarını da karşılamaktadır (Justi, 1985: 207). Soğdça metinlerde *Miši* (myšyy), Soğdça kullanan Maniheiztler tarafından *Miši βayī/Mihryazd*, Kuşan kaynaklarında güneş tanrısını temsilen *Miuro* olarak da kullanılmıştır (Lahe, 2019: 178, 217). Roma tanrı

² Bu kelime *şereflî, soylu, özgür* anlamlarında Avesta'da *Aiṛya* olarak geçerken, Eski Farsça'da *Ariya*, Sanskrit dilinde *Āryā*, Pehlevi'de *Erān* şeklinde geçer (Yıldırım, 2017: 168). İran'a adını veren ve etnik bir sıfat olarak Hint ve İranlıları ifade eden *Ari/Ariya/Arya/Aryan* kelimeleri sadece Hint ve İranlılarla sınırlı olup olamadığını söylemek zordur (Thieme, 1938: 77-100; Mallory, 2002: 147, Wiesehöfer, 2003b: 86). Benzer bir problem Aryan ırkının kökenlerinin kesin olarak çözümlenememe sorunudur (Dhalla, 1938: 8). Kökensel olarak bazı sorulara hala cevap aransa da Ariler büyük bir göç hareketi sonucu Hint ve İran topraklarına yerleşmeleriyle dünya tarihi için yadsınamaz kıymete sahip kültür ve medeniyetler oluşturmuşlardır. Kendilerine has sosyal ve siyasi yapı içerisinde Hindistan'da Vedaizm ve Budizm gibi İran'da Mithraizm, Zerdüştilik ve Maniheizm gibi dünya tarihe yüksek ve büyük dinler kazandırdılar (Şeriatî, 2016: 184).

³ Normalde “R̥g” şeklinde “i” harfi ile yazılmayan ve “ilahi” anlamına gelen kelime okurken “i” sesini verdiği için literatürde “Rig” olarak yazılmaktadır (Kaya, 2018a: VII).

panteonuna girdiği MS I. yüzyılda *Mithras*'ın adı farklı yer ve zamanlardaki epigrafik belgelerde *Mithra* (Μίθρα) (CIMRM, I, 463), *Mitra* (TMMM, II, 366-377; CIMRM, I, 516), *Mitre* (CIMRM, I, 563), *Mitrha* (TMMM, II, 70; CIMRM, I, 574), *Methra* (Μέθρα) (CIMRM, I, 522, 766), *Mytra* (CIL, VII, 541; CIMRM, I, 149, 863) ve *Mythra* (CIL, III, 6772; CIMRM, I, 17; II, 1790, 1841, 1927, 1962) şekillerinde de kaydedilmiştir. Bir güneş tanrısı olmasından ötürü özellikle Hellen güneş tanrısı Helios ile ve Roma güneş tanrısı Sol Invictus ile birlikte yazıtlarda çok sık yan yana yazılmışlardır. Birçok yazıtta *Helios Mithra* (Ἡλῖος Μίθρα) (CIMRM, I, 171; II, 2259, 2260, 2265; TMMM, II, 150), *Helios Mithra Avikito* (Ἡλῖος Μίθρα ἀβικίτω) (TMMM, II, 149; CIMRM, I, 578; II, 2296), *Sol Mithra* (CIL, VI, 3726; TMMM, II, 69, 76; CIMRM, I, 140, 429, 594; II, 1965), *Deus Sol Mithra* (CIL, VII, 890; CIMRM, I, 247, 873; II, 1541, 1631; TMMM, II, 485), *Deus Sol Invictus* (CIMRM, I, 89), *Sol Invictus Mithra* (CIL, X, 204; XIV, 56, 58, 66, 403, 3567; CIMRM, I, 170, 214, 235, 251, 273, 315, 348, 361, 409, 510, 521, 527, 528, 564, 576, 630, 631, 648, 660, 674, 687, 744; II, 1295, 1598, 1638, 1639, 1711, 1778, 1805, 1841, 1847, 1898, 1917, 1927, 1948, 1950, 1951, 1962, 1993, 2021, 2032, 2047, 2143, 2144, 2161, 2161, 2196, 2177, 2183, 2377; TMMM, II, 18, 28, 30, 34, 49, 50, 53, 67, 72, 131, 139, 141, 144, 151, 153, 156, 159, 161, 172, 235, 248, 249, 250, 251, 272, 275, 278, 288, 291, 294, 295, 320, 328, 377, 423), *Deus Sol Invictus Mithra* (CIL, VIII, 2675, 18025; IX, 5737; XIII, 6576; CIMRM, I, 135, 152, 153, 416, 422, 430, 436, 470, 566, 639, 688, 706, 708, 717, 754, 863, 890; II, 1015, 1151, 1293, 1417, 1453, 1507, 1527, 1531, 1538, 1543, 1585, 1588, 1590, 1592, 1594, 1596, 1614, 1615, 1617, 1637, 1698, 1729, 1813, 1814, 1821, 1936, 1937, 2278; TMMM, II, 56, 61, 62, 178, 187, 190, 242, 243, 354, 358, 367, 426, 461, 509, 526, 541, 542) *Deus Invictus Mithra* (CIMRM, I, 707; II, 1532, 1537, 1546, 1616, 1644, 1659, 1662, 1699, 1960; TMMM, II, 191, 192, 247, 359, 360, 375, 376, 458, 459) ve *Sol Socius* (CIL, XIII, 11786; CIMRM, I, 730; II, 1207; TMMM, II, 186) olarak adlandırılmıştır.

Kökenleri Ari topluluklarına kadar uzanan Mithra'yı yazılı olarak ilk kez MÖ yak. 1380 yılında Hitit kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Mattiwaza arasında imzalanan bir barış anlaşmasında görmekteyiz. 1907 yılında Hititlerin başkenti Hattuşaş'da (Boğazköy) yapılan kazılar sırasında bulunan kil tabletlerle birlikte gün yüzüne çıkan bu anlaşma metninde Mithra, Hitit ve Mitanni kralları tarafından anlaşmanın koruyucu tanrılarından biri olarak kabul edilmiştir (CIMRM, I, 16; Vermaseren, 1963: 13; Vollkommer, 1992: 583; Turcan, 1997: 196). Mithra'nın Anadolu'daki ilk kaydı olarak da kabul edebileceğimiz bu anlaşmada Mithra, Varuna⁴ ile birlikte

⁴ Varuna, çevreleme anlamına gelen *vri* kökünden türemiştir. Dünyayı ve göğü çevreleyen suların tanrısıdır. Tıpkı bir insan gibi yüzü gözü elleri kolları ayakları olan Varuna yer, içer, yürür, araba sürer oturur. Kşatra (hükümdar) ve Asura (en yüce ruh) şeklinde hitap edilen Varuna'nın evreni, düzeni ve insanları izlediği gözü güneştir. Çok uzakları görebilen güneş gözlü Varuna bin gözlüdür; cenneti ve dünyayı kuran ve onları kendi yasalarıyla birbirinden ayrı tutandır. Evrensel kral olarak adlandırılan Varuna'nın emriyle geceleri ay parlar, yıldızlar ışıldar gündüzler ise kaybolur. Mevsimleri düzene koyan bir tanrı olarak da karşımıza çıkan Varuna suları düzenleyen, nehirleri akıtan, okyanusları doldurandır. Havada dolaşan rüzgâr onun nefesidir. Ahlak yöneticisi konumundan ötürü diğer tanrılardan daha üst konumdadır. Günah işlenmesini sevmez, günahkârların karşısına çektiği setlerle meşhurdur ve günah işlendiğinde çok öfkeli olduğundan günahkârlar onun gazabından kurtulamaz. Ellerin birinde günahkâr insanları bağlayıp peşinden götürdüğü bir ip bulunur. Ancak tövbe edenlere de bir o kadar merhametlidir. Hellen dünyasındaki Ouranos'a (Üranüs) denk sayılan Varuna mitolojik olarak dünyayı çevrelediği varsayılan suları kontrol ettiği

yanyana yazılırken İndra⁵ ve ikiz tanrı Nasatya⁶ anlaşmanın diğer koruyucu tanrıları olarak yer almıştır (Thieme, 1960: 302-303; Bailey, 1975: 1-2).⁷ Tarihsel kökenleri hakkında hâlâ birçok belirsizlik bulunan Mitanniler arasında İndo-Aryan isim ve tanrıların kullanılması gibi bir gelenek olduğu bilinmekle birlikte (Wilhelm, 2006: 90) Mitanniler arasında görülen Veda tanrı isimleri onların Hintlilerle aynı kökenden geldiğinin bir göstergesi sayılmaz. Mitannilerin Hazar'ın doğu ve güneyinde İndo-Aryan topluluklara komşu yaşadıkları dönemin bir hatırası olmasından (Günaltay, 1987: 269, 280) veya Mitanni toplumu içerisinde aralarında muhtemelen askeri aristokrasinin de olduğu küçük bir grubun İndo-Aryan kökenli olmasından ötürü Veda tanrıları bu anlaşmanın koruyucularından sayılmış olabilir (Alpman, 1980: 116). Daha sonralara doğru bilhassa Hurri-Mitanni kültürel etkilerinin yoğunlaşmaya başladığı Kuzey Suriye bölgesi Hititlerin eline geçince, aralarında İndo-Ari tanrılarında olduğu Mitanni tanrıları Hitit vesikalarında da görülmeye başlamıştır (Kınalı, 1998: 209). Görüldüğü üzere Hitit ve Mitanni topraklarına bir şekilde ulaşan İndo-Ari etkisi, Mithra'ya ait bu güne kadar bilinen en eski yazılı vesikaya Anadolu'da ulaşılmasını sağlamıştır. Üstelik bu vesikanın Anadolu topraklarında bulunması ve buluntunun MÖ 1380'li bir tarihe konumlandırılması Mithra'nın tarihsel kökenlerine ilişkin bazı değerlendirmeleri mümkün kılmaktadır. Mithra'nın Ari kültür etkisiyle Anadolu-Mezopotamya topraklarına gelmeden ve Mitanni ile Hititleri etkilemeden muhtemelen yüzyıllar öncesine dayanan bir geçmişine işaret etmektedir. Mithra'nın kökenlerinin ne kadar eskiye dayandığı hakkında bu kısa bilgilerden sonra Hint, İran ve Roma coğrafyalarında *Mitra/Mithra/Mithras*'ın konumunun detaylandırılması zihinlerde genel bir Mithra tasviri oluşturulmasına katkıda bulunacaktır.

düşünülürken sonraları üstün makamını kaybederek okyanusların tanrısı konumuna düşmüştür (Kaya, 2001: 23; Raju, 2002: 51; Sarma, 2005: 17-18).

⁵ İndra, Rig Veda ilahileri içerisinde kendisine en fazla ilahi atfedilen, yıldırım çıkaran, yağmurlu gökyüzü tanrısıdır. Soma'ya düşkün, kaleleri yok eden, gökyüzünün hükümdarı ve savaşçı karakteriyle Veda tanrılarının başı olan İndra, o dönemki Ari toplumunun ulusal tanrısıdır. Yağmur ve bulutların tanrısı olduğu için İndra'ya yağmur yağdırması için ibadet edilir. Dört kolu olan, ellerinde şimşek ok, yay, kanca, ağ, deniz kabuğu gibi malzemeler tutan, cennetin yöneticisi İndra, Vedik dönemde sürülerin, din adamlarının ve tanrıların koruyucusudur. Yaratıcı ve kurtarıcı özelliklere sahip yüce varlık İndra, kahramanlık mitolojisinde gökyüzünün hükümdarı olmasına rağmen bazen ölümlülerin eşlerine aşık olur. Vişnu-Krişna ve Şiva-Devi ibadetlerinin yerini alan İndra, Upanişadlarda en akıllı tanrı, en üstün varlık olarak tasvir edilir. Pek çok kutsal ve din dışı metinde adı sıklıkla geçmesine rağmen tanrı İndra için yapılmış herhangi bir tapınak yoktur. Sahip olduğu bazı özelliklerle İskandinav mitolojisinde tanrı Odin'e denk sayılmaktadır (Kaya, 2001: 21-22; Raju, 2002: 49; Sarma, 2005: 17).

⁶ Rig Veda'da elliden fazla ilahi sunulan Aşvinler veya ikiz atlar olarak da geçen ve ikiz olan Nasatya bir ruhsal kişiliğin iki yarısı olarak farz edilir. Görünür zıtlıkların birliği olan Nasatya yer ve gök ile yani aşağısı ve yukarıyla özdeşler, kâhin ve kraldırlar, sonsuzluk ve zamandırlar. Güneşin ve göğün ikiz oğulları, her zaman genç ve yakışıklı, şahinler kadar hızlı ve çevik, altın parlaklığında, birçok şekli olan, güçlerini gizli tutan, çok derin bilgiye sahip tanrılardır. Aşvinlerin en belirti özelliği yardımseverliktir. Gökyüzünün hekimleri olarak canlıları tedavi eder, insanları hızlıca dertlerinden kurtarır, yaşlıları gençleştirirler. (Rig Veda, 5.73-78; Kaya, 2003: 47-48; Campbell, 2015b: 263).

⁷ Bu anlaşmada üç Veda tanrısının anlaşmanın koruyucusu olarak bulunması Hint-Avrupa toplumlarının dolayısıyla Aryanların üçe bölünmüş toplum yapısını gösteren en eski örneklerden birisidir. Vedalarda da adı birlikte geçen Mitra-Varuna Hint egemenliğinin ana özelliğini temsil etmektedir. Mitra, temas kavramını kişileştirmekte ve egemenliğin yasama erkini idare etmekteyken Varuna daha çok dinî konular ve büyü ile alakalı işlerde yetkilidir. İndra tam anlamıyla bir savaş tanrısıyken Nasatyaların rolü toplumun ve çiftlik hayvanlarının sağlığıyla ilgilidir. Bu sistem Veda dönemi Hindistan'ında *brâhmanalar*-rahipler, *kşatriya*-savaşçılar ve *vaişya*-çoban çiftçi üreticiler olmak üzere karımıza çıkarken İran'da *Āthravan*-rahip, *Rathaēstar*-savaşçı ve *Vāstryōs*-çiftçi olarak görülmektedir. Sonraki dönemlerde Hindistan ve İran'da *Hutoşka* yani el işçileri olarak ayrı bir sınıf eklense de genel olarak Ari toplumu din adamları veya rahipler, askerler veya cemaatin koruyucuları ve çiftçilik hayvancılık gibi üretimle uğraşanlar olmak üzere ayrılmaktadır. Hint ve İran Arilerinin toplum yapısı arasındaki tek fark Hindistan'da toplumsal bölünmenin bir kast sistemine dönüşmesidir. Hint-Avrupalı toplumların neredeyse hepsinde görülen üçe bölünmüş toplum yapısı bugün sadece Hindistan'da varlığını kayda değer bir süreklilikle devam ettirmektedir (Mallory, 2002: 152-155; Eliade, 2012: 236; Taraporewala, 2011: 23; Şeriat, 2017: 256-258).

1.1.1. Hindistan’da Mitra

Mitra’yı yazılı kaynaklarda gördüğümüz yerlerden biri de Hindistan coğrafyasıdır. Hindistan’ın en eski kutsal metinlerinden olan *Vedalar* Sanskrit dilinde *bilgi*, *ilahî* veya *kutsal bilgi*, *ilim* anlamına gelir ve Rig Veda, Sama Veda, Yacur Veda ve Atharva Veda olmak üzere dört bölümden oluşur. MÖ 2000 yıllarında Ariler daha Hindistan’a gelmeden önce oluşmaya başlayan ve sözlü anlatım geleneğiyle yüzyıllarca anlatıla gelen Vedalardaki temel konular tanrılara sunulan övgüler, tanrılardan istenilen dilekler ve büyü formülleridir (Demirci, 1999: 12, 16, 26; Raju, 2002: 46; Georges Dumézil’den..., 2012: 267). Neredeyse her gücün ilahlaştırıldığı Vedalarda tanrıların sayısını hesaplamak çok zordur. Vedaların en eskisi uzun süre sözlü olarak aktarıldıktan sonra MÖ 1800-1200 arasında yazıya geçirilen Rig Veda’dır. İsminin eksiksiz resmî hali *Rig Veda Samhita* olan bu metin 1028 ilahiden ve her birine *Mandala* denen 10 kitaptan oluşur (Kaya, 2018a: VII; Müller, 2020: 9-10). Rig Veda’da Arilerin⁸ *Dasyu/Dasa/Dasas* olarak isimlendirdikleri Hindistan’ın yerli halkı ile yaşadıkları çatışmalar ve Indra sayesinde bunlara üstünlük kurma mücadeleleri yanında, Ari toplumu içerisinde yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlarda detaylıca işlenmektedir. Güneş, rüzgâr, su, gökyüzü, toprak, yağmur ve fırtına tanrılarına seslenilen birçok ilahinin olduğu Rig Veda ilahilerinin en az 250’si tanrılar kralı Indra’ya, 200 tanesi ateş tanrısı Agni’ye⁹ adanırken 120 tanesi Agni’nin ağzından dökülen kurban içkileri olan Soma’ya¹⁰ adanmıştır. 30 civarında ilahi ise hiçbir tanrısal varlığa adanmamıştır (Demirci, 1999: 49; Wiesehöfer, 2003b, 86; Yitik ve Arslan, 2011: 231; Kızıl, 2013a: 28; Campbell, 2015a: 188).¹¹ Rig

⁸ Doğa olaylarını kişiselleştiren ve bu olaylara tanrısal anlamlar yükleyen Ariler; güneş, ay, yıldızlar, ateş, su, toprak, yıldırım, gökyüzü ve havanın değişik tanrılar tarafından belirli bir düzende idare edildiğine inandıkları bir inanç sistemine sahiptiler. Bu sisteme göre iyi ve kötü olmak üzere iki tür tanrı/güç vardır. İyi tanrıların ışık, yıldırımla ortaya çıkan ateş, güneş, rüzgâr, su, toprak, hayat veren gök gürültülü sağanak gibi doğanın faydalı yönlerini idare ettiği düşünülürdü. Buna karşın karanlık, kuraklık vb. gibi zararlı doğal durumların ortaya çıkmasına da kötü/zararlı güçlerin sebep olduğuna inanılırdı. Tabiatın insanlara sunduğu bu olumsuzluklardan kurtulmanın yolunu ise “ışığın karanlığı örtmesi, yağmur ve rüzgârın toprağı bereketlendirerek kuraklığı ortadan kaldırması için” tanrılara dua, övgü ve şükür ile yakardıkları basit ve sade bir inanç sistemi oluşturmada bulmuşlardır (Kızıl, 2013c: 36).

⁹ Hint panteonundaki tanrı hiyerarşisi içerisinde Indra’dan sonra gelen Agni yer tanrılarından. Üç bacaklı, iki veya yedi kollu, kırmızı gözlü, sivri çeneli, altın dişli, kızıl sakallı, alev saçlı, genellikle iki başlı, ateşten oluşan yedi diliyle tasvir edilir. Binek hayvanı koç olan Agni, odun ve yağ yiyip erimiş yağ içer. Sunulan kurbanları bir çırpıda büyük bir iştahla tüketir. O aynı zamanda parlaklığı ve yumuşak diliyle kutlu ve göksel bir tanrıdır. Evin efendisi ve koruyucusu Agni tanrıları ziyafete getirir ve yağ damlatır. Hint inancının en temel unsurlarından biri olan kurban ateşinin kişileştirilmiş hali olduğu için kurban ve tapınakların temel ögesidir. Cennette güneş, havada parlaklık ve yerde ateş olarak bulunan Agni, insan eylemlerinin gözleyicisi, evrenin koruyucusu ve insanlarla tarılar arasında arabulucudur (Kaya, 2001: 22, 43; Sarma, 2005: 18).

¹⁰ Çandra olarak da adlandırılan Soma bir tür içkinin ve kutsal bir bitki ile onun özsuğunun tanrısının adıdır. Soma Ay tanrısı olarak da kabul edildiği gibi tatlı bir içki olmasından ötürü *Cennetin sütü* ve ölümsüzlük içkisi olarak bilinen *Amrita* şeklinde de adlandırılır. Soma’yı en çok içen tanrı Indra’dır. İki atın çektiği göksel bir arabası olan Soma ellerinde keskin ve korkutucu silahlar taşıyan bir tanrı olarak tasvir edilir (Kaya, 2001: 22). Zerdüştilik’teki karşılığı *Haoma* olmakla birlikte *Hom* olarak da adlandırılır. Avesta’da 9, 10 ve 11. Yesna *Höm Yešt* olarak Haoma’ya atfedilmiştir. Elçi bir tanrı karakteri de olan Haoma, gizli durumlardaki tanrısal özün görünüşe taşınmasına aracılık eden kutsal bir bitkidir. Sanrı oluşturan bu bitkinin öz suyunun inek sütüyle mayalanması sonucu elde edilen ve Zerdüşst ayinlerinde kullanılan kutsal içkidir. Haoma, ölümsüzlük suyu veya yaşam susyu olarak da bilinir (Malandra, 1983: 150-158; Yıldırım, 2008: 387-388; Korkmaz, 2015: 75).

¹¹ Rig Veda içerisinde birçok tanrı ismi geçmektedir. Dolayısıyla politeist bir din gibi görünür. Ancak Rig Veda ilahilerinde geçen “insanlar onu Indra, Mitra, Varuna ve Agni hatta güzel Garutman olarak isimlendirirler. Hâlbuki hakikat tekdir, azizler onu farklı isimlerle çağırmaktadır” (Rig Veda, 1.164.46) gibi ifadeler bu sistemin çok tanrılı bir din olmadığını söyleyen araştırmacıların elini güçlendirmektedir. Kaya (1990: 289), Rig Veda içerisinde tek tanrıcılığın birkaç yerde görülmesine rağmen en bariz örneğin 10. Mandala içerisindeki 121. Hiranyagarbha-Pracapati ilahisi

Veda ilahilerinde 200'den fazla yerde Mitra adı geçmesine rağmen bunların sadece biri doğrudan Mitra'ya adanmıştır (Gershevitch, 1959: 4):

1. Mitra konuşarak insanları canlandırır. Mitra yeri ve göğü destekler. Mitra insanlara hiç gözünü kırpmadan bakar. Kutsal yağla birlikte suyunu Mitra'ya getirin.
2. Ey Mitra, ey Aditya. Senin düzenine uygun olarak sana sunu sunup saygı göstereni makbul kıl. Senin yardım ettiğin ne öldürülür ne de zapt edilir. Ona ne uzaktan ne de yakından bela gelebilir.
3. Kutsal yiyecekten haz alıp hastalıktan uzak kalarak dizimizi genişçe yeryüzüne kıralım, Aditya'nın düzeni uyarınca Mitra'nın merhametine sığınalım.
4. Tapınılmaya layık, lütufkâr Mitra, düzenleyici bir kral olarak parlak bir hâkimiyetle doğmuştur. Onun lütfuna ve merhametine layık kalalım.
5. İnsanları canlandıran büyük Aditya, tapınılan tanrı, duacıya karşı çok merhametlidir. Tapınılmaya layık Mitra'ya kabul edeceği ateş sunularıyla tapalım.
6. Kazanç rahmeti tanrı Mitra, insan ırkının destekleyicisidir. Şatafatlı tantanalı ün verendir.
7. Gücü gökyüzünden çok, namı yeryüzünden büyük olan Mitra'nın görkemi muhteşemdir.
8. Yardımı her zaman çok fazla olan Mitra'ya beş boy itaat eder; o tüm tanrıları destekler.
9. Mitra kendi düzenine göre tanrılara, insanlara ve kutsal çimleri yayan adama yiyecek sağlar (Rig Veda, III.59).

Kurduğu düzen içerisinde durmaksızın yeryüzü ve gökyüzünü, insanları ve tanrıları koruyan, her şeyi gözetleyen Mitra, kendisine atfedilen bu ilahide tapınılmaya ve sunu sunulmaya layık, güçlü, şöhretli, rahmeti bol, merhametli ve hükümdar bir tanrı olarak yer almaktadır. Ayrıca ilahinin üç yerinde Mitra'nın Aditi'den¹² geldiği ifade edilmiştir. Bir yerde Büyük Aditya, iki yerde de Aditya olarak seslenilen bu ilahi dışında Rig Veda'daki bazı ilahilerde Mitra Aditi'nin oğlu olarak da kabul edilmektedir. Aditi dışında Varuna ile birlikte anıldığı birçok ilahi bulunmaktadır. Rig Veda'da Varuna'ya atfedilen 10 taneden fazla ilahi mevcutken Varuna ile Mitra'ya birlikte yakarılan 24 ilahi bulunmaktadır. Ayrıca Varuna-Mitra-Aryaman¹³ üçlüsüne seslenen ilahiler de bulunmaktadır (Rig Veda, 1.41, 5.67, 10.89.9; Jones, 1915: 752; Kızıl, 2013a: 28-29).

Erken dönem Veda dinlerinin belirgin özelliklerinden olan tanrıların çokluğuna olan inanç Mitra ve Varuna'nın birleştirilip onlara âdeta tek bir tanrıymış hitap edilmesinde de görülmektedir. Ancak Veda döneminde tanrıların bu şekilde birleştirilip tek tanrıya indirilerek monoteist bir inanç ortaya çıkmamıştır. Vedalardaki Mitra-Varuna ve diğer tanrısal birleştirmelerdeki maksat tüm diğer tanrılardan üstün tek bir tanrı anlayışından ziyade diğer tanrılarla birlikte faaliyet gösteren ortak bir

olduğunu ifade etmektedir (bkz. Rig Veda, 10.121; 10.81-82). Bazı araştırmacılara göre ise Rig Veda Katenoteizm'dir. Yani çok tanrılı bir yapı bünyesindeki her bir tanrıya aynı ve tek tanrının farklı isimleri olarak seslenilmesi ya da bu tanrılardan her birinin farklı zaman ve mekânlarda yüce tanrı olarak algılanması olarak ifade edilir (Yitik, 2016: 291).

¹² Vedalarda tanrıların annesi, ana tanrıca olarak geçen *Aditi* sonsuz anlamına gelir. Evreni kaos ve cahillikten koruyan Adityaların annesidir. Sınırsız ışığı, bilinci ve birliği bedenleştirdiği varsayılan Aditi ilahi düzenin yönetir ve inananlarını kötülük günah ve hastalıklardan korur. Ölümsüz inek ile sembolize edilir (Sarma, 2005: 19). Adityas olarak adlandırılan ve tanrıça Aditi'nin çocukları olarak kabul edilen tanrılar şunlardır: Mitra, Varuna, İndra, Aryaman, Bhaga, Vivasvant/Martanda, Vişnu, Parjanya, Dhâtr, Pūṣan, Aṃśu, Dakṣa ve Tvaṣṭā (Bailey, 1975: 15; Kak, 2003: 53-54; Romagnoli, 2011: 98-112).

¹³ *Aryaman*, Adityalar arasında Varuna'dan sonra gelen en önemli figürlerden birisidir. Aryan ve Ari kelimelerinden türetilen Aryaman; ev sahibi, belli bir dostluğa sebep olacak ilişki ve eylemin sağlayıcısı, ağırlayan, düşmanlardan koruyan ve insanlar için yararlı olan yağmuru ve bereketi getiren bir tanrıdır (Thieme, 1957: 72-74; Bengtson, 2016: 49). Genellikle Mitra, Varuna, Bhaga amşa ve diğer Adityalarla birlikte adı geçen Aryaman'ın diğer bir işlevi de "başkası için kadın arayan dost" yani bir tür sağdıçtır (Kaya, 2003: 44).

gücü ortaya çıkarmaktır. Yani birleşilen tanrı ile felsefi bir monoteizm oluşturmaktır (Hiriyanna, 2019: 24-26).

Rig Veda’da adı geçen ve Mitra gibi göksel tanrılardan biri olan Varuna’nın adı birçok yerde Mitra ile birlikte geçmekte ve önemli sayıda bireysel özellik, ilişki, aktivite ve işlev Mitra ile Varuna’ya birlikte atfedilmektedir. Yeryüzü ve gökyüzünün efendileri Mitra-Varuna ikilisi *Asura*¹⁴ sıfatını da kullanarak şimşek çaktırıp yağmur yağdırır (Rig Veda, 5.63.3; Romagnoli, 2011: 25-27). Evrensel krallık yetkisine haiz olan Mitra-Varuna tanrı ikilisi kanunlar ile *Ṛta*’yı¹⁵ koruma ve düzeni gözlemleme görevini sürdürür. İnsan ilişkileri başta olmak üzere her şeyi bilme kabiliyetine sahip olduklarına inanılır. Mitra-Varuna gökten suları indirerek doğayı canlandırır, nehirlerin efendileridir. Varuna tekdir, Mitra-Varuna da tekdir. İkisi de her şeyi gören casuslara sahiptir. Varuna yağmurları gönderir, Mitra-Varuna da gökyüzünden yağmur damlalarının düşmesine sebep olur. Güneş’in hareketleri Varuna’nın olduğu gibi her iki tanrının da ortak endişesidir. Varuna’nın gözü olan güneş aynı zamanda Mitra-Varuna’nın da gözüdür. *Mitrāvaruṇā*¹⁶ bitişik kelimesinin varlığı da Mitra ile Varuna arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir (Bloomfield, 1908: 119-120, 129; Gonda, 1975: 40; Sarma, 2005: 18; İznik, 2004: 636). Bahsedilen özellikler her iki tanrıya has ve her iki tanrıya atfedilen ortak özelliklerin birleşiminden meydana gelen *Mitrāvaruṇā*’yı oluşturmaktadır.

Mitra ile Varuna bu özellikleri dışında birbirini tamamlayıcı olarak da Rig Veda’da geçmektedir. Sahip olduğu özellikler bakımından bazen karşıt figürler olarak görünseler de aslında

¹⁴ “Yaşam, soluk, ruh” anlamındaki *asu* kelimesinden türeyen *Asura*, Rig Veda’da ve *Ahura* olarak geçtiği Avesta’da tanrı anlamında bir sıfat olarak kullanılırken daha sonraları özellikle Atharva Veda’da “kötü ruh” anlamında kullanılmıştır (Kaya, 2003: 44-45). Tanrılar özelliklerine göre *Asuralar* ve *Devalar/Daevalar/Daivalar* olarak ayrılabilir. Rig Veda’da “eski tanrılar” olarak geçen egemen tanrılardan olan Varuna ve Mitra *Asura* sıfatıyla ilkel düzeni yönettikten sonra zamanla “genç tanrılar” tarafına geçerek *Deva* sıfatını kullandılar. *Devalar* genellikle iyi ve müşfik tanrılar ifade ederken *Asuralar* kötü ruhları çağrıştırmış ve aralarında çatışma Vedalardan sonraki çağda bile görülmüştür. Rig Veda’da *Deva*’ya dönüşmüş *Asuralar* ve dönüşmemiş *Asuralar* gibi bir terminolojik ayırım da bulunmaktadır. Sonraki Veda metinlerinde bu yapı tersyüz olmakta ve *Asura* kavramı iyi tanrı için kullanılır hale gelmektedir. İran’da *Ahura* olarak karşımıza çıkan kelime Varuna veya kısmen *Mitrāvaruṇā* ile aynı karaktere bürünerek olumsuz özelliklerinden sıyrılıp karşımıza iyi bir tanrı olarak çıkmaktadır. Buna karşın *Devalar* da kötü tanrılar olarak isimlendirilmekle Hint mitolojisinin tam tersi bir konuma gelmişlerdir. Bunlardan *Ahura* “aydınlık ve iyilik”, *deva* da “karanlık ve kötülük”tür (Moeller, 1966: 42; Kuiper, 2011; Eliade, 2012: 242-243; Yıldırım, 2016a: 290).

¹⁵ “Uyum sağlamak” fiilinin geçmiş zaman kipi olan *Ṛta* kavramı ürünlerin hasadı, mevsimlerin peşi sıra gelmesi gibi doğal döngü düzenini ifade etmekten zamanla kozmik ve ahlaki düzen anlamlarını kapsamıştır. Evrenin, dinsel törenlerin ve ahlakın düzeninin söz konusu olduğu *Ṛta*’ya *vedalarda* doğrudan atfedilen hiçbir ilahi olmamasına rağmen sadece Rig Veda’da 300’den fazla yerde rastlanılmaktadır. Yeri göğün en yüksek katı veya ateş sunağı olan *Ṛta*, evrensel ritmi ahlaki davranışları idare eder. Başta Varuna olmak üzere Vedalardaki tanrılar doğal ve ahlaki düzenin koruyucuları olarak övülürken genel olarak evrenin düzeninin kurban vasıtasıyla devam ettiği farz edilirdi (Bloomfield, 1908: 99, 125-129; Strauß, 1927: 99-100; Moeller, 1966: 155; Eliade, 2012: 244). Avesta’daki *Aša* sözcüğü *Ṛta*’nın karşılığıdır. *Aša* tanrının kendi tahtını tutan gerçek, evrenin kendisine göre yapıldığı büyük yasa, doğanın düzeni, günlerin ve mevsimlerin belli düzende sürekliliği, tanrının planıdır yani bütün görünen yaratılışı yöneten, tanrısal plan veya yasadır. *Aša* hakikat, doğruluk ve düzen yanında ateştir ve en büyük fiziki ateş olan güneşle ilişkilidir. *Aša* ruhun sembolüdür ve ölümden sonra yargılamada ve dünyanın kurtuluşunda rol oynayandır (Russell, 1987a: 655-657; Taraporawala, 2011: 39-40; Luhrmann, 2018: 166). Kralın politik anlamda kendisinin peşinden gelinmesini uyukların erdemi olarak gösteren *Rta* yani *Aša*’dır (Wiesehöfer, 2003a: 156).

¹⁶ *Mitrāvaruṇā*, Avesta’da sıkça geçen *Mithra-Ahura* ile örtüşmektedir. *Mithra-Ahura*, henüz egemen tanrı *Ahura-Mazda* şekline dönüşmeden önceki İran dünyasında *Mithra*’nın *Ahura* ile birleştirilmesiyle oluşmuş bir kelimedir. Ancak *Ahura* daha çok Veda’lardaki *Asura*’yı çağrıştırmaktadır (Eliade, 2014: 91; Yıldırım, 2015: 118).

bu karşıtlık iki tanrının taşıdığı zenginliği göstermektedir. Mitra “düşünen, zeki, parlak, düzenli, sakin, lütfekar, iyi niyetli, yardımsever, kutsal ve dinsel görünümüyle” egemen bir tanrı konumundayken Varuna “saldırgan, karanlık, ermiş, heyecanlı, şiddetli, korkunç ve savaşçı görünümüyle” hükümdardır. Kişileştirilmiş “sözleşme” olan Mitra barışçı, hukuki, iyi niyetli ve ruhban bir karaktere sahip olduğundan Varuna ile birlikte hükümdarlık unvanını ellerinde bulundurur (Eliade, 2012: 237, 247; 2015: 178). Mitra’ya doğada kendiliğinden yani sadece tanrı vasıtasıyla gerçekleşen süreçler aitken insan çabası gerektirenler Varuna’ya aittir. Varuna toprak işlemek için insanlara yardım eder oysa Mitra işlenmemiş toprakta pirinç yetiştirebilir. Her iki tanrı da *Rta*’yı korur ama Mitra kendiliğinden ve daha dinamik bir şekilde korur. Varuna sunulan bir kurban parçasını alır ve onu sadece adayanların isteğiyle iyi bir şekilde sunarken, Mitra sunulan parçayı aldıktan sonra memnun olur ve karşılıklı hediye olarak kurban edenlere kendiliğinden sunar. Keyif veren Soma içkisi daha tatlı olması için genellikle süt ile karıştırılır. Süt Mitra’ya aitken Soma içkisi Varuna’nındır. Varuna günahkârları izleyip cezalandıran bir tanrıyken Mitra kendilerini iyi tanımlayan ve doğru davranışlar yaptıranları Soma ile ödüllendirir. Sağ taraf Mitra’ya sol taraf Varuna’ya, bu dünya Mitra’ya öbür dünya Varuna’ya, parlak ve kızıl renkler Mitra’ya, siyah Varuna’ya, güneş ve sabah Mitra’ya akşam ve gece Varuna’ya, buharla pişirme Mitra’ya, ateşte kızartma Varuna’ya aittir (Gonda, 1975: 42; Dumézil, 1988: 71-76). Mitra bilen, düşünen, kâhinlik iken; Varuna uygulayan, güç ve iktidardır (Campbell, 2015b: 261). Mitra isminin karşılığı gibi tam olarak bir sözleşmedir, insanlar arasındaki ittifaklarla anlaşmaları koruyup bağlar. Varuna ise hükümrân tanrılarının hepsinden daha çok geçici veya kalıcı büyüye hâkim olan yüce bir büyücüdür. Doğru bir şekilde kurban edilenler Mitra’ya, yanlış kurban edilenler Varuna’ya, kendiliğinden kesilenler Mitra’ya, baltayla kesilenler Varuna’ya aittir. Mitra ve Varuna’nın birinin şiddet dolu enerjisi diğerinin sahip olduğu dinginliği sayesinde Varuna hep bütünlük ve başlangıçken Mitra sondur. Varuna alevleri yükselen ateşken Mitra sönen ateştir. Varuna büyüyen hilalken Mitra küçülen hilaldir. Son olarak bu iki tanrının doğrudan kendilerine ait işlevleri dışındaki niteliklerine bakıldığında Mitra eylem tarzı yönünden hayvancılık üretiminin refahına ve barışa daha yakın bir konumda bulunurken Varuna ise İndra’ya ve fetih amaçlı şiddet kullanmaya daha yakın bir yere konumlanır. *Ruhani erk* daha çok Mitra iken *dünyevi erk* Varuna’dır. Bu bilgilere göre karakterleri, eylem tarzları ve ilgilendikleri alanlar açısından bakıldığında Hint mitolojisinde Mitra ve Varuna hükümdarlık için eşit ölçüde gerekli birbiriyle düşmanlık ve çatışma içerisinde bulunmayan ve birbirinden ayırt edilebilen iki yüz iki yarımdır (Dumézil, 2019: 164-165). Mithra Varuna’nın özelliklerine bakıldığında birbirini tamamlayan ve birbirinin zıttı olan iki varlık oldukları anlaşılmaktadır. Ancak iki tanrı arasındaki zıtlıklar bir mücadele oluşturmamakta aksine zıtlıklarla bir bütünü meydana getirmektedir. Hint panteonu içerisinde Mithra ile Varuna’daki bu tezatlık daha sonraki İran ve Roma panteonlarında da görülecek olan dualist¹⁷ yapının örneklerinden biridir.

¹⁷ Hemen hemen tüm Ari topluluklarda dualist anlayış görülmektedir. Ariler tabiatta bulunan iyi ve kötü, aydınlık ve karanlık gibi zıt karakterli durumları tanrılarla bağdaştırdıkları bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. Ari topluluklar dışında da görülen bu anlayışta tabiat olayları tanrılaştırılmanın yanı sıra tanrılar iyi ve kötü olarak kategorize

Mithra ve Varuna bir eş veya çift anlamına gelen iki farklı tanrıdır. Bir insanın iki kolu iki gözü gibidir. Mithra ile Varuna'nın dualitedeki birliği antik dönemdeki Hint-Avrupa halklarının dinî, mitolojik ve felsefi anlayışlarında dualitenin oynadığı önemli rolün göstergelerinde birisidir. Onların dualite çizgisindeki bileşenleri kadın ve erkek, gece ve gündüz vb. olguların analogisinde tamamlayıcı olarak görülür (Utrecht, 1975: 41). Tanrılarla insanların arasını bulan, gözü güneş olan ve hiçbir şeyin gözünden kaçmadığı (Demirci, 1999: 62) Mitra, Varuna ile birbirlerinin hem tamamlayıcısı hem de antitezi konumundadır. Mitra'nın Veda edebiyatının dinsel düşünce ve etkinliğindeki önemi Varuna ile birlikte geçtiği yerlerde daha iyi görülürken Varuna'dan soyutlandığında ikincil bir düzeye inmektedir. Birbirini tamamlayan ve birbirinin zıttı gibi görünen tanrı çiftlerine güzel bir örnek oluşturan Mitra-Varuna çifti Veda ilahiyatı içerisinde önemli bir konumda bulunmuştur. Rig Veda'da Mitra Varuna dışında Aryaman ve Bhaga¹⁸ ile birlikte de zikredilmiştir. Aryaman misafirperver, toplum koruyucu ve evlilikleri düzenleyen bir tanrı iken Bhaga zenginlikleri dağıtan bir tanrı konumundadır ki Bhaga isimi de *pay* anlamına gelmektedir. Aryaman ile Bhaga, Mitra-Varuna çifti ve kimi zaman da başka tanrılarla birlikte "Bağlanmamış" yani özgür tanrıça Aditi'nin oğullarını veya Adityalar grubunu meydana getirir (Eliade, 2012: 247-248). Anlaşma ve sözleşmelerin koruyuculuğu noktasında Mithra Aryaman ile de birlikte anılmış ve her türlü anlaşmanın koruyucusu anlaşmaları bozanların cezalandırıcı olmuşlardır (Rig Veda, X.89.9; Thieme, 1960: 307). Mitra ayrıca Agni ile de yakın ilişki içerisinde olmuştur. Ateş tanrısı Agni doğuştan Varuna'dır, ancak yakıldığında Mitra olur. Mitra, din adamı, insanlarla tanrıların arasını bulan dost, yerin ve gökyüzünün aydınlatıcısı olarak Agni ile birlikte anılır. Rig Veda içerisinde 24 yerde Mitra, Agni'ye büyüklüğü Mitra gibi anlamına gelen *miramahas* unvanını vermiştir. Beş altı yerde de Agni'nin koruyucusu olarak dua edilmiştir (Rig Veda III.5.3; V.3.1, VI.8.3; Gonda, 1975: 43).

Mitra, Hint tanrı panteonu içerisinde konumu zaman zaman değişse de her zaman önemli bir yeri olan ve Arilerin Hindistan'a göç ettiği¹⁹ dönemden bu güne kadar inanılmaya devam eden bir tanrı olmuştur. Güneşin, ışığın, dostluğun ve anlaşmaları koruyucusu olan Mitra, Hint

edilmiştir. Genel olarak doğanın yararlı görülen gökyüzü, ışık, yağmur, ateş, güneş, rüzgâr, su, toprak, yağmur gibi yönleri iyi tanrılara yüklenirken bu özellikler dışında olumsuz görülen yönleri kötü olarak kabul ettikleri tanrılara yüklenmiştir. Ariler Hint ve İran olarak ayrıldıktan sonra coğrafi farklılıktan dolayı bazen iyi ve kötü olarak kabul ettikleri tanrıların özelliklerini değiştirmişlerdir (Asura/Ahura- Deava/Deva gibi). Mecusi gelenekteki güzel, iyi ve hayır olan herşeyi kendinde barındıran iyi ruh *Spenta Mainyu* ve fena, çirkin ve şer özelliklere sahip kötü ruh *Angra Mainyu/Ehriman* dualizme örnek olarak verilebilir. Ayrıca bkz. Kreyenbroek, 1994, 174-175, 177; Kızıl, 2011: 61-88; Alıcı, 2012: 111-131; Şeriati, 2016: 194-197, 201-202; Russell, 2016: 83-84; Uzunel, 2021. Dualist anlayış sadece İran ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle Maniheizm ile birlikte Hristiyanlık içerisinde de görülmüştür (Ball, 2015: 263-286). Maniheizm düşüncesindeki düale için bkz. Alıcı, 2018: 237-247.

¹⁸ Hem Hint hem de İran mitolojilerinde rastlanan ve Mithra ile benzer karakterlere sahip Bhaga'ya Rig Veda'da bir ilahide yakarılmıştır (Rig Veda, 7.41). Zenginlik, refah ve kismet dağıtan aynı zamanda da Adityaslardan biri olan Bhaga'ya fakirler, güçlüler ve krallar kendi mutluluk, kader, hediye ve bereketleri için dua edilirdi. Baga olarak da geçtiği Avesta'da Rig Veda'dakine benzer özellikler taşır. İran mitolojisinde Bhaga yani Avesta'daki yazımıyla Baga, Ahura Mazda'nın kendisidir ve en büyük Baga'dır. Mithra'da Ahura Mazda'nın yanında Baga olarak geçmektedir (Sims-Williams, 2011; Kızıl, 2013c: 47).

¹⁹ Arya topluluklarının anayurtları, göç ettikleri tarih ve yerler hakkındaki çeşitli tartışmalar ve diğer bilgiler için bkz. Tığlı, 2004: 41-47.

panteonundan sonra Vedalardaki birçok özelliğiyle İran panteonunda yer almıştır. Bunun en temel nedeni aynı kökten gelmelerindendir. Aynı yerden gelip farklı topraklara ulaşmışlar, toprakların sunduğu farklı imkânlar; yaşam tarzları, din, sanat, kültür, felsefelerinde farklılaşmalara sebep olmuştur. Neticesinde Veda Mitra'sı bazı özellikleri koruyarak bazı özellikleri değiştirerek İran panteonu içerisinde varlığını devam ettirmiştir (Şeriatî, 2016: 188-189). Cumont'a göre her ne kadar teolojik yapıları farklılıkları barındırsa da Hint ve İran panteonlarında cennetten gelen ışık tanrısı olarak geçen Mitra, Vedalardaki özelliğini çok değiştirmeden Zerdüşti sisteme dâhil olmuştur (Cumont, 1956: 4-5). Vedalarda daha çok Varuna ile ilişkilendirilen Mitra, Avesta²⁰ içerisinde genellikle Ahura-Mazda ile birlikte anılarak varlığını devam ettirmiştir.

1.1.2. İran'da Mithra

Hindistan'dan sonra *Mithra* veya *Mihr* olarak karşımıza çıkan güneş ve ışık tanrısı, Med (MÖ 678-549) ve Ahamenid (MÖ 550-330) İmparatorlukları döneminde İran panteonunda kendine özel bir yer edinmiştir (Frye, 1975: 62-64). Hatta Asur ve Ahamenid kitabelerine göre Ahamenidlerden önce Med İmparatorluğu döneminde Mithra'ya ve ateşe tapınım gösterilmiştir (Hdt. 1.131.3; Yıldırım, 2017: 230-231). Mithra'nın İran'daki durumu İran tarihi süreci içerisinde farklılık göstermektedir. Genel olarak Zerdüş öncesi, Zerdüş zamanı ve Zerdüş sonrası olarak üç döneme ayrılan İran'daki Mithra, inancın çok önemli bir ayağını oluşturmaktadır (Alıcı, 2012: 136; Keyanî, 2013: 44-45).

Hindistan'da olduğu gibi güneş ile ilişkilendirilen Mithra, Zerdüş'ten çok önce Aryaların göçleriyle İran coğrafyasında görülmeye başlamıştır. Şerefli, dost, vefalı, asil, soylu ve özgür anlamlarını karşılayan *Arya* kelimesinden türeyen *İran* Aryaların ülkesi demektir. Orta Asya, Hindistan, Mezopotamya ve Anadolu arasında bir kavşağa benzeyen İran platosu, Arya toplulukların göçleri sırasında geçtikleri ve yerleştikleri bir coğrafyadır. Hint-Avrupalı kavimlerin Hint-İran kolu içerisinde gelen antik Arya toplulukları, Hint ve İran olarak ayrılmadan önce ortak bir dil, din, inanç ve mitoloji ile uzun bir süre Orta Asya Bölgesi'nde yaşadılar (Yıldırım, 2016a:

²⁰ Mecusiliğin Kutsal kitabıdır ve beş bölümden oluşur. Bu bölümler Yesna, Visperad, Yeşt, Videvdāt (Vendīdād) ve Khorda/Xord Avesta (Küçük Avesta)'dır. Yasna Zerdüş dinî törenler, esnasında okunan ilahiler, tekerlemeler ana ibadetteki giriş metinlerini kapsayan Avesta'nın en eski bölümüdür. 72 ilahiden oluşan Yesna'nın *Gathalar* olarak bilinen 28-34, 43-51 ve 53 nolu ilahileri Zerdüş'ün kendisine atfedilir. Zerdüş'e ait Gathalardan 28-34 arası *Ahunavaiti Gāthā*, 43-46 arası *Uštavaiti Gāthā*, 47-50 arası *Spēntāmāiḥyu Gāthā*, 51 Gatha *Vohuxšaθrā Gāthā* ve 53. Gatha *Vahištōišti Gāthā* isimleriyle bilinirler (Molé, 1963: 176; Alıcı, 2019: 46-47). Avesta'nın diğer bölümü olan Yeşter ise belirli törenlerde tanrılar için okunan 22 ilahiden oluşurken Visperadlar bütün tanrılara yakarılan ve özel törenlerde okunan metinlerdir. Küçük Avesta bölümünde kısa metinler, takvimle alakalı bilgiler ve çeşitli dualar yer alırken Videvdāt bölümünde kötü ruhlara karşı yakınma, onları etkisiz bırakma ve suçsuzluk metinlerini ihtiva etmektedir (Zerdüş Spitama, 2011: 23; Avesta, 2014: 21-23; Gündüz, 2016: 513). Sağlık ve kirlilik meseleleriyle ilgili olan MÖ 1200-900 civarında oluşturulan Videvdāt yaklaşık bin yıldan fazla bir süre sözlü olarak iletilmiştir (Moazami, 2020: 200). Avesta'nın tarihlendirilmesinde bilgilerin önemli bir çoğunluğu *Gathaların* MÖ 1000 yılı civarında oluştuğu görüşündedirler. Sonraki bölümlerinin ise bundan birkaç yüzyıl sonraya birçok bilgiye göre ise Ahamenid dönemine tarihlendirilmektedir (Wieschöfer, 2003a: 150-151; Yıldırım, 2016a: 18).

286). Asırlarca birlikte yaşayıp iki farklı coğrafyaya göç eden İran ve Hint Arilerinin dilsel,²¹ kültürel ve dinsel benzerlikleri göz ardı edilemeyecek kadar yakınlık içermektedir. Tüm bu benzerliklerin kaynağı ise ortak Ari mirasıdır (Taraporewala, 2011: 16).

İki Aryan halkının en önemli benzerliklerinden birisi dinî yapıları ve tanrı panteonlarıdır. Rig Veda ve Avesta hem dil yapısı hem tanrı isimleri noktasında birbiriyle oldukça örtüşmektedir. Hatta Zerdüş'te atfedilen Avesta içerisindeki *Gathalar* ile *Vedaların* birbirine olan benzerliği bazı araştırmacıların, Zerdüş'tün hangi tarihler arasında yaşadığıyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmasına sebebiyet vermiştir (Bivar, 1994: 61-63; Mallory, 2002: 66; Grenet, 2015: 21-29; Hintze, 2015: 31-38).²² Rig Veda ve Avesta'da görülen Varuna-Ahura, Rta-Aşa, Mitra-Mihr/Mithra, İndra-Angaramainyu, Soma-Haoma, Agni-Atur/Azer, Vāyu,²³ Naraşamsa-Nairyosangha, Bhaga-Baga, Aryaman-Airyema-isho gibi tanrılar her iki panteonda da benzer özellikler taşımakla birlikte karakterlerinde değişiklikler de olmuştur (Kızıl, 2013c: 36-48). Hint ve İran Arileri her ne kadar ortak bir geçmişten gelseler de coğrafyalarının kendine has iklimi ve ekonomik yapısı ve bu topraklarda asırlar içerisinde etkileşime girdikleri farklı topluluklar ve dinler, her iki toplumun kültürlerinde zenginleşmeyi ve değişmeyi beraberinde getirmiştir. Doğal olarak onların inanışları, maddi manevi değerleri, hayat tarzları, kültür ve medeniyetleri farklılaşmıştır (Yıldırım, 2016a: 290-291). Bu da Hint ve İran'ın tanrı panteonları karşılaştırıldığında önemli farkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mitra, Hindistan'da her zaman Varuna ile ilintili olduğundan bu iki tanrı büyük ikiz kardeşler olarak görülürken İran'daki Mithra Ahura'nın ikiz kardeşi değildir. Ancak İranlılar Mithra ve Ahura'ya sonsuz, yüce ve kutsal iki tanrı olarak birlikte yakarmışlardır. Mithra adının geçmediği Zerdüş Gathalarında ise Ahura, Mithra'nın tüm özelliklerini kendi bünyesinde topladığı kabul edilmektedir (Taraporewala, 2011: 187). Hint ve İran panteonlarındaki farklılardan en dikkat çekici olanı, Hint tanrıları hemen her yönüyle insani özelliklere sahip olurken İranlıların *yazataları*²⁴ soyut bir varlık konumunda yer almasıdır. İki Aryan halkının tanrı tasavvurlarında görülen bu özellik Hint ve İran inançları arasında doğrudan bir karşılaştırma yapılmasını zorlaştırmaktadır (İznik, 1999: 15-16). Kimi araştırmacılar Aryanların Hint ve İran

²¹ Ari kökenden gelen topluluklar arasına erken sayılabilecek dönemlerde dilsel yapılar o kadar benzerdir ki Rig Veda'nın Sanskritçesi, I. Darius'un yazıtlarının Farsçası ile Zerdüş'tün Gathaları neredeyse ortak bir kökenin değişik lehçeleri gibi değerlendirilebilir (Childe, 2018: 24).

²² Bu günkü mevcut bilgiler ne yazık ki Zerdüş'tün ne zaman ve nerede yaşadığını açık ve ikna edici bir şekilde ortaya koymaktan uzaktır. Çeşitli kaynaklarda Plato (MÖ 428/427 veya 424/423 – MÖ 348/347)'dan 6000 yıl önceden MÖ 492'ye kadar birçok farklı tarihte yaşadığıyla ilgili görüşler ileri sürülen Zerdüş hakkındaki en genel kanı Ahamenid İmparatorluğu kurulmadan önceki bir tarihte yaşamış olduğudur. Zerdüş'tün yaşadığı yer de tam olarak net değildir. İran'ın kuzey batısı, Baktria, Sogidana, Partia gibi yerlerde yaşadığıyla ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Zerdüş'tün ne zaman ve nerede yaşadığıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Shabbazi, 1977: 25-35; Boyce, 1990: 11-15; Bivar, 1994: 62-63; Skjærvø, 2005: 51-55; Grenet, 2015: 21-29.

²³ Rüzgar, atmosfer ve uzay tanrısı olan Vāyu, Veda'da yazıldığı şekilde Avesta'da yazılan tek vedik tanrıdır (Malandra, 2014; Kızıl, 2013c: 46).

²⁴ "Tapınmak, tâzim ve takdimde bulunmak" anlamlarına gelen *yaz-* (*yaj-*) fiilinden türeyen ve eski İran'da tanrı anlamına gelen kelimedir. Pehlevice (Orta Farsça)'da tapınılmaya değer varlık, tanrı anlamında *yazd*, *ızad*; Yeni Farsça'da *ızad*, *yezd* olarak da geçen *yazata*'nın çoğulu *yezdân*'dır. Avesta teolojisinde ilahi varlıkların ortak adı olan *yazata*, Zerdüş'tlükte ana ruhun veya ana meleğin hizmetkârları olduğuna inanılan cinler ya da doğa güçleri olarak algılanan, sayılarının 24 olarak kabul edilen tanrısal varlıklara verilen isimdir (Alıcı, 2013: 512; Korkmaz, 2015: 158). Yazata terimi, Avesta'da "tapınılmaya değer" anlamı dışında "onore edilmeye veya övülmeye değer, saygı duyulan" anlamlarını da karşılamaktadır (Avesta, 2014: 13).

olarak ayrılmasında dinî çatışmaların etkili olduğunu ileri sürseler de bugün üzerinde hemfikir olunan görüş; iki topluluğun ortak yönleri incelendiğinde aralarındaki farklılıkların birbirlerinden mekân olarak ayrılmasının sonucu olduğu yönündedir (Özman, 2014: 1009).

Birçok milletin eski devirlerinde olduğu gibi Aryalar da ilahileri, mitleri, efsaneleri, şarkıları ve sözleri gibi kendi düşüncelerini, kültürel ve sanatsal etkinliklerini, dinlerini ve geliştirdikleri edebi-kültürel bütün birikimlerini sözlü olarak sonraki kuşaklara aktarıyorlardı. Savaşçılar, kâhinler ve çobanlar gibi sosyal sınıfları olan bu topluluk İran coğrafyasına geldiğinde çoğunlukla çobanlıkla sürdürdükleri bir yaşam tarzları vardı. Yeni gelinen topraklardaki şartlar gereği birtakım sosyal değişiklikler yaşayan İran Aryaları, çobanlık ve göçebelikten çiftçilik ve hayvancılığa geçmişlerdir. Geçen asırlar içerisinde İran Aryalarının sosyal sınıfları da daha düzenli ve son derece belirgin bir hâl almıştır. İran toplumu dinî tören ve aktivitelerden sorumlu din adamları, savaşçı ve kabile reislerinden oluşan ileri gelenler ile tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylüler olmak üzere üç ana sınıftan oluşmuştur. İran topraklarında hayvancılığa dayalı ekonomik yapıdan tarıma dayalı bir hayata geçiş ile Aryaların gelenek görenekları, inançları, ahlak sistemleri ve günlük yaşamlarının da değişmesine zemin oluşturmuştur. Daha önceleri göçebelikle, çöl hayatıyla neredeyse bütünleşmiş, sürüler ve otlaklar tanrısı Mithra inancı karşısında; zamanla İran topraklarında bilge tanrı, düzen kuran, tarımsal arazilerin ve çiftçiliğin sahibi Ahura Mazda egemenlik kurmuştur (Yıldırım, 2017: 171-172).

Ahura Mazda, takipçilerini öngörülen mahşer gününe hazırlamak için ahlaki bir tavra sahip olmaları, güzel düşünceler ve güzel eylemlerde bulunmaları noktasında telkinlerde bulunurdu. Zerdüş'tün inancı iyi insanlara cenneti kötülere ise belli bir süre cehennemde kaldıktan sonra cenneti vadediyordu (Korkmaz, 2013: 46-48; O'Grady, 2019: 203). Zerdüş ortaya koyduğu yeni din sisteminde tek tanrıçılığı hâkim kılmış ve temelini tek büyük tanrı olan Ahura Mazda'ya tapma olan din sistemini getirmiştir. Yani Zerdüş, Aryanların eski çok tanrılı din sistemlerini yok eden yeni bir dinî inancı geliştirmiştir. Zerdüş yeni din sistemini oluştururken Aryanların bin yıla yakın inandıkları tanrılardan olan ışık, yemin ve akıl tanrısı Mithra'yı; üretkenlik simgesi, su tanrısı Anāhītā'yı²⁵ ile Aryalar arasında tapınılan güçlerden olan ay ve yıldızları Ahura Mazda altında birleştirilerek tek bir tanrı inancını getirmiştir. Fakat önceki dönemden farklı olarak bu tanrıların

²⁵ Veda kaynaklarındaki tanrıca *Sarasvati* ile eşdeğer kabul edilen *Anāhītā*, Avesta'da *Ardvi Sûra Anāhītā*, Pehlevicede *anāhid*, *anāhit* Farsçada *Nāhīd*, Ermanice'de *Anahit* ve Yunancada *Anaitis* olarak geçen suların koruyucusu ve tanrıçasıdır. İran'da *Anāhītā* yeryüzünün bütün sularının, suyu bol ve duru ırmaklar ile bütün üretkenliklerin kaynağıdır. O, annelerin memelerindeki sütün temizleyicisi, güç, parlaklık, duruluk ve arılığın simgesidir. Başında altından yıldızlarla donanmış altın taç, altından ve kunduz derisinden elbiseler ve çeşitli ziynetlerle tasvir edilen *Anāhītā* Avesta'da çok güzel, uzun boylu, alabildiğine alımlı ve özgür bir genç kız olarak anlatılır. Avesta'da 30 Kerde (bölüm) ve 133 bentten oluşan ve 5. Yeşt olan *Abân Yeşt* tanrıca *Anāhītā*'ya adanmıştır ve dolayısıyla onun bütün özelliklerini buradan öğrenmekteyiz (bkz. YT, 5). Su tanrıçası olduğundan tapınakları genellikle su kenarlarına inşa edilen *Anāhītā*'nın birçok yerde tapınağı vardır (Yıldırım, 2008: 539-541). İri ve dolgun göğüsleri, sahip olduğu süsleri gören kimi Hellenler onu Aphrodite'e benzetirken kimileri de onun adı ve kutsallığına binaen İranlıların *Diana*'sı olduğunu söylerler. Göğün en parlak yıldızı olan Sabahyıldızı yani Venüs gezegeni olan *Anāhītā*, Zerdüşlük içerisinde Bilge Tanrı yani Ahura Mazda'nın yaratım sürecine ve kozmik düzenin korunmasına önemli katkıları olan dışı bir ruh olarak görülür. Birçok kaynaktan elde edilen bilgiye göre *Anāhītā*, İslam dinî İran dünyasına girene kadar İran'ın yayıldığı tüm bölgelerde bir şekilde kutsanmaya devam etmiştir (Varenne, 2018a: 56).

makamı her zaman Ahura Mazda'dan daha alt seviyede yer almaktaydı (Yıldırım, 2016a: 334). Bu şekilde Mazda panteonu içerisinde bulunan Mithra, ölümden sonra ruhların yargılanması görevini kendisine yardımcı olan Sraoşa ve Raşnu ile birlikte yürütmekteydi (Eliade ve Couliano, 2018: 351). Mithra, çektiği arabanın sağ yanında Sraoşa, sol yanında Raşnu ile birlikte kainatı sürekli dolaşırdı (Gershevitch, 1959: 39; Rak, 2006: 87). Mithra'nın kötülük ve düşmanlara karşı mücadelesinde de yardımcılarından (YT, 10.41, 79, 89, 100) olan Sraoşa, Mithra'ya inananlardaki günahları ortadan kaldırmada ve onları kötülüklerden korumada; Raşnu ise adalet işlerinde Mithra'yı desteklemektedir (Malandra, 1983: 77-78, 136; Grenet, 1993: 90-91; Goderdzishvili, 2012: 32). Özellikle son yargılama esnasında Mithra yargılayan, Raşnu amelleri tartan ve Sraoşa'da hesaba çekilenleri cennete yollayan tanrısal varlıklar olarak Avesta ilahiyatında yer edinmektedir (Kreyenbroek, 1985: 176-177; Alıcı, 2012: 153-156).

Mithra'nın adı *Gathalarda* geçmemektedir. Zerdüşt'ün hayatta olduğu döneme ait bu metinlerde Mithra'nın Ahura Mazda bünyesine dahil edildiği görüşü bilim dünyasında bulunmaktadır. Ancak bir diğer görüşe göre Mithra, *Ameşa Spentalardan*²⁶ biri olan ve Zerdüşt'e Ahura Mazda'dan vahiy getirdiğine inanılan baş melek *Vohu Manah*²⁷ olarak *Gathalar* döneminde varlığını sürdürmüştür (Christensen, 1926: 103-105; Ries, 1990: 2746-2747). Mithra'nın *Gathalarda* adının geçmemesine rağmen Avesta tanrı panteonunda *yazata* olarak birçok yerde bulunması (Ahn, 1992: 121); İran'ın Ari köklerini, Veda edebiyatıyla bir şekilde etkileşimde bulunmasını ve bununla birlikte Zerdüşt sonrasında varlığını sürdürdüğünü gösteren deliller arasındadır (YT, 10.0, 10.6, 10.16, 10.142, 10.145; Wüst, 1932: 2132; Alıcı, 2012: 136; Keyanî, 2013: 44-45). Ancak Zerdüşt inancı ortaya çıktıktan sonra Mithra'nın, hem pagan bir tanrı olması hem de savaşçı bir karakter taşımasından dolayı İran'da etkinliği azalmıştır (İznik, 2004: 636; Rak, 2006: 87; Pourshariati, 2008: 352-353). Her ne kadar etkinliği azalsa da Mithra'ya ibadet devam etmiştir. Mithra'ya inananlar *mihra* denilen yerlerde dinî törenlerini gerçekleştiriyordu (Keyanî, 2013: 45).

İran dünyasında Mithra hakkında bilgi edindiğimiz başlıca yazılı kaynak Avesta metinleridir. Avesta içerisinde yer alan 10. Mihr Yeşt (bkz. EK 1) ve Mihr Nīyāyeş (bkz. EK 2) doğrudan Mithra'ya ithaf edilmiştir. Avesta'nın genelinde Mithra'dan bahsedilse de Avesta içerisindeki bu iki metin Mithra hakkında detaylı ve doğrudan bilgiler veren metinlerdir. Avesta metni incelendiğinde Mithra'ya özel olarak atfedilen Yeşt ve Nīyāyeş dışında birçok yerde Mithra'dan yüce bir varlık olarak bahsedildiği görülmektedir. Buradan hareketle Zerdüşti geleneğin

²⁶ Kutsal ölümsüzler olarak da adlandırılan *Ameşa Spentalar* (Aməša Spənta, Ph. Amešāspand) Ahura Mazda'nın en yakınındaki altı kutsal varlık olarak bilinir. Ahura Mazda'nın kötülüklerle mücadelesinde ona yardımcı olan Ameşa Spentalar bazen *yazata* ile eş anlamlı olarak da kullanılır. Ameşa Spentalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dhalla, 1938: 39-61, 162-170; Gershevitch, 1959: 10-12; Duchesne-Guillemin, 1975: 38-51; Boyce, 1979: 2224; 2012; Ahn, 1992: 282-285; Alıcı, 2012: 68-75.

²⁷ "Vohu Manah" iyi düşünce anlamına gelmektedir ve avesta içerisinde bir çok yerde geçmektedir. Avesta ilahiyatında Vohu Manah'ın karşıtı kötü düşünce anlamına gelen *Aka manah* veya *Acīsta manah*'dir. Daha detaylı bilgi için bkz. Narten, 2011.

teolojisinde Mithra'nın önemli bir konumu olduğunu ve Ahura Mazda ile bir şekilde ilişkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁸

²⁸ Bu metinler dışında Mithra hakkında birçok yazıtta bilgiler edinilmesi bir yana, Mithra inancının uygulamaları hakkında ne yazık ki çok fazla bilgiye sahip değiliz. İran dünyasında Mithra ritüellerinin nasıl gerçekleştiği hakkında belki de en detaylı bilgiyi *sayıların babası* olarak da tanınan İonia'lı ünlü filozof ve matematikçi Pisagor (Pythagoras, MÖ 570 - MÖ 495) şu ifadelerle aktarmaktadır:

Şehrin dışında siyah ve ıssız bir mağara ağzında bulunduk. En parlak yıldızlar şöleninin burada yapılmasından şaşkındım. Birkaç kişi ile mağara içerisine girdik. Okunan şiir ve duaların o kadar hayranı olmuştum ki güçlü hafızam bile onları anlatamazdı. Esrar sahiplerini gördüm ki akan su çeşmesi başında vücutlarını yıkıyorlardı, can ve öz temizliğini tanrıdan istiyorlardı. Zerdüşt mezhep pişevanlarının sorumluluklarını yerine getirirdi ve kaybolmayan bir simgeyi orda olanların göğüslerine basıyordu. Göğüslerine simge basılanlar bundan çok aşırı bir gurur duyuyorlardı. Her biri ekmek yedi ve su içti. Bu işi yeni yılda dünyaya hayat veren güneş gibi biset (peygamberlik desturu ile gelen) olarak görüyorlardı ve bunu şiir ve dualarla da söylüyorlardı.

Bir ruhbanın elinin altında kutsal bir karga vardı. Neşterin? başında onlara taç uzatıyordu ancak onlar bunu kabul etmediler. Bizim tacımız Mihr idi. Mağaranın dibinde Mihr temsilcisi olarak adlandırılan genç adam vardı. Onu gördüm. O bir heykel değildi güzel bir gençti ve bir boğa üzerinde oturuyordu. Elinde Ares? kılıcı İran'a özgü sembeler vardı. Kralı bir aslan gibi gördüm ki ağzında arı? vardı. Saray hizmetçileri kartal, şahin, köpek ve akbaba kıyafetleri giyerek bunların ardından yürüyorlardı.

Şah'ın sevgilileri içeri girdi. Hepsi yüzlerine sırtlan? kıyafetleri giymiştiler ve bu isimle adlandırılırlar. Hepsi zor ve çetin yollu [manevi] bir imtihandan geçerek bu aşamaya gelmiştiler. Yapay kar ve buz parçaları üzerinde yalın ayak yürüyorlardı. Güneş kılıcı veya Mithra adı verilen 15 tane kılıcı çıplak tenlerine vuruyorlardı. Üstümde olan yün giysilerin yardımıyla -ki diğerleri aynı şekilde giyinmiştiler- Mithra'nın vücudu ve bedenine yaklaşılabildim. Nasıl olduğunu anlamak isterdim. Yegâne tanrı olarak tanınan genç tanrı öküzü tutup öldürmeye çalışıyordu. Başında İranlı Kralların tacı gibi bir taç vardı. (Seyahatname-i Pisagoras..., 1363: 66-69).

Pirsilion? Marshall adlı yazarın *Pisagor'un İran Seyahatnamesi* başlıklı kitabının Yusuf İ'tisami tarafından Farsça'ya çevrilen kitabından alınan bu bilgiler dikkat çekicidir. 1956 yılında İran'da ikinci baskısı yapılan *Seyahatname-i Pisagoras Der İran* başlığı taşıyan eserin Pirsilion Marshall tarafından yazılan orijinal hâline ne yazık ki ulaşılammıştır. Orijinal eser görülmediğinden bu bilgilerin nereden alındığı bilinmemektedir. Ancak İran'da ilk baskısı 1930'larda ikinci baskısı 1956'da yapılan çevirinin anlattıklarını irdelemek gerekmektedir. Aşağıda yapılacak değerlendirmeler Yusuf İ'tisami'nin çevirisi göz önünde bulundurularak yapılacaktır.

Pisagor'un bu ifadelerini irdelemeden önce Pisagor'un bir Mithra ritüeli hakkında bu kadar detaylı bilgiyi nereden edindiği sorusunun sorulması gerekmektedir. Antik Yunan'dan birçok kişinin çeşitli eğitimler almak için belli bir kültürel ve bilimsel birikime sahip Mısır'a gittiği kaynaklarda geçmektedir. Arkaik Dönem (MÖ VIII. yüzyıl-MÖ yak. 480) Hellenleri de buradan çok önemli kültürel birikim transfer ettiler. Samoslu Pisagor'da eğitim almak, yerel gelenekleri öğrenmek ve kültürel kazanımlar edinmek için Mısır'ı ziyaret ettiği bilinmektedir (Diod. 1.68.4-5; Kingsley, 1990: 246-254; Riedweg, 2005: 7; Zhmud, 2012: 83-91). Pisagor'un Mısırlılardan geometri konusundaki yetkinlik kazanırken Fenikelilerden aritmetik ve Keldanilerden ise astronomi konusunda bilgiler öğrenmiştir (Riedweg, 2005: 8). Ayrıca Pisagor'un Mısır ve Babil'den öğrendiklerini harmanlaması ile kendi düşünce ve felsefesini oluşturmuştur (Afonasin ve Afonasi, 2019: 1-20). Antik Hellen yazarlarında Antiphon'un (MÖ yak. 480-MÖ yak. 411) yazdığı *Περὶ τοῦ βίου των ἐν ἀρετῇ πρωτεύουσάντων* (Erdemli üstün yetenekli kişilerin hayatları üzerine) başlıklı eserden aktardığı bilgilere göre Pisagor'un burada Mısırlı din adamlarından Mısır dilini, kültürünü öğrenirken törenle bir Mısır kültüne katıldığı aktarılmaktadır. Ancak Antiphon, Pisagor'un Mısır'da hangi kültürel katıldığı ile ilgili bilgi vermemektedir (FGrHist, 1096, F 1a-b). Pisagor Mısır'dan Babil topraklarına gitmiş ve Miletli Lucius Cornelius Alexander Polyhistor (MÖ yak. 100-MÖ yak. 40) ve Eretialı Diodorus'tan öğrendiğimize göre burada Keldani bir Zerdüştü'yi ziyaret etmiştir. Belki de bir magi rahibi olan bu Zerdüştü Pisagor'a başından beri her şeyin varlığı için iki prensip olduğunu söylemiştir. Bunlar baba ve annedir. Baba ışık, anne ise karanlık olduğunu; sıcaklık, kuruluk, hafiflik ve hızlılığın ışık ile soğukluk, ıslaklık, ağırlık ve yavaşlığın karanlık ile bağlantılı olduğunu söyleyerek (FGrHist, 273, F 94; FGrHist, 1103 F 1; Jong, 1997: 315-316) anlatımına devam eden Zerdüştü'nin ifadelerinden yola çıkarak babanın ışıkla birlikte gösterilmesi ile Mithra inancı arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Zira Mithra'da eril karakterde, ışık ve güneş tanrısı idi. Ayrıca erkek ve dişi, aydınlık ve karanlık gibi zıtlık unsurlarının İran'da görülen düalist anlayışa da bir örnek olarak gösterilebilir.

Pisagor'un Babil'de daha neler yaptığının detaylarına ne yazık ki vakıf değiliz. Ancak yukarıda Pisagor'un seyahatnamesinden yapılan alıntıda İran dünyasında bir Mithra ayininin oldukça canlı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Pisagor'un Mısır'a ardından Babil'e gitmesi ve kaynaklardan öğrendiğimize göre burada Zerdüşt taraftarlarıyla bir araya gelmesinden Pisagor'un bu bilgileri aktarmasının tabi olduğu sonucuna varılabilir. Mithra Kültü hakkında bilinen birçok bilgi Hindistan'daki *Rig Veda* ve İran dünyasında kaleme alınan *Avesta* metinlerinden, Hellenistik ve çoğu Roma dönemine ait arkeolojik buluntulardan yapılan çıkarımlarla elde edilmektedir. Oysa Pisagor'un yukarıdaki ifadelerine detaylıca bakıldığında MÖ VI. yüzyılın sonları V. yüzyılın başlarına denk gelen tarihlerde Mithra'nın Babil'deki uygulamaları hakkında ilginç ve dikkat çekici bilgilerle karşılaşılacaktır. Öyle ki Mithra araştırmalarına göre neredeyse Roma Dönemi'nde bir gizem dinine dönüşen Mithras'a oldukça benzer özellikler aktarılmaktadır.

Pisagor'dan yapılan yukarıdaki alıntının detaylarına bakıldığında *Şehrin dışında siyah ve ıssız bir mağara ağzında bulunduk* ifadesinden Roma dünyasında olduğu gibi İran'da da Mithra ayinlerinin mağarada yapıldığını ve bu

İran dünyasında Mithra'ya inanıldığına dair birçok antik Hellen kaynağı bulunmaktadır. Herodotos (MÖ yak. 484- MÖ yak. 425) *Historiai* adlı eserinde Medler ve Ahamenidler döneminde Pers kökenlilerin güneş tanrısı Mithra'ya inandıklarını kaydederken (Hdt. I.101.1; 132.3; VII.54.1-2) benzer ifadeler Strabon'un (MÖ 64 - MS 24) eserinde de yer almaktadır. İran'da yerel bir hanedan tarafından kurulan ve üçüncü büyük siyasi güç olan Parth/Arşakid İmparatorluğu (MÖ 247 - MS 224) Dönemi'nde yaşayan Ameseialı coğrafyacının aktardığı bilgilerden eserini yazdığı dönemde Perslerin heykel ve sunak dikmedikleri, Zeus yani Ahura Mazda için yüksek yerlerde kurban sundukları (ayrıca bkz. App. *Mith.* IX.66) ve Helios yani güneş adını verdikleri Mithras'a

mağaranın yerleşim yerlerinin uzağında olduğu kanısına varmak mümkündür. *En parlak yıldızlar şöleninin burada yapılmasında şaşkınlık* sözü ile Pisagor muhtemelen güneşi kastetmektedir ki güneş dünyadan görülen en parlak yıldızdır ve devam eden satırlarda belirttiği gibi bu güneş tanrısı Mithra'nın ayini idi. Yanındakilerin okuduğu şiir ve dualarla mağaranın içerisine giren Pisagor bu okunanlara karşı hayranlığını gizleyememektedir. Mağaranın içerisinde bulunan bir su kaynağında vücutlarını yıkayarak ruh ve beden temizliğini tanrılarından istemeleri ise Roma dünyasında bir çok Mithra mağarasında görülen bir özelliğin İran'da da uygulandığını göstermektedir. Bu ayini yürüten ve büyük olasılıkla magi rahiplerinden olan din adamları mağarada bulunanların göğüslerine muhtemelen kendi aralarından kullanılan bir işaret olan kaybolmayan bir simge vurdukları ve bundan büyük bir gurur duydukları aktarılmaktadır. Ardından Pisagor ekmek yiyip su içtiklerini söylemesi akıllarda Roma'da Mithra ritüellerinde uygulanan ekmek yiyip şarap içme uygulamasını getirmektedir ki dinî ritüellerdeki bu uygulama daha sonra Hristiyanlığa da sirayet etmiş olabilir. Ekmek yiyip su içtikleri sırada dualar okunmaya devam ettiğini aktaran Pisagor orada bulunanların Mihr'i yani Mithra'yı kendilerinin tacı olarak gördüğünü ve orada bulunan bir gencin boğanın üzerinde oturduğunu kaydetmiştir. Burada Roma'da *tauroktoni* ve *taurobolium* olarak geçen ve hemen her Mithra mağarasında tasviri bulunan Mithra'nın boğayı kurban etme sahnesinin kökenlerinin İran dünyasına kadar uzandığı anlaşılmaktadır (Fig. 1). Ayrıca Pisagor'un bu Mithra töreni sırasında orada bulunanların çeşitli hayvanları temsil eden kıyafetler giydiğini belirtmesi Roma'daki *tauroktoni* sahnesinin İran köklerine kadar uzanan bir geçmişi olduğunun diğer bir göstergesi sayılabilir. Pisagor boğayı öldürmeye çalışan gencin başında İranlı kralların tacına benzer bir taç olduğunu ifade etmesi ise Roma dünyasındaki Mithras tasvirinden ayrılmaktadır. Zira Ahamenid topraklarından batıya ilerleyişi ile birlikte Anadolu kültürleri ile de etkileşime geçen Mithra buradaki kültürlerin bazı özelliklerini kendi bünyesine dahil etmiş ve bu aşamadan sonra Frig başlıklı olarak tasvir edilmiştir. Ahamenid Dönemi'nde gerçekleştirilen bu Mithra ayinini anlatan Pisagor, çıplak tenlere 15 kırbaç darbesi gibi darbeler alma, ardından yün giysiler giyerek Mithra vücudu ve bedenine ulaşmaya çalışma gibi bazı aşamalardan bahsetmesi kültürün Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde görülen yedi erginlenme aşamasına benzer kültü giriş ve yükseliş ritüellerinin İran'da da olduğuna işaret edebilmektedir.

Mithra'nın erken dönemlerinden gizem kültüne dönüşmesine, ikonografisinden Hristiyanlığa etkilerine kadar şimdiye dek bir çok çalışma yapılmıştır. Mithra kökenleri, öğretisi ve ezoterik yapısı önem taşımakla birlikte bu konulardaki tartışmalar araştırma sınırlarımız haricinde olduğu için çalışmamızın özgün yönünü ortaya çıkaracak konular işlenmesine özen gösterilmiştir. Bu doğrultuda Mithra'nın Pers panteonundaki yerine ait tespit edebildiğimiz ancak orijinal kaynağına ulaşamadığımız Yusuf İ'tisami tarafından Farsça'ya çevrilen *Seyahatname-i Pisagoras Der İran* kitabı Mithra kültürü araştırmaları bağlamında değerlendirilme ihtimali düşüktür. Pirsilion Marshall'a ait Pisagor'un İran Seyahatnamesi kitabının Farsça'ya çevrilmiş hali olan ve 1956'da İran'da ikinci baskısı yapılan bu eser, MÖ 570-495 yılları arasında yaşamış olan Pisagor'un Babil'de bulunduğu bir sırada katıldığı Mithra ritüelinin canlı bir tasvirini aktarmaktadır. Eserin anlatılarına bakıldığında bir gizem dinine dönüşmeden önce Babil'de bir Mithra mağarasında kült ritüelinin nasıl gerçekleştiği konusunda detaylı bilgiler anlatılmaktadır. Dikkat çekici noktalardan birisi de arkeolojik buluntulardan hareketle MS II. yüzyıldan itibaren Roma'nın bir çok yerde kalıntıları bulunan mithraeumlarda kült ritüellerinin nasıl uygulandığı ile ilgili yapılan yorumlarla Pisagor'un anlatıları arasında olan benzerliklerdir. Ancak eserin doğruluğu oldukça şüphelidir. Çünkü anlatıdaki astrolojik unsurlar daha Ahamenid dönemi başında gerçekleştiği görülmektedir. Oysaki Mithra Kültü içerisine astrolojik veriler sonraki dönemlerde yaşanan senkretizm ile girmiştir. Anlatı doğru kabul edilirse doğu batı kültürleri arasında hareket eden Mithra hakkında yaklaşık beş yüz yıllık bir sürede benzer özelliklerin olması kült içerisindeki sürekliliğin ve kültürün doğu kökenlerinin bir işaretidir. Ayrıca ilk ortaya çıktığı İran topraklarındaki özelliklerden başka Pisagor'un astrolojik bazı özelliklerden bahsetmesi kültürün Babil'de geçirdiği senkretizmi doğrular niteliktedir. Fakat belirtildiği gibi bu oldukça erken bir tarihtir. Bu bilgiler eser hakkında şüpheler uyandırmaktadır ve Pirsilion Marshall'ın anokronizm yaparak Roma dönemine ait özellikleri Pisagor'a ve dolayısıyla Ahamenid dönemi başlarına dayandırdığını anımsatmaktadır. Bu anlatım sonradan inşa edilmiş bir metin olarak görülmektedir. Zira eğer doğru olsaydı ve Ahamenid zamanında bu anlatıdaki uygulamalar icra edilmiş olsaydı Avesta'daki Mihr Yeşt de Pisagor'un anlatılarına göre şekillenmiş olur veya en azından benzer ifadeler görülürdü. Dolayısıyla bu metnin sonradan inşa edilmiş bir metin olma olasılığı çok daha yüksektir.

taptıkları öğrenilmektedir. Strabon ayrıca kurban ve dua törenlerini *Magus* olarak adlandırdığı *magi*²⁹ rahiplerinin yürüttüğünü de aktarmaktadır (Strab. XV.3.13).

1.1.2.1. Avesta İlahiyatında Mithra

Hitit-Mitanni anlaşmasından itibaren yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla Hint Vedalarında birçok yerde ismi geçen ve Rig Veda'da kendisine bir ilahi adanan Mithra'ya Avesta'nın *Yeşt* kısmında bir ilahide ve *Horda (Küçük) Avesta* kısmında bir duada doğrudan seslenilmiştir. Avesta'da geçen en uzun *yeştlardan* biri olan ve Mihr *Yeşt* olarak bilinen 10. *Yeşt* Mithra'ya atfedilmiştir. Mihr *Yeşt*, Ahura Mazda'nın geniş otlaklar sahibi Mithra'yı kendisi kadar dua edilmeye ve kurban sunulmaya değer bir tanrı olarak yarattığı ifadesiyle başlar (YT, 10.1). Ahura Mazda tarafından kurban sunulmaya layık gösterilen Mithra'ya Mihr *Yeşt*'te 98 kez kurban sunulacağı veya sunulduğu belirtilmektedir. Mithra'ya Hoama ve etle, *baresma*³⁰ ile, dilin bilgeliğiyle, kutsal büyüyle, işlerle, içkilerle ve doğru söylenmiş sözlerle kurban sunulur (YT, 10.6). Mihr *Yeşt*'in birçok yerinde duayla, güzel sözlerle, iyi niyetlerle yakarılan Mithra'ya içki ve kurban sunulacağı ve buna karşılık onun merhameti, ihsanı ve koruması beklenildiği açıkça görülmektedir. (YT, 10.30-32). Avesta'daki bu ilahinin başından sonuna kadar Mithra, toplam 84 farklı yerde geniş otlakların sahibi, 37 yerde de uyumayan ve her zaman uyanık şekilde geçmektedir. Mihr *Yeşt*'te beş yerde bir *yazata* olarak geçen (YT, 10.0, 10.6, 10.16, 10.142, 10.145) Mithra, Ahura Mazda tarafından verilmiş bin kulağa, on bin göze sahip olmasından dolayı aldatılamaz bir tanrıdır (YT, 10.0, 10.7, 10.82, 10.91, 10.144, 10.145).

Yalan söyleyenlere karşı gazabı, söylemeyenlere karşı ihsanı olan onları ölümden kurtaran Mithra, Rig Veda'da olduğu gibi anlaşmaları koruyan bir tanrıdır (YT, 10.2-3, 10.17-23, 10.45, 10.80). Mithra'nın anlaşmaların koruyucusu olması doğal olarak onu anlaşmanın muhataplarının koruyucusu da yapmaktadır. İnsanlara yardım ve merhamet etmesi, onların neşesi, sağlığı, mutluluğu için her daim tetikte olması Mithra'nın taşıdığı dost ve arkadaş anlamlarının açık bir tezahürüdür. Mithra her zaman dindar bir kalple tam inançlı olanların yanındadır ve daima onların kazançlı ve zaferle çıkmaları için uğraşandır (YT, 10.9, 10.16; Pak, 2006: 85). İran'da anlaşmaları bozanlara ve sözünde durmayanlara "Mithra'ya karşı günah işleyen" anlamında *Mithra-Druj* denirken bu kişiler en kötü günahkârlar kabul edilirdi (Taraporewala, 2011: 186). Antlaşmaya sadık

²⁹ Avesta'da *Moğu*, Eski Farsça'da *Magu-Pati*, *maguš* ve Pehlevi'de *Moğ*, Grekçe'de *Magi/Magoi* ve Latince'de *Magus/Magicus*, Babil'de *maguš* olarak geçen kelime Persler'de bir kabile veya bir ruhban sınıfı mı olup olmadığıyla ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Boyce, 1975a: 10-11; Jong, 1997: 387-403; İznik, 2002: 201-203; Jong, 2005: 87-88; Börm, 2007: 190-191; Alıcı, 2012: 9-11; Dandamayev, 2012; Marek, 2017: 219; Ellerbrock, 2021: 257-258.

³⁰ Avesta'da *Baresman*, Pehlevi'de *Barsom* olarak geçen kelime Zerdüşt ayinlerinde kullanılan gereçlerinden birisidir. Haoma kurbanları sırasında veya özel törenlerde ayin görevlilerinin elinde tuttuğu Haoma bitkisi veya nar ağacının ince dallarından yapılmış kutsal dal demeti, bir kutsama aracıdır. Zerdüştlüğün tüm dinî ritüelleri *baresman* ile kutlanırdı (Kanga, 1988).

kalanlara Mithra yağmur yağdırır ve bitkileri büyütür (YT, 10.61). Güneşin önündeki Hara³¹ dağında kendisine Hoama'nın bile kurban sunduğu ilk göksel tanrı olan Mithra, Aryanların mutlu, yurtlarının iyi olması için onlara sürekli iyiliksever bir gözle bakar (YT, 10.4, 10.13, 10.88). Görülmeyen bir yazata olan Mithra soylu, güçlü kolları olan bir savaşçı, toplantıların başkanı ve refah veren, dualarla memnun olan, yüksek, bedene bürünmüş sözdür (YT, 10.25). Evi yukarıda olan, gümüş miğferli, altın zırhlı, hançerle öldüren, yiğit, köyün efendisi; beyaz atın, keskin mızrağın, uzun mızrağın, hızlı okların savaşçısı güçlü Mithra, düzene karşı gelen ve savaş tertibi alan her orduya ve yalan söyleyip aldatan herkese karşı son derece zalimdir (YT, 10.8 10.26-29, 10.47-48, 10.68, 10.102, 10.112, 10.140). Mithra sahip olduğu engin bilgisiyle (YT, 10.7, 10.61, 10.107, 10.144), binlerce duyusu yanında on binlerce casusuyla (YT, 10.24, 10.27, 10.46, 10.60, 10.63, 10.69, 10.82, 10.141, 10.143) ve beyaz, parlayan, uzaktan görülen, göksel yiyeceklerle beslenen, iyiliksever, ebedi, ön ayak toynakları altından, arka toynakları gümüşten olan dört göksel savaş atının çektiği arabasıyla düzeni durmaksızın kontrol eder (YT, 10.52, 10.68, 10.76, 10.102, 10.125). Böyle bir savaş arabasını kullanan bir savaşçı olan Mithra, sürekli taradığı evrende Daevalar, diğer tüm kötü varlıklar ve kötü niyetliler Mithra'dan kaçarken o, arabasında taşıdığı biner tane ok, yay, mızrak, değnek, çekiç ve topuzla onları cezalandıran, onların kafataslarını parçalayan ve onlara üstünlük sağlayandır (YT, 10.26 10.34, 10.59, 10.96, 10.128-134; Rak, 2006: 87). Mithra, tanrının tüm kötülükleri ve aldatıcı eylemleri görmediğini düşünenleri de yakalar (YT, 10.105). Bütün Ameşa Spentalar Mithra'yı tüm canlıların en doğru efendisi en büyük yöneticisi ve en temizi olarak görürler (YT, 10.92).

Mihr Yeşt'te Mithra'ya Ahura Mazda yanında bir de düşmanları öldüren zafer tanrısı Verethraghna³² eşlik eder (YT, 10.70-72). Verethraghna, Mithra'ya yalan söyleyenleri ve Raşnu'ya küfürle saldıranları kendi kudretinde bulunan hastalık ve ölümle cezalandırandır (YT, 14.47). Verethraghna Hint Vedalarındaki İndra'ya denk geldiği için onun Mithra için savaşan bir tanrı olup olmadığı veya İndra'nın Mithra'nın rolünü kullanıp kullanmadığı akla gelebilir (Schmidt, 2006). Ancak bu konuda net bir değerlendirmede bulunulamamaktadır.

Göksel ışığın tanrısı olan Mithra'yı Zerdüştîler, güneş ile hemen hemen özdeş sayarlar, ancak Mithra güneş değil, ışıktır. Güneş onun maddi aracıdır (Taraporewala, 2011: 187). Bu, güneşe adanan Hurşid Yeşt'te (*Hūršīd - Kwaršed Yešt*) açıkça görülmektedir. "Ben geniş otlakların sahibi

³¹ İran mitolojisinde dünyanın merkezine olduğu varsayılan yüksek yüce bir dağdır. Elburz, Alborz, Hera, Hara, Hara Berezaiti, Haraborz şekillerinde de adlandırılan tüm yüceliklerin ve üstünlüklerin kaynağı olan bu dağ Mihr'in yani Mithra'nın makamı, aydınlık, huzur ve mutluluk yuvası, güç ve kutsallık sembolüdür. Avesta'da güneşin doğup battığı yer olarak geçen Hara dağının tepesinde aydınlık tanrısı Mithra tüm aryanları aydınlattığına inanılır (YT, 10.118; Yıldırım, 2008: 279-280; Boyce, 2014).

³² İran dünyasında savaş tanrısı olarak bilinen, Avesta'da *Vərəθraϋna*, Orta Farsça'da *Warahrān*, *Wahrān* ardından *Bahrām* olarak adlandırılan Verethraghna bir Aryan tanrısı olduğu için Hint dünyasında da karşılığı bulunmaktadır. Kendisine Avesta'da bir Yešt (YT. 14) atfedilen Verethraghna savaşçı tanrıların tüm özelliklerine sahip, dayanılmaz bir saldırı gücü olan, tüm direnişleri ve savunmaları parçalayan ve galip gelen gücün kişiselleştirilmiş halidir. Ancak tüm bu özelliklerine rağmen yüce tanrılar arasında yer almaktan ziyade Mithra gibi tanrılarla yardımcı olan tanrılardan biri olarak varlığını devam ettirdi (Thieme, 1960: 312-314; Machek, 1973: 53-68; Malandra, 1983: 80-83; Gnoli, 2012).

Mithra'nın esasına, Daevaların kafalarının tam ortasına inen esasına kurban sunacağım" (YT, 6.5) ifadesinden anlaşılacağı üzere güneş Mithra'nın kullandığı bir sopa yani onun bir aracıdır.

Avesta'da Mithra'nın geçtiği yerlerden biri de Khorda Avesta içerisindeki *Niyāyīš* (*Nīyāyēš*) kısmıdır. *Niyāyīš*er güneşe, Mithra'ya, aya, suya ve ateşe atfen okunan beş kısa duadan oluşmaktadır (Avesta, 2014: 23). Mithra'ya seslenilen duada (EK 2) Ahura Mazda'ya biat edildikten sonra Mithra çağrılarak tüm günahlar için tövbe edilmiştir (MN, 0-9). Geniş otlaklar sahibi,³³ bin kulağı, on bin gözü olan yüce ve ölümsüz *yazataya* yani Mithra'ya içkilerle, Barsom'la, duyulabilir seslerle kurbanlar sunulan (MN, 1-9, 11-13) bu duada yardım, enginlik, destek, merhamet bağışlama, hastalıklardan kurtulma, düşmanları yenme, yaşam bağışlama, gerçeklik ve bütün maddi dünyanın hatırı için Mithra çağrılmaktadır (MN, 14). *Mihr Nīyāyēš* şükürle, saygıyla, duyulabilir sesle, Haoma sütüyle, baresman demetiyle ve doğru sözlerle çok güçlü olan Mithra'ya tapılacağı belirtilerek son bulmaktadır (MN, 15).

1.2. Mithra'nın Doğu'dan Batı'ya Geçişi

Tarih boyunca farklı coğrafyalara giden topluluklar, kendi kültürel ve dinî birikimlerini gittikleri yeni yerlere taşıyarak oradaki insanlarla, kültürlerle ve inançlarla bir şekilde etkileşime geçmişlerdir. Son derece tabi karşılanacağı üzere her topluluk, kültür ve inançta görülen bu tarz bir etkileşim, göçlerle yayıldığı Hint ve İran topraklarında yeni topluluklar ve dinî yapılarla karşılaşp bunlarla etkileşime giren Mithra'da da görülmüştür. Ancak yazılı ve arkeolojik bilgilerin yetersizliği bu topraklarda Arilerin ve Mithra'nın yerel halk ve inançlarla girdiği etkileşimi ve bir senkretizme uğrayıp uğramadığını delillendirmeyi güç hâle getirmektedir. Başka kült ve dinlerle etkileşim sonucu oluşan yeni yapı olan senkretizmi (Löwe ve Stoll, 1967: 316) Mithra daha çok Ahamenid ve Hellenistik dönemlerde yayıldığı Anadolu, Mezopotamya ve Mısır coğrafyalarında deneyimlemiştir.

Işık ve güneş tanrısı olan Mithra Ahamenidler döneminde sınırların genişlemesi ve magi rahipleri vasıtasıyla Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'daki inançlarla karşılaşmıştır (Romagnoli, 2012: 102). MÖ 550/549 yılında II. Kyros'un (Kūruš) (MÖ 559-530) Med İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmasıyla Anadolu'ya yayılan Ahamenidlerin siyasi hâkimiyeti Babil'den önce bu topraklarda görülmeye başlamıştır (Dandamaev, 1976: 94-96; Demir, 2014: 268). Ahamenidler Anadolu'da siyasi yönetimlerini etkin kılmak için II. Kyros ile birlikte satrap sistemini uygulamaya başlamıştır. II. Kyros'un MÖ 539'da Babil'in hâkimiyet altına alınmasıyla (Messerschmidt, 2015: 229) daha da sistemli hâle getirilen satraplık sistemi ve satrap olarak atanan valilerin görevlerini Ksenophon *Cyropaedia* isimli eserinde şu şekilde belirtmektedir:

³³ Mithra Avesta içerisinde 170'den fazla yerde, Mihr Yešt olarak adlandırılan 10. Yešt içerisinde de 126 kez *geniş otlaklar sahibi* olarak geçmektedir. Bkz. Jafarey, 1975: 54-61.

Arkadaşlarım, boyun eğdirdiğimiz eyaletlerde bizim orada bıraktığımız memurlarla garnizonlar var. Oradan uzaklaştığımızda onlara kaleleri ellerinde tutmaktan başka bir işle uğraşmamaları için emirler bıraktım. Talimatlarımı sadık bir şekilde yerine getirmelerinden dolayı bunları görevlerinden uzaklaştırmayacağım; ancak oralara insanları yönetmek, vergileri toplamak, askerlerin maaşlarını ödemek ve dikkat gerektiren diğer işlerle ilgilenmek için satrapları göndermeye karar verdim. Buralarda kalan satrapların görev ve ayrıcalıkları için daha başka kararım var ... onlar (satraplar) vergileri toplayabilsinler ve ne zaman satraplık yerlerine gitseler kendilerine ait konaklama yerlerinde ikamet edebilsinler diye oraların toprak ve evleri olmalı (Ksen. Cyr. VIII.6.3-4).

II. Kyros, bu sözlerinden sonra Ahamenid egemenliğindeki tüm topraklara satraplar tayin etti (Ksen. Cyr. VIII.6.7-8).³⁴ Ahamenidlerin genişlemesi ve satrapların tayini kazanılan topraklara sadece Ahamenidlerin siyasi hâkimiyetini yaymakla kalmadı aynı zamanda Pers³⁵ kültürü ve inançlarını da taşıdı. Ancak satrapların asıl görevlerinden biri, kültür-medeniyet taşıyıcısı olmaktan ziyade görevli bulundukları bölgelerdeki kült ve tapınak ekonomilerini devlet denetimi altında tutmaktı (Cook, 1985: 272-277; Klinkott, 2005: 261-280). Satraplıklardaki idareci ve askerler Pers kültür ve inançlarını gittikleri yerlere taşımada katkı sağlamış olabilmelerine rağmen inanç ve kültürün aktarımı söz konusu olduğunda, asıl görevi magi rahiplerinin üstlendiği söylenebilir.

Magilerin kim olduğu ve Mithra'nın yayılmasında etkili olup olmadığı konusu ilginç detaylar içermektedir. Magilerin kökenleri konusunda çeşitli görüşlerle birlikte eskiçağ araştırmacılarının önemli bir kısmı Pers kökenli oldukları konusunda hemfikirdir (İznik, 2002: 202). Magiler hakkında ilk bilgileri aldığımız yazarlardan biri olan Herodotos'a (I.101.1) göre, magiler Medleri oluşturan boylardan biridir. Herodotos ayrıca Pers dininde magiler olmaksızın kurban kesilmediğini ve birçok dinî ritüelde çeşitli görevler üstlendiklerini kaydeder (Hdt. I.132.3). Herodotos'un magilere atfettiği gelenekler Zerdüştiliğin tipik bir örneğidir (Jong, 1997: 391). Magileri Mazda tapıcıları olarak değerlendiren Vermaseren (1963: 19), bu noktadan hareketle Zerdüş'tü de ilk magi olarak ifade ederken bu görüşünü antik yazarlara dayandırması muhtemeldir. Zira MS II. yüzyıl yazarlarından Samosatalı Lucian magileri Zerdüş'tün mürit ve takipçileri olarak kaydetmektedir (Luc. *Mennip.* 6).

Herodotos'un Medler içerisinde bir kabile olarak aktardığı magiler, Zerdüş'te ortaya çıkmadan önce İranvic'te³⁶ muhtemelen Zurvan'a ya da Mazda'ya inanıp bu dinleri yayılmasında etkin olan din adamlarıydı. Aryanlar İran'a göç ettikten sonra din adamı olarak daha da etkinleşen magiler Zerdüştiliği benimsedikten sonra bu dinî yayan din adamları olmuşlardır. Medler zamanında magilerin rüya yorumlama, birtakım öngörülerde bulunma, dinî törenleri düzenleme ve yönetme

³⁴ Ahamenidlerin kurdukları satrap sistemi ve Anadolu'da kurulan satraplıklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sarıkaya, 2016: 75-90; Kaya, 2018b: 244-256; Kaya, 2018c: 159-179.

³⁵ Ari topluluklardan bir grubun kurduğu hanedan olan Ahamenidler kendilerini *Pers/Pārsa/Persli* olarak adlandırıyorlardı (Skjærvø, 2014: 176).

³⁶ Avesta'da *Airyana Vaeja* olarak geçen ve Arilerin İndo-İran kolunun Orta Asya'dan muhtemelen günümüz İran topraklarının doğu bölgelerinde yerleştikleri yere verilen isimdir. İranlıların anayurtları olarak geçen İranvic'in tam olarak neresi olduğu hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır (Yıldırım, 2008: 416; 2016: 220; MacKenzie, 2011). Avesta'nın Vendīdād kısmının 1. Fargard (bölüm)'ünde Ahura Mazda tarafından yaratılan iyi ülkelerin ilki olan İranvic/Airyana Vaeja, on ay kış, iki ay yaz olan; sular, toprak ve ağaçlar için soğuk olan bir yerdir (VD, 1.1-3). Bazı yazarlara göre Zerdüş't, öğretisini ilk olarak İranvic'den yaymaya başlamıştır (Yonar, 2016: 227).

gibi görevleri de vardı (Yıldırım, 2017: 239-240). Ahamenid döneminde zaman zaman büyücüler olarak adlandırılırsalar da magi rahiplerinin kurban törenlerinin en yetkili kişileri arasında bulunuyorlardı. Magiler dinsel görevleri yanında kral ve soylu çocuklarının beş yaşından 24 yaşlarına kadarki eğitiminden sorumlu *en bilge adamlar* olarak devlet içerisinde çeşitli görevlerde bulundukları kaynaklarda yer almaktadır (Strab. XV.3.18). Magiler Ahamenid krallarının tahta çıkışı sırasında gerçekleştirilen kralın sembolik olarak yeniden vücut bulma ritüeli, rüyalarının yorumlanması ve defnedilmelerinde görev sahibi idiler. Her ne kadar magiler hangi zamanda hangi dinsel gelenekleri temsil ettikleri tartışmalı olsa da dinsel ve siyasi geleneklerin taşıyıcıları olarak düşünülebilir (Wiesehöfer, 2003a: 157-158; Llewellyn-Jones, 2013: 13-14; Kuhrt, 2013: 404).

Zerdüştiliğin dinî yapısı içerisinde birçok görevler üstlenen Magiler aynı zamanda Mithra'yı da benimseyip ritüellerini uygulayan din adamlarıydı. Magilere göre Mithra ışığın tanrısıydı ve gökyüzü tarafından yayılan ışık olarak cennet ile cehennem arasındaki orta bölgede yaşadığı sanılıyordu. Bu nedenden dolayı kendisine *μεσίτης* (arabulucu, hakem) ismi verildi. Ritüeldeki bu özelliğe işaret etmek için her ayın on altıncı veya orta günü Mithra'ya atfedilmiştir (Cumont, 1956: 127; Guillaume, 2016: 58).

Ahamenidlerden Sâsânîlere (MS 224-651) kadar tüm Pers imparatorlukları dinî krallarla yönetiliyordu. Kral hükmetme yetkisini tanrıdan alıyordu (Zerdüş Spitama, 2011: 47). Dolayısıyla Medlerden Ahamenidlere geçiş sürecinde din adamları sınıfından olan genelde dinî vazifelerle ilgilenen magiler, Ahamenidlerin ilk yıllarında avantajlı bir konumdaydı. İdarecilerin de desteğini alarak faaliyetlerini yürütmelerinin yanı sıra Ahamenid kralları tarafından yeni ele geçirilen topraklara resmî rahip olarak gönderiliyorlardı (Cumont, 1912: 26). Ancak MÖ 522 yılında magiler Ahamenid yönetimini ele geçirme girişiminde bulundular. II. Kambises (MÖ 530-522) Mısır seferindeyken kendisini II. Kambises'in kardeşi Bardiya/Smerdis olarak tanıtan Gaumāta³⁷ isimli bir magi başkent Susa'da tahtı ele geçirmiş, sekiz ay kadar hüküm sürmüştür. Güçlü dinî kimliğini kullanmanın yanı sıra sosyal ve ekonomik sorunlardan da beslenen Gaumāta'nın girişimini haber alıp müdahale için gelen II. Kambises'in Akbatana'da hayatını kaybettiğini kaydeden Herodotos, I. Darius (Farsça: Dâryûş - داریوش) (MÖ Eylül 522-Ekim 486) önderliğinde bu buhranın nasıl atlatıldığını detaylı bir şekilde anlatmaktadır (Hdt. III.61-78; Olmstead, 1938: 394-395; Dandamaev, 1976: 108-114; 1989: 95-113; Briant, 2002: 112-114; Axworthy, 2016: 34-36; Brosius, 2021: 47-61; Vaux, 2022:82-83).³⁸ I. Darius Ahamenid yönetimini ele alınca magilere karşı büyük çaplı bir kovuşturma başlatmış ve bu kovuşturma I. Kserkses (Farsça: Haşayarşa - خشایارشا) (MÖ 486-465) döneminde de devam etmiştir.

I. Darius ve I. Kserkses muhtemelen Ahamenidlerin ilk döneminde siyasi bir buhran yaşamasına sebep olan magilerden dolayı Ahamenid panteonu içerisindeki diğer tanrıları kabul

³⁷ Gaumāta için bkz. Briant, 2012.

³⁸ Magiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jong, 1997: 387-403; İznik, 2002: 201-217, Dandamayev, 2012.

etmekle birlikte kendilerine ait yazıtlarda sadece Ahura Mazda'ya yakarmışlardır (Skjærvø, 2011: 13; Cline ve Graham, 2017: 132). Ancak daha sonraki Ahamenid yazıtlarında Ahura Mazda'nın yanında Mithra ve Anāhītā isimlerinin yazılmasından anlaşıldığı üzere magilerin kovuşturması sonraki dönemlerde kaldırılmıştır (Ahn, 1992: 223, 225; Stausberg, 2002: 174-177; Schmitt, 2009: 187-188, 192, 195, 197; Skjærvø, 2014: 179; Soheil, 2019: 147, 159).

I. Darius ve ardından gelen Ahamenid krallarının magilere karşı tutumu Mithra'nın Ahamenid panteonu içerisinde konumunu zayıflatırsa da Mithra'ya önemli tanrılarının biri olarak inanılmıştır (Curt. IV.13.12; Widengren, 1965: 119-120). Bunun göz ardı edilemeyecek bir örneğini Herodotos'un kayıtlarında görmek mümkündür. MÖ 480 yılında I. Kserkses, Dardanelya'ya (Δαρδανέλλια-Çanakkale Boğazı) kurdurduğu ve gemilerden oluşan köprüden ordusu ile geçmeden önce hazırlıklar yapılmış, köprü'nün üstünde tütsüler yakılmış ve köprü mersin dallarıyla süslenerek geçiş için güneşin doğması beklenmiştir. Kserkses, gün doğumunda güneşe dönerek dua etmiş ve duası bittikten sonra elindeki altın kupayı denize atmıştır (Hdt. VII.54.1-2). Herodotos, en uzak sınırlarına ulaşmadan Avrupa'nın boyun eğmesini engelleyecek bir kaza olmaması için Kserkses'in güneşe dua etmesinden sonra altın kupayı güneşe adamak için mi yoksa başka bir nedenden dolayı mı boğazın dalgalı sularına atmış olabileceğini sorgulamaktadır (Hdt. VII.54.2-3) I. Kserkses dönemine ait yazıtlarda Mithra adının geçmemesine rağmen Dardanelya'dan (Çanakkale Boğazı) geçmeden önce güneşe dönerek dua etmesi, güneşten koruma dilemesi açıkça olmasa da Mithra'nın Ahura Mazda bünyesinde varlığını bir şekilde devam ettirdiğinin işareti olabilir. Ayrıca gemilerden köprü kurulup harekete geçmeden önce köprü'nün üstünde tütsüler yapıldığından bahsedilmektedir. Bu tütsüleme işlemi muhtemelen Avesta'da da geçen ve Mithra bünyesinde de kullanılan *baresman* dal demetiyle yapılmıştır. Güneşe dua edilmesi ve baresman dal demetinin kullanılması kovuşturma döneminde Mithra inancının tamamen ortadan kalkmadığı görüşünü güçlendiren etmenlerden sayılabilir.

Ahamenid imparatorları başlangıçta bilge tanrı Ahura Mazda'ya yakarıp onun adını kaynaklara kaydederken II. Artakserkses Mnemon (MÖ 405-359) seleflerinin bu geleneğini bırakarak Ahura Mazda yanında Mithra ve Anāhītā'ya da seslenmiştir. II. Artakserkses'in halefleri de onu takiben bu üç tanrıya birlikte yakarmışlardır. Ahura Mazda, Mithra ve Anāhītā, zafer tanrısı Verenthraghna ile birlikte aynı zamanda popüler adanmışlığın temel nesneleri hâline gelmiştir (Boyce, 1979: 61-62; Cook, 1983: 145; Muller, 2016: 202). Öyle ki II. Darius (MÖ 423-405)'dan sonra Ahamenidlerin ilk başkenti Pāsārgād'da taç giyen II. Artakserkses (MÖ 404-359) Kyros'un taç giymesi gibi bir törenle başa geçmiştir (Plut. *Artax.* III.1-3). Merkelbach (1984: 37), bu törende gerçekleştirilen ritüelin muhtemelen bir Mithra ritüeli olduğunu söylemektedir. II. Artakserkses ayrıca Ahura Mazda, Mithra ve Anāhītā'ya ibadet ettiği yazıtlarda kaydedilen ilk Ahamenid kralıdır (Cook, 1983: 145; Russell, 1987b: 261-262; Ahn, 1992: 202, 221-223; Schmitt, 2009: 187-188, 192, 195; Johandi, 2012: 172-174; Soheil, 2019: 147, 159).

Kovuşturma döneminde kaçan magilerin ilk duraklarından biri daha önceleri de gittikleri Babil idi. Pers ordularının ilerleyişi, ardından Aamenidlerin din görevlisi ve son olarak da bahsedilen kovuşturma sonucu Babil'e gelen Magiler buralara gelmelerinin sonucu olarak Ahura Mazda inancı yanında Mithra'nın da yayılmasını sağlamışlardır (Cumont, 1956: 95; Cumont, 2013: 78). Babil'de Mithra orijinalliiğini koruyamayarak yeni karşılaşılan inançlarla etkileşime geçmiş ve belki de tarihi seyrindeki en büyük senkretizmi yaşamaya başlamıştır. Çünkü antik Mezopotamya, çok sayıda din çeşitliliği barındıran bir coğrafyaydı. Birbiri ardına gelen her topluluk bir öncekinin din, sosyal, kültürel ve ilm anlayışlarından etkilenmiş ve ardından gelenlere aktarmıştır. Sümerler, Asurlular, rmiler, Babiller ya da Keldaniler kendilerine özgü din karakterleri olmakla birlikte kendinden öncekilere benzer veya ortak tanrıları da bulunmaktaydı (Albayrak, 2015: 862-863).

Mithra'nın Babil'de ne gibi kazanımlar edindiği ve senkretizme uğrayıp uğramadığı hakkında detaylı olmasa da bazı bilgiler mevcuttur. Çok eski zamanlardan beri İran ile yakın ilişki içerisinde olan Babil ve Anadolu hatta Mısır hem siyasi hem de kültür ve medeniyet olarak İran ile sürekli iletişim hlindeydi. Doğal olarak İran'ın Aryan din de bu topraklardaki inançlardan etkilenmiştir (Teraporewala, 2011: 187). Magilerin Aamenidlerle birlikte Mezopotamya'da görülmeye başladığı Babil metinlerinde kaydedilse de burada hangi faaliyetlerde bulundukları belirtilmemiştir. Aamenidlerin resmi ve asker görevlileri olarak magilerin Babil'e gelmeleri dışında sürgün için gönderildikleri bir yer olan Babil'de magiler, Pers din ve kültürünün aktarımında önemli grevlerstlendiler (Dandamayev, 1992: 166). Magilerin Babil'e gelişinden sonra Fırat ve Dicle ırmaklarının suladığı bu bereketli topraklarda kurulan iletişim sonucu yeni fikirler ortaya çıkmaya başladı. nce Perslerin ardından Greklerin gelişiyle deta bir etkileşim ve kaynaşım yeri hline gelen Mezopotamya'dan bu kez yeni din fikirler filizlendi (Cumont, 1912: 26).

Babil'de inançların etkileşimi ortak paydalarzerinden sürmeye devam etti. Hem magiler hem de Aamenid siyasi hakimiyetiyle Mezopotamya'ya yayılan Aamenidler ile Yeni Asur İmparatorluğu'nun (M 911-609) din kültürleri birbirleri ile epeyce benzer karakterde olması bu etkileşimi pekiştirdi. Ahura Mazda, Asur panteonu baş tanrılarından Ashur (Assur, Aşşur) ile yanyana getirildi. Asur hakimiyetinden sonra Mezopotamya'ya hakim olan Aamenid baş tanrısı Ahura Mazda da bölgede kabul gördü. Ahura Mazda'nın kullandığı ateş sunaklarının 200 yıldan fazladır bu topraklarda kullanılıyor olması iki dinin benzeştirilmesini kolaylaştırmıştır (Sweeney, 2008: 104-106). Ahura Mazda inancı ile birlikte Mithra ve Anht'yı da yayan magiler Babil'de İştar, Mısır'da İsis kltleriyle karşılaştı. Fırat, Dicle ve Nil nehirlerinin her bahar başlangıcında taşması, sular ve verimlilik tanrılarına tapındıkları bahar bayramlarının oluşmasına ve böylelikle İştar ve İsis kültlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Babil'de önceleri astroloji ve büyüyle birleşen İştar, Aamenidlerin sular tanrıçası Anht ile kaynaşmıştır. Güçlü bir soy sağlamak için tüm erkeklerin tohumlarını ve tüm kadınların rahimlerini arındırdığı kabul edilen Anht Babil'de doğanın ana tarafını temsil eden bir konuma gelmiştir (Taraporewala, 2011: 187-188). Eril

karakterinden dolayı (Thieme, 1978: 503-504; Briant, 2021: 303) doğanın baba tarafını temsil eden Mithra ise Babil’de en çok etkilendiği Keldaniler sayesinde astrolojik unsurları kült bünyesine dâhil etmiştir.

Pers ve Babil kültürleri arasında bir yakınlaşma sağlayan Mithra’nın Keldanilerden etkilenmesiyle kazandığı en önemli özellik olan gök cisimlerine tapma kült içerisinde önem kazanmaya başladı. Bu tarz bir inanışa önceki İran inançlarında rastlanmazken göksel cisimlerin gözlenmesi ve erkeklerin işlerinde etkili olduğu inancı Babil’de yaygındı. Bu nedenle her ne kadar detayları hakkında fazla bilgi sahibi olmasak da Mithra anıtlarında görmeye başladığımız güneş ve ay büstleri ve Zodyak dairelerinin konumu gibi özelliklerin kaynağının nereden geldiği konusundaki şüpheler ortadan kalkmaktadır. İran dinî düalizminin hem kozmik düzene hem de bireysel ruhun kaderine dair bir ipucu sunduğunu ve Mithra doktrininin gelen sonuçların Fırat’ın her iki yakasına tesir ettiğini söyleyemeyiz. Ancak Keldanilerle etkileşim sonrası Mithra’nın kazandığı yeni karakterle kült doktrininin etkili bir şekilde yayıldığı görülmektedir (Jones, 1915: 753; Vermaseren, 1963: 20-21; İznik, 2019: 593-594).

Gök cisimlerine tapınmayı içerisinde barındıran Babil’deki semitik tanrılarla Pers tanrılarının karşılaşması her iki inançtaki bazı tanrıların birbiriyle özdeşleşmesine sebebiyet vermiştir. Ahura Mazda cennet ve gökyüzünün hâkimi Bel ile Anāhītā ise Venüs’ü yöneten İştār ile özdeşleştirilmişlerdir. Mithra ise Keldanilerle diyaloga girmesiyle bazı değişiklikler ve teolojik gelişmeler yaşamasından başka Babil’de inanılan semitik güneş tanrısı Šamaš ile özdeşleştirilmiştir (Wüst, 1932: 2134; Cumont, 1956: 10; Johandi, 2012: 176; Silverman, 2016: 177). Keldani doktrinine göre Šamaš güneş sisteminde orta yeri temsil eden ve arabulucu vasfıyla kendi rahipleri tarafından ibadet edilen bir tanrıydı. Šamaš’ın bulunduğu orta pozisyon sadece gökyüzündeki merkezi konum değil aynı zamanda taşıdığı önemli bir ahlaki değeri de temsil ediyordu. Babil’deki Šamaš aynı zamanda tıpkı İran’daki Mithra gibi adalet tanrısıydı. Dolayısıyla Mithra ile Šamaš’ın özdeşleştirilmesinde iki tanrı arasındaki bu ortak karakterler etkili olmuştur. (Cumont, 1956: 127-128; İznik, 2019: 593).³⁹ Ayrıca doğuda dağların zirvesinde bulunan, zarif arabasıyla gökyüzünde günlük işlerini sürdüren Šamaš, Mithra gibi savaşçıların kollarına zafer veren ve kralların koruyucusu bir tanrıydı. Mithra bu topraklardaki inançlarla öylesine karışmış ve senkretize olmuştu ki yüzyıllar sonra bile Roma’da Mithra’nın kökeni çoğunlukla Fırat kıyılarına dayandırılmıştı (Cumont, 1956: 10). Tabi Roma döneminde kabul gören bu bilginin temelinde Keldani din adamlarının rolüyle zenginleşen etkileşim ile Mithra’nın Hellenler tarafından Roma’ya kadar taşınması yatmaktadır (Vermaseren, 1963: 21).

³⁹ Šamaš ile Mithra birçok çalışmada benzeştirilseler de Šamaš ile Ahura Mazda’yı özdeşleştiren araştırmalar da bulunmaktadır. Amélie Kuhrt (1984: 158) Ahamenid dönemi kanatlı güneş diskleri, ateş sunakları ve kaya mezarlarındaki kral motiflerini incelediğinde buradaki betimlemelerin oldukça benzerlerinin Babil’de de olduğunu belirtmektedir. Kuhrt, özellikle kanatlı disklerdeki motiflerin tanrı ile kral arasında ki siyasi ve dinî anlaşmayı sembolize ettiğini ve ilahi gücün kralın kişiliği vasıtasıyla aktarıldığını ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle Babil’deki kanatlı diskteki betimlemelerin baş tanrı Assur yerine Šamaš ile daha çok benzer özellikleri olduğunu vurgulayarak Ahamenid panteonundaki Ahura Mazda ile özdeşleştirilebilecek daha çok benzerliğini olduğunu kaydetmektedir.

Mithra'nın Mezopotamya topraklarında varlığı Ahamenidlerden sonraki dönemlere kadar devam etmiştir. Büyük İskender olarak bilinen Makedonyalı III. Alexandros'un (MÖ 336-323) çıktığı o meşhur seferinde Ahamenidleri ortadan kaldırmasıyla Orta Asya'ya kadar yayılan Hellen kültürü hâliyle Mithra'yı da etkilemiştir. Ahamenidler yayılırken Zerdüşti geleneği ve Mithra Kültü'nün de dâhil olduğu eski çoktanrıcılık öylesine birbiriyle bütünleşmiş bir durumdaydı ki Hellenler Mithra ile karşılaştıklarında Zerdüş'tü Mithras gizemlerinin kurucusu olarak görmüşlerdir. Hellenistik dönem ile birlikte kurulan küçük büyük krallıklar içerisinde Mithra, savaş ve güneş tanrısı olarak her hanedanın gücünü dayandığı kadim gelenekteki bir tanrı olarak kendine yer bulmaya devam etmiştir (Merkelbach, 1984: 37, 43). Öyle ki MS I. yüzyılda bile Mithra inisiyelerini, gizemli bilgeliğe sahip önceki Pers magilerinin eseriymiş gibi sundukları görülmekteydi (Nagy, 2019: 41).

Babil Mithra'nın yayılmasında sadece bir adımdı. Mümbit Hilal'in bereketli topraklarında edindikleriyle birlikte Mithra yayılımına devam etmiştir. Babil'deki kazanımlarıyla Anadolu'ya giren Magiler yerel kültürün hafızasında yüzyıllar boyu nereden geldiğini unutturmamıştır. Öyle ki Caesarea Piskoposu Basil'in (MS 330-379) Kıbrıs'taki Salamis Piskoposu Epiphanius'a (MS 310/320-403) MS 377 yılında yazdığı bir mektupta Kappadokia'daki Magilerden bahsetmektedir. *Maguseae* cemaatini yani Zerdüştilerin bir uçtan diğer uca tüm ülkeye serpilmiş bir durumda oldukları ve bu topraklara uzun zamanlar önce Babil'den gelip yerleştiklerini kaydetmektedir (Basil. 258; TMMM, I, 10; Boyce ve Grenet, 1991: 277). Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında bile Anadolu'da görülen ve magiler tarafından icra edilen Pers inançlarının Babil kökenleri Basil'in mektubundan izlenebilmektedir. Basil'in kaydettiği Zerdüşti inançların Babil'den geldiğinden kasıt muhtemelen o dönemlerde Babil topraklarının Ahamenid İmparatorluğu sınırlarına dahil olmasındandır. Çünkü Babil kökenli olarak kaydedilen inançlar Babil inancı olarak değil de Zerdüşti/Mecûsî inançları olarak bildirilmektedir (Ball, 2015: 245). Babil'den magilerin getirdiği Zerdüştilik içerisindeki inançlardan biri olan Mithra, Anadolu'ya üçüncü kez ve bu sefer öncekilerden daha farklı özelliklerle birlikte girmiştir. Magilerin yanlarına astrolojik özellikler de alarak Babil'den taşıdığı Mithra ile daha önceden Anadolu topraklarına gelmiş Mithra'nın etkileşimini incelemek daha zordur. Çünkü bu sefer Anadolu'nun hemen her köşesinde yerel inançlarla birlikte Hellen ve Roma tanrılarıyla karşılaşmakla kalmayıp Stoa ve Pisagor gibi felsefe ekolleriyle de etkileşerek bir gizem dinine dönüşmüştür. Mithra'nın belki de gizem dinine dönüşmesiyle sona eren senkretizmiyle birlikte Mithra hakkındaki bilgilerimiz de gizemli bir hâle bürünmeye başlamıştır.

Anadolu topraklarında Mithra'nın varlığının sürülmesi, kaynak yetersizliğinden dolayı çetrefillidir. Ancak Ahamenid krallarının Mithra ve Anāhītā'ya Ahura Mazda ile birlikte tapınması ve tanrı heykellerini hâkimiyeti altındaki topraklara göndermesini kaynaklardan takip etmekteyiz. Mesela II. Artakserkses ve III. Artakserkses Okhos'un (MÖ 358-338) imparatorluğun büyük

şehirlerindeki birçok tapınağa Ahamenid panteonu içerisindeki tanrı ve tanrıça heykeli gönderdikleri bilinmektedir (Jones, 1915: 754; Romagnoli, 2012: 106). Bu durum Pers kültürünün Anadolu topraklarında kökleşmesine katkı sağlamıştır.

1.3. *Mithra*'dan *Mithras*'a

Küçük Asya olarak da bilinen Anadolu, her zaman farklı kültürlerin kesiştiği bir yer olmuştur. Bu topraklardaki siyasi oluşumlarla kültürel unsurlar birbirinden etkilenmişlerdir. *Mithra*'nın da bu etkileşimden nasibini alarak Anadolu'daki yerel ve dışardan gelen inançlarla etkileşime geçmesi çok zaman almamıştır. Böylelikle *Mithra*, Ahamenid hakimiyeti ardından gelen Hellenistik Dönem'deki kültürel alışverişle birlikte Roma İmparatorluğu'nda *Mithras*'a dönüşeceği sürece girmiştir. Başta Kommagene, Armenia, Pontos ve Kappadokia olmak üzere Anadolu'nun bir çok yerinde farklı kültürlerle etkileşime geçerek tarihte ilk yazılı kaydının bulunduğu bu topraklarda köklerini sağlamlaştırmıştır. Çalışmamızın konusu gereği bu başlıkta *Mithra*'nın Anadolu'da Hellenistik ve Roma dönemlerindeki tüm serüveninden, hangi tanrılarla etkileşime geçtiğinden bahsedilmeyecektir.⁴⁰ Sadece kültürün *Mithra*'dan *Mithras*'a geçişindeki dönüm noktaları ve *Mithras*'ın bazı özellikleri değerlendirilecektir.

Mithra kültürünün izlerini Anadolu'nun farklı bölgelerinde aramak mümkündür. Özellikle Pontos, Kommagene ve Armenia'da görülen *Mithra*'dan türemiş hükümdar ve yönetici isimleri bunu kanıtlamaktadır.⁴¹ *Mithra* bu bölgelerde oldukça bilinen bir kült idi. Örneğin, Küçük Asya'nın kuzey kıyısındaki Pontos (*Mithradates*) Krallığı'nda, *Mithradates* (*Mithra*'nın armağanı) adlı altı kral hüküm sürdü (Schmitt, 1978: 395-459; Merkelbach, 1984: 43-44; Turcan, 1997: 199; Campos Méndez, 2006a: 205; Clauss, 2012: 15). Ancak bu isim dışında Pontos topraklarında *Mithra* kalıntıları yok denecek kadar azdır. Hellenistik Dönem'de *Mithra* anıtlarının en yoğun olduğu yer, *Mithra*'ya yerel kralın ve hanedanının koruyucu tanrısı olarak tapıldığı Kommagene Krallığı'dır. *Mithra*'nın Kommagene kralları tarafından koruyucu tanrı olarak seçilmesinin nedeni, Kommagene hükümdarlarının kendilerini Pers soyundan geldiklerini gösterme çabalarıdır. Kommagene tanrılarının Apollo-*Mithras*'ta görüldüğü gibi Hellen-Pers çift adları, birçok bilim insanının yaptığı gibi, “Pers ve Hellen unsurlarının birleşimi” veya “Hellen-Pers birlikteliği” olarak nitelendirilebilir (Waldmann, 1973: 147; Schwertheim, 1979: 18; Campos Méndez, 2006a: 227-228; Jacobs, 2012: 103, 106).

⁴⁰ *Mithra*'nın etkileşime geçtiği tanrılar için bkz. Üzümlü, 2016.

⁴¹ Anadolu'nun değişik yerlerinde görülen *Mithra*'dan türemiş bazı isimler şunlardır: *Mithra*-dāta/*Mithradates* “*Mithra* tarafından verilen (çocuk)/*Mithra*'nın bağışı”, *Mithra*-yazna “*Mithra*'ya kurban kesen” ve *Mithra*-pāta “*Mithra* tarafından korunan” (Skjærvø, 2014: 179). Daha fazla bilgi için bkz. Schmitt, 1978: 395-456. Ayrıca Med, Ahamenid, Parth, Baktria, Armenia, Pontos, Kappadokia, Kommagene, Kilikia, Lidya, Frigya, Psidia, Karia, İonia, Kimmer Bosphorusu, Yunan ve Roma topraklarında *Mithra*'dan türemiş isimler ve bu kişilerin kim oldukları hakkındaki bilgi için bkz. TMMM, II. Appendice 76-85.

Mithra, Hellenistik Dönem’de Kommagene Kralı I. Antiochus (MÖ 69-31) tarafından kurulan kraliyet kültüründe önemli bir yer edinerek Mithras’a doğru evrilmiştir. Nemrut Dağı’ndaki anıtlarda Hellen tanrıları Apollo, Helios ve Hermes’in yanında Mithras’ta bulunur (Dörner, 2021: 160, 198).⁴² Roger Beck I. Antiochus kraliyet kültüründeki tanrı Apollo-Mithras-Helios-Hermes’in bir Proto-Mitraizmin doğuşu olarak değerlendirir (2006: 51; Fig. 2). Mithras’ın Yahudi iç savaşları ve bu sırada Roma’ya sürgüne gönderilen son Komagene kralının sivil halkı ve askerleri tarafından imparatorluğa aktarıldığını iddia etmektedir. Beck’in hipotezine uygun olarak, I. Antiochus’un oluşturduğu Mithras’ın Hellenistik bir temsili olan Apollo-Mithras-Helios-Hermes’in Hint ve İran Mithra’sından oldukça farklı bir şekilde Roma’ya geldiği açıktır. Ancak Beck’in ileri sürdüğü görüş dışında Mithras’ın Kilikialı korsanlarca veya Armenia ve Pontos’tan batıya taşındığı yönünde görüşler de bulunmaktadır. Mithra, Armenia’da da Helios, Apollo ve Hermes ile birlikte anılmıştır (Burney ve Lang, 1972: 215).

Hellen tarih yazımı, Mithra’yı Hellen tanrıları Apollo ve Helios’un eşdeğeri olarak tanımlar. Hellenler yabancı dinleri ve kültürleri hem gerçek hem de kavramsal olarak kendi dünya görüşleri ve yapılarına anlamlı hâle getirme sürecini Mithra için de uyguladılar (Jong, 1997: 29-38). Buna göre Hellen yazarlar ve ardından Romalı selefleri, Persli Mithra’yı belirli özelliklerini paylaştıklarını düşündükleri Hellen tanrılarıyla karşılaştırdılar. Başka bir deyişle, Pers Mithra’sının Hellen imajı, yabancı bir tanrının yorumlanmasından ziyade, yabancı bir tanrının Hellenler için kültürel bir uyarlamasını temsil eder. Bu anlamda Pers güneş tanrısı Mithra’yı ve Hellen güneş tanrısı Helios’a eşdeğer olarak değerlendirmişlerdir. Bunu ilk kayda geçirenlerden biri de Strabon’dur (XV.3.13): *Şimdi Persler heykel ya da sunak dikmezler, gökleri Zeus olarak kabul ederek yüksek bir yerde kurban sunarlar; ve ayrıca Mithras dedikleri Helios’a, Selene ve Afrodite, ateşe, toprağa ve rüzgarlara ve suya taparlar...* Strabon’un bu ifadesinden anlaşıldığı üzere Pers kökenli Mithra Hellen tanrısı Helios’un Pers muadilidir. Zaten Hellenler Perslerin yüce tanrısı Ahura Mazda’yı da Zeus ile özdeşleştirmişlerdir. Pers tanrısının bu kimliği daha sonra Romalı tarihçiler ve yazarlar tarafından da benimsenmiştir.

Hellenistik Dönem’de Mithra, Hellen ve Roma dünyasında benzer özelliklere sahip tanrılarla girdiği diyalog sonucu yaşadığı senkretizm zirveye ulaşmıştır. Böylece Mithras olarak bir gizem dinine dönüşümünün temelleri atılmıştır. Anadolu topraklarından batıya doğru yayılımına devam eden Mithra, Mithras’a dönüştüğü andan itibaren neredeyse tüm mevcut deliller arkeolojik materyallere dayandığından ötürü kültürün batıdaki tarihi, doktrini ve kültürteki kurtuluşun nasıl

⁴² Kommagene Krallığı’ndaki etkileşime geçtiğın Apollo-Mithras-Helios-Hermes tanrıları içerisinde Mithra’nın bu tanrılara eklenerek melez bir yapı mı oluşturduğu yoksa üç grek tanrısına sadece bir eklenti mi olduğu noktasında bir çok tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar için bkz. Jacobs, 2012: 103; 2017a: 235-48; Versluys, 2017: 201-218; Mazhjo, 2019: 62-83.

olduğu hakkındaki sorular tartışmalıdır (Gordon, 2006: 74). Tabi bir gizem dinine dönüşmesinin de bu belirsizlikte yadsınamaz bir payı bulunmaktadır.⁴³

Gizem kültleri özellikle MS II. yüzyılda kurtarıcı tanrılar olarak bireyler arasında önem kazandı. Mithras'ın da dahil olduğu bu kültler genel olarak kişiye ve onun yalnızlığına dayanır. Bireyin durumu gizem kültlerinin yükselişini açıklamada, kader inancını ve kült birliğini geliştirmede etkindir. Geçmiş yıllara bakıldığında Hellenistik Dönem ve ardından Roma Dönemi'nde yaşanan sosyal ve politik nedenlerden kaynaklı bir mücadele ortamı, insanların gündelik hayatta yaşadıkları sıkıntılar, bireyleri bu dünyadan kaçışa, farklı yollar aramalarına ve sonunda kendi içlerine çekilmelerine sebebiyet vermiştir. Bunun sonucu olarak gizem kültleri toplum içerisinde popüler hâle gelmiştir (Gordon, 1972: 93-94). Gizem dinleri genellikle küçük gruplar hâlinde örgütlenen gizem kültüne dahil olamayanlar tarafından detayları bilinmeyen özel sırları barındırır. Bundan dolayı bu kültlerin bazı teolojileri, ritüelleri ve hedefleri bilinmekle birlikte detayları hakkında oldukça az bilgiler bulunmaktadır.

Mithras gizem dinine dönüşürken Hellenistik Dönem'de Stoacılık'tan⁴⁴ da etkilenmeye başlamıştır. Erken imparatorluğun bir çok alanında etkisi az yada çok gözlemlenen Stoacılık yeni değerlerden ziyade yeni motivasyon sağladı. Görgü ve ahlak anlayışı yavaş yavaş gelişti. Bununla birlikte atalara ait din, tanrılarla iyi ilişkiler sürdüren geleneksel rolünü yerine getirmeye devam etti. İsis, Serapis ve Mithras gibi yeni kültler marjinal olarak destekleniyordu. Ancak bu kültlerin çekiciliği toplumsal değil kişisel dinî duygulara hitap ediyordu (Liebeschuetz, 1979: 199).

Anadolu topraklarında Mithras'ın yaşadığı köklü dönüşümler zamanla bu toprakların sınırlarının ötesine ulaşmıştır. Zorla veya isteyerek bulundukları yerlerden uzaklarda yaşamak için taşınan köle, asker ve tüccarlar içlerinde sürekli taşıdıkları ve kendilerinden koparamadıkları şey inançlarıydı. İşte bu sayede Roma dünyasında diğer doğu kökenli dinlerle birlikte Mithraizm'de oldukça yaygın olan dinlerden biri hâline geldi. Roma'da resmî olarak kabul edilmesi MS II. yüzyılı bulsa da Mithra Kültü, MÖ I. yüzyıldan itibaren bugünkü Anadolu ve Suriye topraklarından İskoçya'ya kadar yayıldı (Godwin, 1981: 98).

⁴³ Sır dinlerinin Roma'da neden bu kadar talep gördüğü ve inanç sistemindeki hangi boşluklardan ötürü halk tarafından yoğun bir şekilde tapınıldıkları hakkında bkz. Çelik, 1988; Burkert, 1999: 31-57; Dürüşken, 2011: 43-69; Duygu, 2017: 73.

⁴⁴ Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde önemli felsefe okullarından biri stoacılıktır. Cumont'a (1956: 25) göre Mithra kültürünün oluşumunda hiçbir düşünce Stoacılık kadar etkili olmamıştır. Hellenistik dönemin siyasi karmaşası ve Roma döneminde dini ilgi ve kaygılardaki artışla birlikte çok tanrıcılık artık insanları tatmin etmiyordu. İnsanlar felsefe ve gizem dinleri gibi bireysel huzura ulaşacağı akımlara yöneliyordu. Evrensellik, insanlık, inayet, kadercilik, tanrının varlığı, her şeyin akla dayandığı, erdemli yaşam, mantık, ruh ölümsüzlüğü ve öldükten sonra evrensel akla ulaşma fikri gibi değerleri içinde barındıran Stoacılık, Mithra kültürünü de etkilemiştir (Ulansey, 1999: 80-104). Stoacılık hakkında bkz. Arslan, 2001a; 2001b; Arslan, 2017: 165-419; Stock, 2021; Brun, 2022.

1.3.1. Mithras İkonografisi

Mithras, Roma İmparatorluğu'na yayılırken Anadolu'dan edindiği senkretik yapıyı gittiği yerlere taşıyarak burada yeni karakterler kazanmıştır. Roma'da Mithras'ın durumu hakkında birçok cilt dolusu yayın yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir (Merkelbach, 1984; Clauss, 2012; Beck, 2006; Romagnoli, 2013; 2016; Mastrocinque, 2022; Fear, 2022). Bizim buradaki amacımız Mithras'ın Roma'daki durumunu anlatmak olmadığından konunun daha iyi anlaşılabilmesi için kült ikonografisi hakkında kısa bir bilgi vererek çalışmamızın sınırlı olduğu bölgedeki durumu detaylandırılacaktır.

Çok tanrılı dinlerin hemen hepsinde genellikle tanrıların zaman içinde bir başlangıçları vardır. Mithras'ında çeşitli kült kabartmalarında farklı şekillerde tasvir edilen mucizevi kayadan doğumuyla *hayat öyküsü* başlar. Mithras'ın en bilinen ikonografisi olan boğa kurbanından sonra ikincil bir tasvir olarak karşımıza çıkan kayadan doğum sahnesi özellikle Tuna ve Germen eyaletleri ile İtalya'daki *mithraeum*larda⁴⁵ görülmektedir (CIMRM, II, 1118, 1206, Fig. 337-1283, 1292, Fig. 448-1727; Heyner, 2013: 224). Mithras'ın ana figürü olan boğa öldürme sahnesinden önce doğum sahnesi irdelendiğinde Mithras'ın doğumu genellikle boğa öldürme sahnesinden bağımsız bir kabartma olarak tasvir edildiği görülür (Fig. 4-5). Mithras'ın bir ağaçtan doğduğunu betimleyen anıtlar (Merkelbach, 1984: 99-100) ve Britanya'nın kuzeydoğusundaki Northumberland Bölgesi'nde bulunan Housesteads Kalesi yakınlarında Mithras'ın yumurtadan doğuşunu betimleyen bir kabartma da bulunmaktadır (CIMRM, I, Fig. 226-860). Ancak Mithras'ın kayadan doğuşunun tasvirleri yaygın olarak görülmektedir (Clauss, 2012: 65-66).

Mithras'ın kayadan doğumu ile onun hayat hikâyesi ve mitsel serüveni başlar. Mithras genellikle bir erkek çocuk olarak ve nadiren de küçük bir çocuk olarak tasvir edilir (Heyner, 2013: 225). Kayadan doğum sahnelerinde Mithras'ın genelde vücudunun yarından üstü görünür ve taktığı Frig şapkası dışında çıplak şekilde betimlenir (CIMRM, I, Fig. 100-353; II, Fig. 435-1687, Fig. 480-1865, Fig. 504-1930, Fig. 579-2134, Fig. 596-2184; Vermaseren, 1951: 286-287). Mithras şekli değişebilen bir kayadan büyür. Yazıtlarda bu taş “doğum taşı” anlamında *petra genetrix* adıyla geçer. Bu kayaya genellikle bir yılan dolanmıştır (CIMRM, II, Fig. 321-1240, Fig. 379-

⁴⁵ Mithras ritüellerinin gerçekleştiği yerlere *mithraeum* denir. Genelde doğal veya yapay mağaralardan oluşan Mithraeumlar çoğunlukla nispeten küçüktü, ortalama genişlik 8-10 metre, ortalama uzunluk 15-20 metre idi. 30 ile 50 en fazla 100 kişinin sığabildiği bir Mithraeum'un topluluğu büyüdüğünde, yeni bir “mağara” inşa etmek gerekirdi. Detaylı bilgi için bkz. Vermaseren, 1963: 37-43; Merkelbach, 1984: 133-146; Tripolitis, 2002, 49-50, 59; Clauss, 2012: 48-53; Mastrocinque, 2017: 22-26; Campos Méndez, 2017: 232-243; Uzunel, 2021: 349-352. Mithras mağarasında mithraistler nasıl ibadet ederlerdi? Hangi dualar veya ilahiler okunurdu? Kült ritüelleri ne kadar sürerdi? gibi soruların cevabı net olarak bilinmiyor. Bu gibi sorulara verilen cevaplar ele geçirilen arkeolojik buluntuların bilginler tarafından yorumlanmasında başka bir şey ifade etmiyor. Çünkü bir gizem dini olduğundan Mithras ritüelleri, ilahileri, inancın teolojik boyutları hakkında bu güne kadar yazılı bir metin bulunmamıştır. Mithras hakkında belkide söylenebilecek en mantıklı yorum kült içerisindeki en önemli figürün tauroktoni olarak da adlandırılan Mithras'ın boğayı kurban etme sahnesi olduğudur (Fig. 1, 3, 6-7). Zira birçok pagan inanış, Budizm hatta Hristiyanlık bile incelendiğinde bu inançların ibadet yerlerinin hemen hepsinin merkezinde o inancın en temel figürlerinin sembolize edildiği resim, heykel veya kabartmalar yer alır ve inancın yayıldığı hemen her coğrafyada benzer şekilde tasvir edilirler.

1492, Fig. 435-1687, Fig. 504-1930, Fig. 521-1991, Fig. 596-2184). Mithras'ın kayadaki doğuşuna referans olarak bazen kaya Mithras olmadan da tasvir edilmiştir (CIMRM, I, Fig. 227-879). Mithras'ın kayadan doğumunda bazen insanların onun kayadan çıkmasına yardım ettiği görülür (CIMRM, II, Fig. 408-1593). Bu insanların çoban olabileceği yönünde yorumlar bulunmakla birlikte ele geçen buluntuların çoğunda doğum sahnesini şaşkınlıkla izleyen *Cautes* ve *Cautopates*⁴⁶ yani iki meşale taşıyıcısıdır (Vermaseren, 1965: 61; Merkelbach, 1984: 97). Kayadan doğum sahnesinde Mithras'ın elinde tuttukları sahnenin karakterini bizlere sunar. Bir elinde bıçak, hançer veya kılıç diğer elinde meşale (Fig. 4; CIMRM, I, Fig. 100-353) veya bir demet bulunur (Fig. 5). Mithras bazen bir küreyi CIMRM, II, Fig. 337-1283), bazen zodyağı (CIMRM, I, Fig. 226-860) elinde tutarken bazen de herhangi bir şey tutmaz CIMRM, II, Fig. 286-1111).

Mithras'ın kayadan doğuşu epigrafik ve edebî olarak doğrulanmış olmakla birlikte bu sahne ile ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır. Kayadan doğum sahnesi çoğu zaman gök kubbeden yani semadan bir doğum olarak değerlendirilir (Cumont, 1956: 130-131; Vermaseren, 1965, 60; Vermaseren, 1981: 103; Merkelbach, 1984: 97; Clauss, 2012: 67). Gökyüzünden doğum Pers dünyasında da görülmektedir. Persler gökyüzünün taştan yapıldığını düşünmüşlerdir. Bu nedenle kayadan doğum aynı zamanda gökyüzünden doğumu temsil etmektedir (Merkelbach, 1984: 97; Uzunel, 2021: 254). Perslerin bu düşüncesi Roma'daki kayadan doğumun köklerinin öncelere dayandığının bir işareti olarak değerlendirilebilir. Farklı bir yorumda bulananlara göre ise Mithras güneşti veya güneş ışığıydı. Sabahları erkenden göklerden ortaya çıkarak görülürdü. Görünüşe göre doğum sahnesindeki kaya Mithras'ın sıklıkla doğuyor olarak gösterildiği ölü kayayı simgelemiyor, sabahları insanlara ilk kez görüldüğü bir dağın tepesi olarak kabul ediliyordu. Yani kayadan doğumu dağın ardından yükselerek Mithras'ın görünmesi olarak yorumlanıyordu (Ferguson, 1970: 47; Schwertheim, 1979: 30).

Kayadan doğum Dura Europos'taki Mithras'ın doğumunu betimleyen bir freskte dağ olarak resmedilmiştir (CIMRM, I, 42.5). Mithras'ın doğumunu betimleyen kabartmada güneş tanrısının yanında doğum imgesinin yer almasına dikkat çekicidir. Saxl'a (1931: 73) göre bu betimleme türü sabahları dağların üzerinden yükselen Şamaş'tan türemiş ve Mithras'ı da etkilemiştir. Bivar (1975: 285) da bu noktada Roma'daki Mithras ile Mezopotamya mitolojisiyle bir paralellik olduğunu ifade etmektedir. Babil mitolojisinde efsanevi Maşu Dağı vardır. Şamaş her gün bu dağdan iner ve gökyüzüne tırmanırdı. Akşam tekrar yeryüzüne gelir ve ertesi sabaha kadar orada kalırdı. Benzer durum Mısır'da da görülmektedir. Mısır mitolojisine göre geceleri güneş yerin altındadır (Lahe, 2019: 49).

⁴⁶ *Cautes* ve *Cautopates* Mithras'ın boğayı öldürme sahnesi olan tauroktonide ve bazen de Mithras'ın doğum sahnesinde gösterilen meşale taşıyıcılarıdır. Normalde yukarı kaldırılmış meşaleyi tutan *Cautes*, yere doğru indirilmiş meşaleyi tutan *Cautopates*dir (CIMRM, I, 254, Fig. 114). *Cautes* ve *Cautopates* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gershevitch, 1959: 151-152; Schwartz, 1975: 406-423; Hinnells, 1976: 36-53; Beck, 1977: 1-17; Malandra, 1990.

Mithras'ın doğum sahnesinde elinde tuttuğu meşale onun güneşi getiren kişi olarak onurlandırılması gerektiğini gösterir. Diğer elindeki hançer veya kılıç ise Mithras kültürünün en önemli figürü olan boğanın öldürülmesi eyleminin habercisidir (Vermaseren, 1965: 60; Clauss, 2012: 66; Heyner, 2013: 225). Mithra'nın elindeki demet uyanan yaşam olarak (Schwertheim, 1979: 30), kayanın etrafına sarılmış yılan ise genel bir doğum sembolü olarak yorumlanır. Yani yılanın eski derisini bırakması gibi eski derisini döken Mithras'ın kayadan doğduğuna işaret eder (Merkelbach, 1984: 96-97). Yılan motifi Mithras'ın topraktan doğuşuna işaret eden bir sembol olarak da değerlendirilebilir.

Doğum sahnesinde Mithras'ın elinde bulunan bir diğer sembol olan küre, onun bir dünya hükümdarı olduğuna işaret eder. Bu ikonografiler Roma'nın orta ve geç imparatorluk döneminin tipik betimlemeleridir (Schwertheim, 1979: 30, Mastrocinque, 2017: 65-66). Mithras'ın bazı doğum sahnelerindeki zodyak ise onun zaman içerisindeki egemenliğine karşılık gelir (Vermaseren, 1981: 103). Bazen Mithras Hellen mitolojisinde göksel küreyi taşıyan tanrı Atlas olarak temsil edilir. Bu tasvirler aynı zamanda Mithras'ın dünya düzenine karşı sorumluluğunu da sembolize eder (Turcan, 1997: 223; Lahe, 2019: 50). Kayadan doğumla ilgili tasvirî yorumların yanında bu sahneyi Hitit ve Anadolu mitleri ile ilişkilendirerek yeni bir yorum getiren Álvarez-Pedrosa, Hitit teogonisi, Rig Veda ve Avesta'dan gelen verileri bir araya getirmiştir. Álvarez-Pedrosa (2016: 317-331), bu verileri Pers ve Roma dünyalarındaki Mithras'ın kayadan doğumu ile ilgili ikonografik bilgilerle değerlendirerek kayadan doğan tanrı mitinin Hint-Avrupalı kökenli bir mit olduğunu ileri sürmüştür.

Roma İmparatorluğu'nda Mithras'ın kayadan doğum sahnesinden başka neredeyse tüm *Mithraeum*lar'da bulunan bir diğer sahne “boğa avı” olarak da adlandırılan bir kavga sahnesi veya boğanın kurban edilmesi olarak da yorumlanan *tauroktoni* tasvirdir (Cumont, 1956: 21-24; Vermaseren, 1965: 63-68; Martin, 1994: 218-224; Clauss, 2012: 75-78; Bremmer, 2014: 129-130; Mastrocinque, 2017: 145-170; Lahe, 2019: 52-60; Mastrocinque, 2022: 40-44). Hem kabartmalarda hem de heykel ve resimlerde birçok örneği görülen Mithras'ın olan boğayı öldürme sahnesi Mithras ile boğanın mücadelesinin zirvesini ve onun akıbetini temsil eder (Fig. 1, 3, 6-7). Mithra'nın yaşam öyküsünde en sık anlatılan olay olan boğanın öldürülmesi yani *tauroktoni* sahnesinin çeşitli varyantları ve özel biçimleri vardır. Boğa öldürme sahnelerinin tasviri birçok ortak özelliği paylaşmakla birlikte *tauroktoninin* herhangi bir tipolojisini yapmak karmaşık ve gerçekleştirilmesi zor olarak görünmektedir (Vollkommer, 1991: 265-281; Clauss, 2012: 78-79; Heyner, 2013: 219). Mithras genellikle uzun bir pantolon, dalgalı bir pelerin ve bir Frig şapkası ile tasvir edilir. Bu giysi, Romalıların hayal gücünde bir *oryantalî* temsil ediyordu. Mithras'ın şapkası, ceketi ve aynı zamanda pelerininin dışı kırmızı, içi mavi veya ateşli kırmızı ve üzerinde birkaç kez yedi yıldız tasvir edilmiştir (Fig. 6, 7). Bu yedi yıldız muhtemelen yedi gezegeni simgelemektedir.

Mithras kültündeki yedi erginlenme seviyesi⁴⁷ olmasından da yedi sayısının kült içerisinde önem arz ettiğinin bir göstergesidir. Buradan hareketle Mithras'ın pelerinin cennetin simgesi olduğu düşünülebilir. (Merkelbach, 1984: 199; Clauss, 2012: 83; Lahe, 2019: 52-53). Mithras'ın bazı tasvirlerinde yüzü yaldızlı olarak gösterilir. Bazen başının etrafında bir güneş çelengi görülür. (Vermaseren, 1965: 47). Son iki özellik Mithras'ın güneş ile olan ilişkisini vurgulamaktadır.

Boğa öldürme tasvirlerinde Mithras'ın boğayı zorla yere yatırdığı görülür. Mithras, sol bacağını boğanın sırtına veya yan tarafına koyarak diz çöker, sol eliyle hayvanın burun deliklerini kavrar, kafasını yukarı çeker ve sağ eliyle boğayı öldürmek için hançeri kaldırır. Tanrının yüzü çoğunlukla ölen hayvana dönük değildir. Üzümler veya mısır başakları, boğanın boynundaki yaranın altında gösterilir (CIMRM, I, Fig. 168-593) ve bazen kuyruğunun ucu bir mısır başağı veya buğday başağı ile son bulur (CIMRM, I, Fig. 184-657). Roma'dan gelen bir kabartmada yaradan akan kan mısır başaklarına dönüşür (CIMRM, I, 593). Boğanın yanında ve altında çeşitli başka hayvanlar tasvir edilmektedir. Bu hayvanlardan köpek bıçak yarasından sızan kanı yalamaya çalışırken akrep boğanın cinsel organını tutar. Yerde muhtemelen boğanın kanını da içmek isteyen yılan sürünür. Bazen boğanın karnının altında bir aslan ve bir krater de bulunur (CIMRM, II, Fig. 340-1292; Fig. 505-1935). Eylem yeri bir mağaradır veya bir mağara tonozunun altındadır. Boğa öldürme sahnesinde diğer destekleyici karakterler de önemlidir. Bu karakterler Mithras'ın boğayı öldürdüğü esnada sağında ve solunda bulunan, oryantal tarzda Mithras ile aynı giysiyi giyen Cautes ve Cautopates'tir (Fig. 6-7, 135, 138). Sahnenin üzerinde, kült kabartmasının sağ ve sol köşelerinde Sol ve Luna'nın büstleri yer almaktadır (Fig. 1; Vermaseren, 1965: 53; Clauss, 2012: 75-78; Mastrocinque, 2017: 145-170; Lahe, 2019: 52-53; Mastrocinque, 2022: 40-44).

Boğa öldürme sahnesinin tasvirleri, genel olarak dinsel-tarihsel ve astronomik-astrolojik yorumlar olarak iki başlıkta toplanabilir. Dinsel-tarihsel yorumun temsilcilerince, boğa, dünyanın yaratılması veya kainatın ve insanın yenilenmesi için elzem olan ve aynı zamanda tüm bitki ve ekinlerin yaratılmasına hizmet eden bir kurbandır (Loisy, 1930: 186-191; Cumont, 1956: 119; Vermaseren, 1965: 54-56; Merkelbach, 1984: 193-227; Turcan, 1997: 224, 228-229; Gordon, 2006: 75-76; 2012: 976; Clauss, 2012: 78-88; Heyner, 2013: 229; Lahe, 2019: 54-55). Bu bağlamda, farklı kültürlerde de olduğu bilinen dünyanın ölü bir varlığın bedeninden ortaya çıktığı fikrinin vurgulanması önemlidir (Merkelbach, 1984: 193-196). *Tauroktoni*yi astronomik-astrolojik olarak değerlendirenlere göre (Speidel, 1980; Martin, 1987: 115-117; 1994: 217-224; Ulansey, 1998: 22-32; Jacobs, 1999: 13-55; Beck, 2006: 190-227; Bowden, 2010: 18) ise boğa öldürme sahnesi astrolojik bir takımyıldızını temsil eder (Speidel, 1980) veya bir gök haritasıdır (Martin, 1994;

⁴⁷ Mithra Kültü'nde erginlenme veya inisiyasyon'un yedi derecesi vardı. Aralarında kesin bir hiyerarşi bulunun erginlenme serceleri şunlardır: Corax (kuzgun), Nymphus (gelin), Miles (asker), Leo (aslan), Perses (Pers), Heliodromus (güneşin ulağı) ve Pater (baba). Külte katılanlar bu aşamaların her birini geçerek yükselmeyi aynı zamanda ruhlarının göklerdeki yükselişine eşdeğer sayarlar. Herbir erginlenme derecesi bir gezegenin koruyuculuğundadır ve bir sembolü vardır. Mithra'daki yedi derece hakkında daha fazla bilgi için bkz. Vermaseren, 1963: 138-153; 1969: 514; Daniels, 1967: 7-9; Gordon, 1980: 24-69; Merkelbach, 1984: 86-133; Gordon, 2001: 131-140; 2012: 124-133; Chalupa, 2008: 177-201; Dürüşken, 2011: 156-158.

Beck, 2006), ya da presesyonun mitolojik bir ifadesidir (Ulansey, 1998). Bu iki farklı görüş haricinde her iki yorumu birleştiren araştırmacılar da bulunmaktadır (Merkelbach, 1984: 215-221; Beard vd., 1998: 285-286). Astrolojik öğelerin Mithras kültüründe önemli olduğunu kabul etmekle birlikte astronomik-astrolojik yorumları, spekülatif ve doğrulanması zor olduğundan dikkate almayan araştırmacılar da bulunmaktadır (Vermaseren, 1981: 104; Lahe, 2019: 54-55). Mithras kültüründe astrolojinin önemsiz olduğunu söylemek doğru değildir. Tersine, tüm kaynaklar astrolojinin kült içerisinde çok önemli bir rol oynadığına işaret eder. Ancak bu sahneyi tamamen astronomik-astrolojik öğelerle değerlendirmek, *tauroktoni* içerisindeki bireysel semboller ve bir bütün olarak boğa öldürme sahnesi için sunulan somut açıklamaları varsayımsal ve spekülatif olarak göstermektedir. Mithra'nın boğa öldürme sahnesi yüz yılı aşkın süredir farklı şekillerde yorumlanmaya çalışılmış ve bu farklı görüşteki yorumlar bugüne dek devam edegelmiştir. Tabi bütün bunlar *tauroktonin*in gerek bir bütün olarak gerekse de ayrıntılarıyla değerlendirilmesini etkilemektedir.

Şimdiye kadar bahsedilen Mithras'ın en temel iki ikonografisi ile kültürün Roma dünyasında nasıl ortaya çıktığı ve en karakteristik betimlemesinin ne olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Buradaki maksat Mithras'ın Doğu Karadeniz topraklarındaki durumu anlatılmadan önce bölgedeki varlığının daha iyi anlaşılabilmesi için zihinlerde bir Mithras tasviri oluşturabilmektir. Kayadan doğum ve *tauroktoni* dışında kült için önem arz eden bir çok özellik bulunmakla birlikte çalışmamızın sınırları gereği bunların tamamı anlatılmayacaktır.⁴⁸ Ancak Mithraik ikonografide kendine özgü bir karakter olan *Mithras*'ı ifade eden, en göze çarpan özellikler özetlenmeye çalışılacaktır.

Mithras, antik kaynaklarda her zaman Pers kökeni ile ilişkilendirilen ismin Latince biçimi olarak kaydedilir ve genellikle *oryantal kostüm* ve Frig şapkası ile tasvir edilir. Bu tasvir muhtemelen Mithras'ın Romalı olmayan kökenlerini vurgulamaktadır. Mithras, yazıtlarda bireyin veya bir grup insanın koruyucu tanrısı olarak geçmektedir. Aynı zamanda en azından takipçilerine göre Roma imparatorunun koruyucu tanrısı olarak görülüyordu. Mithras'ın en önemli simgesi boğayı öldürmesi olarak anlaşılabilir. Bu kurbanın kozmik bir anlamı olduğu kesindir. Ancak, bu fedakarlığın sonucunun dünyanın yaratılması mı yoksa sadece evrenin yenilenmesi mi olduğu belirsizliğini korumaktadır. O yaratıcıdır, ancak ne yazık ki yaratma kapsamının ne kadar geniş olduğu açık değildir. Ama Mithras kesinlikle ışık ve tüm bitkilerinin yaratıcısıdır. Mithras dünya düzeninden sorumludur. Mithras hem su, doğurganlık ve ölümsüzlük verendir. O, kötülerin ve iblislerin galibidir. Mithras'ın çok önemli bir yönü onun güneş ile olan sıkı bağıdır: kabartmalarda güneş özellikleri taşır ve yazıtlarda doğrudan güneş tanrısı ile eş tutulur. Aynı zamanda, paradoksal olarak, yakın bağları olan güneş tanrısı Helios/Sol'un yanında bağımsız bir tanrıdır. Helios/Sol ile dostluk anlaşması imzalayan bir tanrı olarak Mithras, kişilerarası ilişkilerle ve kesinlikle sadakat ve dostluk gibi değerlerle yakından bağlantılıdır. Mithras kültüründeki kült yemeği Mithras ile Sol'un

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Uzunel, 2021: 171-399.

dostluk yemeğinin taklidi olduğundan, Mithras müritlerinin el sıkışmasının tanrıların tokalaşmasını temsillidir (Matern, 2002: 40-42; Walsh, 2018a: 22-25; Lahe, 2019: 66-67; Uzunel, 2021: 141-170).

Babil’de magilerin semitik inançlarla etkileşime geçmesiyle astrolojik özellikler kazanan Mithra ve diğer doğu dinleri Hellenistik Dönem ile birlikte Hellen dünyası ve ardından Roma ile tanışmıştır. Roma’da Mithras her yerde zafer kazanan ve *invictus* (yenilmez) sıfatını kullanan bir tanrı olarak kendini gösterirken aynı zamanda ulaştığı her yere astrolojik gücünü göstermiştir. Öyle ki Mithra’nın güçlü olduğu bu dönemde herkes buna boyun eğmiş, hatta Roma imparatorları bile bu inancın ateşli savunucularından olmuştur (Cumont, 1911: 164).

Mithras Kültü, Roma İmparatorluğu ve imparatorluk kültürleriyle herhangi bir çatışma yaşamamıştır. Çünkü Mithras, Roma dinî sistemine aykırı bir inanç değildi. Ancak Hristiyanlık monoteist bir dindi. Roma İmparatorluğu Yahudilik gibi Hristiyanlığa da monoteist karakterlerinden ötürü MS ilk yüzyıllarda ciddi bir baskı uygulamıştır. Hristiyanlığın en büyük sorunlarından biri Roma İmparatorluğu topraklarında yürüttükleri dinî aktivitelerde İsa’nın kişisel inancı olarak görülmesiyle devlet ve imparatorluk kültürleriyle çatışma yaşamış olmasıdır.

Mithras Kültü, Hristiyanlık ile çok büyük bir varoluş mücadelesine girişmiştir. Mithras’ın Hristiyanlığın en büyük rakibi olduğu veya Hristiyanlığın doğmasının bu kültün gerilemesine sebep olduğu bilim dünyasınca kabul edilen bir gerçektir. Mithras Kültü ve Hristiyanlık incelendiğinde arada çok temel bir fark olduğu göze çarparaktır.⁴⁹ Mithras erkek egemenliğinde olan ve kült bünyesine sadece erkeklerin kabul edildiği bir teolojik yapı sunarken⁵⁰ Hristiyanlık kadınların, dulların, yaşlıların, yetimlerin ve toplumun yoksul kesimlerinin de dahil olduğu geniş kitlelere hitap etmekteydi. Mithras Kültü’nün bu durumu MS IV. yüzyıla doğru kendi iç yapısında bir sıkışmaya sebebiyet vermiş de olabilir. Karşısına Hristiyanlık gibi sınırlı bir kesimden ziyade

⁴⁹ Mithras Kültü ile Hristiyanlık arasından etkileşim, benzerlik ve farklılıklar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Martin, 2005: 141-143; Dundua, 2016: 109-117; Çoban, 2021: 160-206; Uzunel, 2021: 401-477. Saint Silvester Şapeli, Kardinal Sarayı ve manastırı olmak üzere üç bölümden oluşan Roma’daki Santi Quattro Coronati Bazilika Kompleksi’nin 13. yüzyılda yapılan iç duvarlarındaki bazı fresklerde Mithras *tauroktonisinin* bulunması Hristiyanlık içerisinde Mithras’ın etkisine işaret etmektedir (Draghi, 2013: 421-425).

⁵⁰ Mithra Kültü içerisinde kadınların ilk dışlanmasını kültün İran geçmişinde arayan Widengren’e (1966: 433-455) göre Mithraik kardeşlik, kadınların yer almadığı tam bir *Männerbünde* yani *erkekler birliği* idi ve Mithraism’in Roma İmparatorluğu’nda ordu tarafından sıcak karşılanmasının da ana nedeni buydu. Ancak Widengren’in yorumunun kabul edilebilmesi için kültün kökenlerini İran’a dayandıran Cumont’un hipotezine katılmak gerektiği unutulmamalıdır. Diğer taraftan Romalı Mithras Kültü, kadınları dışlayan bir kardeşlik haline büründü. Aslında Mithras’ın kadınları dışlaması rastgele bir seçim değildi. Bilim adamları, bu dışlanmanın ağırlıklı olarak askerlerden oluşan demografisi ve Mithraik ritüel kültürünün kendisi ile ilgili olduğunu ileri sürdüler (Gordon, 1980: 19-99; David, 2000: 121-141; Chalupa, 2005: 199-230; Griffith, 2006: 48-77). Richard Gordon, ardından Aleš Chalupa, Mithraik kardeşliğin, genellikle kadınların katılımını engelleyen *Collegium Pontificum* [Mensuplarını, politeist devlet dininde en yüksek konuma sahip rahiplerin oluşturduğu bir Antik Roma devlet kurumu] gibi Roma dinî cemiyet yapısını ödünç aldığını iddia etmektedirler (Gordon, 1980: 42-43; Chalupa, 2005: 199-230). Ayrıca Gordon, kayadan doğmuş bir erkek olan Mithras’ın boğayı kurban ederek dünyayı yarattığına dair Mithraik görüşün, kadınların sembolik gücünün zayıflatıldığını ve bunun daha sonra kültün yalnızca eril karakterine yansıdığını öne sürer (Gordon, 1980: 63). Daha yakın zamanlarda ise Mithraik beden ritüelleri kavramının ve onların çilecilik etiğinin, erkek bedeninin yapısına odaklanan başka bir özellik olduğunu dile getiren görüşler de vardır (Alvar, 2008: 202; Gordon, 2011: 359).

toplumu bütüncül olarak harekete geçirebilecek dinamiklere sahip bir din çıkınca da yok olmanın eşiğine geldiği değerlendirilmesi yapılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN VARLIĞI

2.1. Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün Ortaya Çıkışı

Antik dönemde Pontos coğrafyasını kapsayan bugünkü Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tarih boyu birçok topluluk var olmuş ve her topluluk da kendine özgü siyasal, kültürel, sanatsal, ticari ve dinsel anlayışı ile bu topraklardaki medeniyetin zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bölgenin sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları ile jeostratejik konumu siyasi organizasyonları bu topraklara çekmiştir. Tarih boyu siyasi ve ekonomik nedenlerle bu coğrafyaya düzenlenen seferlerle bir çok dinî inanış da bölgenin dinî kültürünü çeşitlendirmiştir. Doğu Karadeniz coğrafyasında ortaya çıkmayan ancak daha sonraları bir şekilde bölgeye gelerek taraftar bulan kültürlerden biri de Mithra inancıdır.

Mithra'nın Doğu Karadeniz'de ilk olarak hangi tarihlerde görülmeye başladığı bugünkü mevcut bilgilerimize göre kesin olarak bilinmemektedir. Bölgeye dışarıdan Büyük Kolonizasyon Dönemi'nden (MÖ 750-550) itibaren yabancı tanrılar gelse de Mithra'nın varlığı bu dönemde izlenememektedir. Kolonistlerin aktivitelerinde Athena, Dionysos gibi Hellen tanrıları bölgede olmakla birlikte Mithra ile alakalı herhangi bir veriye henüz rastlanılmamıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Mithra'nın bu topraklara ilk gelişi kuvvetle muhtemel Ahamenidlerle birlikte olmuştur. Ahamenidlerden öncesine ait yazılı ve arkeolojik kaynaklarda Doğu Karadeniz'deki Mithra ile ilgili bilgilerin mevcut olmayışı, Ahamenidlerle birlikte tüm Anadolu topraklarında olduğu gibi Doğu Karadeniz coğrafyasına İran kültür etkisinin yayılmaya başlaması ve Anadolu'ya hâkim olan bu devlet içerisinde Mithra'nın inanılan önemli tanrılardan birisi olması hasebiyle Mithra'nın bahsedilen bölgede ortaya çıkışı Ahamenidlerle başlatılabilir. Her ne kadar bölge Ahamenid idaresinde olsa da otokton halkların Mithra'ya inanıp inanmadığı ile ilgili maalesef doyurucu bilgilere sahip değiliz.

Mithra'nın Doğu Karadeniz'e gelişi muhtemelen Ahamenidlerin siyasi ilerleyişi ile birlikte olmuştur. Aslında Ahamenidlerin selefi Medlerin kraliyet idolojisinde ve dinî yaşantısında Mithra'nın yer aldığı kaynaklarda geçse de (Hdt. I.101.1; 132.3; Soudavar, 2012: 52) Medlerin Doğu Karadeniz'e kadar topraklarını genişleterek bölgeyi siyasi hâkimiyetleri altına almadıkları bilinmektedir. Med egemenliği bugünkü Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgeleri ile Orta Karadeniz bölümlerine kadar uzanmakla birlikte Doğu Karadeniz'i kapsamamaktadır. Güney ve batıdan Medlere komşu bir coğrafya olan Doğu Karadeniz'e Medlerin kültürel ve dinsel bir

etkilerinin olup olumadığı, olsa da hangi boyutta olduğu yazılı ve arkeolojik eserlerde tespit edilememiştir.

MÖ 559'da Med kralı Astyages'e (MÖ 585-550) bağlı vassal bir kral olan Büyük Kyros olarak da bilinen II. Kyros, yaşlanan ve oğlu olmayan Astyages'e sağladığı üstünlükle zayıflamış olan Medleri ortadan kaldırarak Ahamenidlerin kurucu lideri olmuştur. O günkü şartlarda çok büyük bir hanedan değişikliği olarak nitelendirilebilecek bu olaydan sonra komşu devletler farklı arayışlar içerisine girmiştir. Babil'in son kralı olan Nabonidus (Nabû-nâ'id) (MÖ 556-539) II. Kyros'un gelişini ilk başta memnuniyetle karşılayıp ona katılırken Lidyalılar bu durumdan hiç hoşnut değillerdi. Çünkü bir önceki dönemde Lidya kralı Alyattes (MÖ 610-560) ile Astyages'in babası Med kralı Kyaxares (Havachštra) (MÖ 625-585) arasında evlilik bağının da kurulduğu bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmaya göre Halys (Kızılırmak) nehri iki devlet arasında sınır olmuştu. (Dandamaev, 1976: 94-96; Cook, 1985: 210-211; Bauer, 2015: 481-484). Herodotos'un belirttiğine göre II. Kyros tarafından Medlerin ortadan kaldırılmasına karşın topraklarını genişletmek isteyen ve aynı zamanda akrabası olan Astyages'in tahttan indirilmesinin ödünü alma niyetinde olan Lidya kralı Alyattes'in oğlu olan Kroisos (MÖ 560-546) Babil, Mısır ve Sparta ile ittifak kurarak Ahamenidlere karşı savaş hazırlıklarına başladı. Kendisine karşı ilk atağın Babil'den ziyade Lidya'dan geleceğini tahmin eden II. Kyros'ta Anadolu'ya doğru hazırlıklara başladığı sırada Kroisos'un Halys'ı geçerek Kappadokia'ya doğru ilerlediği haberi geldi. İki ordunun ilk karşılaşması sonrası Sardes'e çekilmek zorunda olan Kroisos'u takip eden II. Kyros Sardes'i kuşattı ve MÖ 546 yılında şehri ele geçirerek Lidya topraklarının sahibi oldu (Hdt, I.73-84; Due, 1989: 88-90; Briant, 2002: 35-37; Dusinger, 2003: 11-13; Kuhrt, 2008: 60-69; Roosevelt, 2017: 50-52). Böylelikle Anadolu toprakları Ahamenid egemenliği altına girmiş oldu. Anadolu üzerinde yaklaşık 200 yıl süren Ahamenid hâkimiyetinde bu topraklar sadece siyasi olarak değil aynı zamanda ekonomik, kültürel ve dinî olarak da Pers kökenlilerin etkisinde kalmıştır. Bunun en açık örneklerinden birini özellikle Lidya ve Armenia'da bulunan Hellen yazıtlarındaki Pers tanrı isimlerinden görmekteyiz (Cook, 1985: 276).

II. Kyros Anadolu topraklarını devletin diğer topraklarında da uygulanan satrap sistemine⁵¹ dahil ederek merkeze bağlı valileri bu toprakların yönetimine atadı. II. Kyros'tan III. Darius'a (MÖ 336-330) Ahamenid İmparatorluğu süresince satrap sistemi gelişerek devam etti (Cook, 1985: 244-267). Siyasi gelişmelere göre sayıları zaman içerisinde değişse de yirminin altına düşmeyen satraplıkların üçü bugünkü Karadeniz Bölgesi toprakları ile örtüşmektedir. Bunlardan ilki

⁵¹ Satraplıklar kendi içlerinde de Büyük ve Küçük Satraplıklar olarak bir ayrıma giderek idari bir kolaylık sağlanmaya çalışılmış ve farklı ünvanlarda satraplar tayin edilmiştir (Klinkott, 2005: 63). Satraplıkların isimleri ve hangi bölgeleri kapsadıkları Behistun yazıtlarında kaydedilmiştir. Ancak Herodotos'un aktardığı Satrap sayısı ve isimleri ile Behistun yazıtlarında bilgiler arasında bazı farklar olması bilim dünyasında çeşitli tartışmalara neden olmuştur (Klinkott, 2005: 67-110; Marek, 2017: 209-211; Güngör, 2020: 90-94). Bu tartışmaların bir kısmı ve III. Alexandros'a kadar Ahamenid yönetiminde satraplığın devamlılığı için bkz. Jacobs, 2017b: 3-29.

Bithynia'nın da dahil olduğu Kuzeybatı Anadolu topraklarını içine alan Daskyleion⁵² satraplığıdır. İkinci satraplık Paphlagonia coğrafyasının da dahil olduğu İç Anadolu topraklarından Orta Karadeniz kıyılarına kadar uzanan bölgeyi kapsayan Katpatuka (Kappodokia) satraplığı (bkz. Harita 1) ve üçüncü satraplık da Cotyora'dan (Ordu) başlayıp Phasis'e (Poti) kadar uzanan antik Pontos ve Kolkhis topraklarının da dahil olduğu batı Armenia satraplığıdır (Petit, 1990: 31-32, 41-42, 207, 214-215; Högemann, 1992: 83-85, 250-252; Jacobs, 1994: 134-135, 144-146, 186; Dönmez, 2007: 107; Jacobs, 2011; Harita 2). Herodotos satraplıkların isimleri yanında kaçınıcı satraplık olduklarını ve devlete ne kadar vergi ödedikleri kaydetmektedir (Hdt, III.90-94). Herodotos, 19. satraplık olarak Armenialıların kuzey komşuları olan ve Pontos'taki Trapezus dağlarında yaşayan halklar olan Moskhi, Tiberani, Makronai, Mossyoikia ve Marsa topluluklarının 300 talant vergi ödediklerini belirtmektedir (Hdt, III.94.2; Marek, 2017: 210). Herodotos Doğu Karadeniz topraklarının Pers satrap sistemine dahil olduğunu dolayısıyla Ahamenid yönetimine bağlandığını kaydetse de bölgedeki dinî yapı veya Ahamenidlerin bu topraklara karşı uyguladıkları din politikası hakkında ne yazık ki malumat vermemektedir.

Satrap sistemine dahil olarak Ahamenidlerin bir parçası haline gelen Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Mithra inancının yayıldığını söyleyebilir miyiz? Bunu değerlendirebilmemiz için Ahamenidlerin idare anlayışlarını iyi analiz etmek gerekir. Bir yerin Ahamenid yönetimi altında olması için siyasi olarak Ahamenid üst yönetimini tanıması, ilgili bölgeye tayin edilen satrapa bağlı olması ve her yıl düzenli vergi ödemesi yeterli idi. Satrap sistemi ile birlikte bir yer öncelikle siyasi ve ekonomik olarak Ahamenid egemenliğine dahil oluyordu. Bunu 19. satraplık bölgesi olarak kaydedilen Doğu Karadeniz topraklarında da görüyoruz. Ahamenidler ise kendilerine yurt olarak verimli ova ve vadileri seçiyorlardı. Bu durumu daha çok arkeolojik ve yazılı kaynağa sahip olan Lidya'da da görmekteyiz. Hatta Lidya'nın bile dağlık yerlerinde Pers varlığından çok fazla söz edilemez. Dağlık yerlerin Perslere cazip gelmemesinden ötürü bu tarz coğrafyalar daha az ilgilerini çekmiştir. Dağlık bir coğrafyaya sahip olan Pontos Bölgesi ise MÖ V. ve IV. yüzyılların çoğunda neredeyse Ahamenid yönetiminden bağımsız yalnızca vergi ödeyen bir yer konumundaydı (Cook, 1985: 276). Belki de coğrafi özelliklerinden ötürü Taochoi ve Chaldaioi halkları gibi yerel unsurların yaşadıkları antik Doğu Karadeniz toprakları Ahamenidlerin sorunlu bölge olarak gösterdikleri yerler arasındaydı (Harita 3).

Antik Çağ'da Pontos topraklarının durumu her ne kadar yarı bağımsız bir karaktere sahip olsa da Ahamenid yönetimi buraları başıboş bırakmamıştır. Özellikle I. Darius'un MÖ 513 yılında gerçekleştirilen İskit seferi, Thrakia ve Makedoni üzerine gerçekleştirilen seferler ve ardından İyonya isyanının (MÖ 500-493) bastırılması gibi gelişmeler imparatorluk merkezine nispeten yakın olan Doğu Karadeniz coğrafyasının imparatorlukla kaynaşmasını sağlayan etkenlerden olmuştur

⁵² Daskyleion Satraplığı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Sarıkaya, 2018: 1-397.

(Jacobs, 2000: 97-99; Briant, 2002: 141-156; Tekin, 2017: 216-218).⁵³ I. Darius'un elde ettiği başarılar ve oluşturduğu siyasi hakimiyet sayesinde imparatorluk yıkılana dek Thrakia'dan Pontos, Kolkhis ve İberia'ya kadar olan topraklardaki tüm siyasi direktiflerdeki yetki Ahamenid yönetiminin olmuştur (Knauß, 2006: 103-105; Brosius, 2010: 30-31).

Ahamenidler oluşturdukları yönetsel yapı çerçevesinde toprakların idaresini önce büyük satraplık alanlarına böldü, daha sonra ana satraplara ve en alt kademede de küçük satraplıklara bölerek bir sınıflandırmaya gitmişlerdir (Jacobs, 1994: 118-252). Ahamenidler tüm Pontos, Kolkhis, İberia ve Armenia topraklarını Armanea ana satraplığı şemsiyesi altında oluşturdukları bir yönetim anlayışıyla hükmetmişlerdir (Jacobs, 1994: 183-186; 2000: 98-99). Herodotos'un (III.97.4) aktardığı bilgilere göre Kolkhisliler ve Kafkaslara kadar ulaşan komşuları Pers yönetimine tabi idiler ve vergi vermekteydiler. Pontos toprakları da Medien/Māda büyük satraplığına bağlı Armenia ana satraplığı içerisindeki Batı-Armenia küçük satraplığı idaresi altında yönetilmekteydi (bkz. Harita 2).⁵⁴ MÖ V. yüzyıldan IV. yüzyıla geçerken Armenia'dan Pontos'a doğru *onbinlerle* birlikte yürüyen Ksenophon her ne kadar kesin sınırları belirtmemiş olsa da Armenia'nın doğu ve batı olmak üzere iki satraplık tarafından yönetildiğini kaydetmiştir (Ksen. *Anab.* IV.4.4). Bahsedilen bölgelerde Ahamenidlerin idari yapısı böyleyken I. Darius'un magilere yönelik kovuşturması sonucu bu topraklara kaçan ve kendi inançlarını aşıl原因an din adamları yerel halk arasında varlıklarını devam ettirmişlerdir (Romagnoli, 2012: 105-106).

I. Darius döneminde her ne kadar magilere baskı uygulansa da Ahamenid panteonu içerisinde Ahura Mazda ile sürekli birlikte ve neredeyse ayrılmaz bir bağı bulunduğu Mithra'ya inanılmaya devam edilmiştir (Romagnoli, 2012: 110). Romagnoli'nin bu aktarımına paralel olarak Boyce ve Grenet'in Ahamenidler döneminde Mithra'nın Kommagene ve Pontos coğrafyasındaki varlığına işaret eden aşağıdaki ifadeleri kültün ve Ahamenid panteonun bu topraklardaki mevcudiyetini işaret etmektedir. Mithra'nın kolektif konumunu koruyarak panteon içerisinde Ahura Mazda gölgesinde kalması Ahamenidlerin hâkimiyeti altındaki toprakların inanç yapılarında izlenebilmektedir. Kommagene'de Mithra açıkça I. Antiochus'un sevgili *yazatası* olsa da Ahura Mazda'nın altında ve Verethraghna ile dostluk içinde olması Ahura Mazda ile Mithra arasındaki ilişkinin açık örneklerinden biridir. Benzer durum Ahura Mazda'nın Zeus Stratios olarak benimsendiğı Pontos'ta da geçerlidir. Ancak Trapezus'taki bulgularla mukayese edildiğinde Pontos'ta Mithra'ya Anāhītā ve ay tanrısı Men⁵⁵ ile birlikte inanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu delillerin ve daha sonraki Zerdüş geleneğinin ifadelerinden görüldüğü üzere Mithra bazen

⁵³ Herodotos'un Ahamenid - Hellen Savaşları sırasında, Pontos Bölgesi'nden gelen Makron, Mossynoikoi, Tibaranoi, Moskhoi halkları ile Kolkhislilerin kendi sahip oldukları silahlarla Ahamenid İmparatorluğu ordusuna katıldıklarını kaydetmesi bölgenin insan kaynağı olarak Ahamenid ordusuna sağladığı katkıyı da ortaya koymaktadır (Hdt. VII.78-79).

⁵⁴ Satraplıkların isimleri ve hangi yerlere hükmettikleri ile alakalı genel bilgilere sahip olsak da satrapların tam egemenlik alanları hiçbir kaynaktan net olarak kaydedilmemiştir. Bu nedenle çizilen tarihsel haritalarda satraplıkların kesin sınırlarını göstermek oldukça zordur (Wiesehöfer, 2003a: 101).

⁵⁵ Kökeni konusunda çeşitli tartışmalar olsada İran kökenli olarak kabul edilen ay tanrısı Men hakkında daha fazla bilgi için bkz. Lesky, 1931: 689-697; Hiesinger, 1967: 303-310; Lane, 1990: 2161-2174; Moga, 2019: 65-80.

Pontos'ta bulunan Gaziura⁵⁶ ve Baktria sikkelerindeki gibi Zeus şeklinde veya bazen de Ahura Mazda ile aynı sembollerle (Kommagene'deki şimşek tasvirleri gibi) tasvir edilmektedir. Çünkü Mithra bir çok Zerdüştî tarafından Ahura Mazda altındaki *yazata*lar arasında en aktif ve en güçlü *yazata* olarak görülmektedir. Ahamenid hükümdarlarının kendilerine sadakati ve bağlılığı artırmak için tebaalarının mümkün olduğunca kendileri ile aynı inanca bağlı kalmalarını sağlamaya çalıştıkları veya ele geçirdiği topraklardaki inançlara saygı gösterip farklı dinlere inananların kendi hakimiyetlerine ısındırmaya çalıştıkları tarihin genel bir gerçeğidir (Boyce ve Grenet, 1991: 473; Grenet, 2016). Tabi hakimiyeti altındaki her halk tarafından istenir bir durum olmasa da Ahura Mazda'nın Kommagene'de Zeus ile ve Pontos'ta Zeus Stratios ile benzeştirilmeleri Ahamenid inancının bahsedilen yerlerdeki varlığına kanıt olarak gösterilebilir.

Orta Anadolu'da bugünkü Amasya'nın 25 km. güneybatısında yer alan Oluz Höyük'de yürütülen Arkeolojik kazılarda Ahamenid dönemine tarihlenen bir ateşgede, kutsal alan ve bunlara ulaşan bir yol ağı tespit edilmiştir. Ayrıca ateşe tapan veya saygı gösteren, tek tanrı inancına önem veren, tanrı figürlerini önemsemeyen veya kabul etmeyen bir toplumun varlığı yapılan arkeolojik çalışmalarla kanıtlanmış durumdadır. Oluz Höyük'de Erken ve Orta Ahamenid dönemlerine tarihlenen Zerdüştî/Mecûsî öğretiyeye ilişkin ritüeller ve pratikler tespit edilmiştir. Muhtemelen magi rahipleri ile buradaki Pers nüfus tarafından somutlaştırılan Oluz Höyük'teki bu dinsel yapılar Kuzey ve Orta Anadolu'nun Zerdüştîliğin bulunduğu coğrafyalar içerisinde değerlendirilmesini sağlamıştır (Dönmez, 2018: 199-213; Saba, 2021: 86-91). Birinci bölümde bahsedildiği üzere Zerdüşt yaşadığı dönemde diğer tanrıları yok sayıp Ahura Mazda'yı tek tanrı kabul ederek tek tanrılı bir sistem oluşturmuştu. Ardından zamanla Pers panteonunda Ahura Mazda harici tanrılar tekrar önem kazanmaya başlamıştı. Oluz Höyük'te bulunan Zerdüştîliğin erken dönemine ait buluntular Zerdüşt zamanına veya sonrasına işaret etmektedir. Bir diğer husus olarak buradaki insanların ateşe önem verip saygı duymalarından Mithra ile bir bağ kurulabilir ki Oluz Höyüğün hemen doğu komşusu Armenia topraklarında Mihr olarak adlandırılan Mithra'ya güneş ve ateş tanrısı olarak ibadet ediliyordu (Seyfeli, 2011: 166).

I. Darius'un başlattığı kovuşturma döneminde kaçan magilerin sığınabileceği, merkezi idareden uzak, barınmaya elverişli coğrafyasıyla uygun yerlerin bulunduğu bir bölge olduğu için magiler Doğu Karadeniz'e gelerek Ahura Mazda ile birlikte Mithra'yı da buraya getirmiş olabilir. II. Artakserkses'in magilere yönelik kovuşturmayı kaldırmasıyla ve Ahura Mazda yanında Mithra ve Anāhītā isimlerine koruyucu tanrılar olarak yazıtlarda kaydettirmesinin ardından Ahamenid toprakları içerisinde bu iki tanrıya magiler öncülüğünde daha serbest bir şekilde ibadet edildi. Başta tanrıca Anāhītā'nın olmak üzere diğer tanrı heykelleri de imparatorluk içerisindeki tapınaklara gönderildi (Jones, 1915: 754; Romagnoli, 2012: 106). Ancak Ahamenid döneminde Pontos

⁵⁶ İris (Yeşilırmak) Irmak yatapının kuzeye döndüğü bir yere yakın Pontos yerleşimidir. Bugünkü Tokat'ın Turhal ilçesi civarına konumlanan yeri Mithradates krallarının tarihi şehirlerinden biri olarak belirten Strabo, şehrin kendi zamanında terk edilmiş olduğunu kaydeder (Strab. XII.3.15).

topraklarına ait Anāhītā ve diğer tanrı heykelleri ne yazık ki günümüze kadar ulaşamasa da tanrıçaya ait tasvirler iki adet geç Ahamenid dönemi yüzük taşında ve Gorgippa’da bulunan bir adet silindir mühürde görülmektedir. Mithra’nın ise Ahamenid dönemine ait günümüze kadar gelen ilk temsili ise muhtemelen MÖ 385 yılına kadar giden ve II. Artaxerses’in Lidya’daki bir satrapına ait “Mithra tarafından korunan” anlamına gelen *Miθrapāta* ismidir (Ahn, 1992: 225). *Miθrapāta* isminin kullanılması Ahamenidler döneminde Anadolu topraklarında en azından yönetici sınıf arasında Mithra’nın inanıldığına işaret eden deliller arasındadır.

Mithra’nın Anadolu ayağında Armenia önemli bir rol oynamıştır. Belki de Anadolu’nun hiçbir yerinde Armenia’dski kadar derin değişiklikler yaşamamıştır. Magilerin getirdiği Ahura Mazda, Mithra ve Anāhītā⁵⁷ gibi İran dinleri Armenia’da yerel inançların yanı sıra kuzey Mezopotamya’dan gelen semitik etkilerle harmanlanarak yeni karşılıklar bulmuştur. Kimi Mithra’da ateşin dehasını bulurken kimileri onda güneşi gördü ve kimileri de fantastik efsaneleri Mithra ile bütünleştirdi. Armenia’da Hristiyanlık öncesi oldukça güçlü Zerdüş etkisi vardı ve Armenialılar Zerdüştilik etkisiyle Pers tanrılarına ciddi ölçüde saygı duyuyorlardı (Seyfeli, 2011: 139-183; Dönmez, 2021: 63-83). Mithra Armenia’da *Mihr* olarak adlandırılırken kendi özü olan Zerdüştiliği Armenia’ya yerleştirdi (Russell, 1987b: 261-274; 1991). İran kökenli Mithra’dan türeyen güneşle ve sonraları ateşle ilişkilendirilen *Mihr* Zerdüştiliğin Armenia’daki baştanrısı olan *Aramazd*’ın oğlu olarak kabul edilirdi ve Bagayariç’de (Erzincan’ın Tercan ilçesine bağlı Çadırkaya/Pekeriç) *Mihr* adına bir tapınak inşa edilmişti. Armenia’da güneş ve ateş tanrısı karakterine sahip olan Mihr’den⁵⁸ türemiş *Mihran*, *Mihrdat*, *Mihrnerseh*, *Mihrşapuh*, *Mehrujan*, *Māithryāna* gibi şahıs isimleri ve Hristiyanlık öncesi tapınaklar için *Mehean* kelimesi de bulunmaktaydı. Hatta İslamî dönemde bazı Zerdüşti tapınaklar *dār-i Mihr* olarak adlandırılmaktaydı (Aa, 790; MX, II.14; Russell, 1990: 2683-2686; 1994: 183-184; Pourshariati, 2008: 388; Seyfeli, 2011: 164-167; Cinemre, 2018: 49, 156-157; Şahin, 2019: 212-214). Armenia’da yoğun Pers inancı etkisi altında olduğundan Armenia ile Karadeniz arasında bir benzeşim ve etkileşimden söz edilebilir.

Ahamenidler yıkılana kadar yaklaşık 200 yıl Anadolu’nun yerel inançlarıyla birlikte barış içerisinde varlıklarını sürdüren magiler Pers ve Anadolu kültür, medeniyet ve inançlarının etkileşimine yardımcı olmuşlardır. Anadolu’nun bir çok yerinde güçlü karakteriyle görülen İran

⁵⁷ Armenia’da İran inançlarının yoğun olduğunu Strabon (XI.14.16) şu ifadelerle belirtmektedir: ...*Hem Med’ler hem de Ermeniler Perslerin bütün kutsal törenlerini kabul ettiler, ancak Ermeniler özellikle Anaitis’e karşı saygı duyuyorlar ve çeşitli yerlerde tapınakları inşa ettiler özellikle Acilisene’de (Ekeleac, Erzincan?). Ona hizmet eden erkek ve kadın kölelere ithaf ediliyorlar; Bu konuda dikkate değer bir şey yoktur, ancak milletten en üst kademede ki kişilerin bakire kızlarını tanrıçaya kutsaması şaşırtıcıdır. Bu kadınlar, Anaitis Tapınağı’nda uzunca bir süre hizmet ettikten sonra onlarla evlenmeye hevesli insanların vardır ve bu ilişkiyi kimse yadırgamaz...* Strabo Armenia’da Anāhītā’ya ait bir tapınak olduğunu ve bu tapınağın Armenialılarca ne kadar ehemmiyet taşıdığını vurgulaması Pers inançlarının bölgede ne kadar benimsendiğinin bir göstergesidir.

⁵⁸ Hellenistik Dönem’de birçok tanrıda görülen kendi karakterine benzer Hellen tanrılarla özdeşleştirilmenin bir örneğini Armenia’daki Mihr/Mithra de yaşamıştır. Armenia’da Mihr ismi Hellen ateş tanrısı Hephaistos olarak da anılmıştır (MX, I.7, II.12; Cinemre, 2018: 156).

yazatası Mithra'nın Pontos'ta ay tanrısı Men gibi at sırtında tasvir edilmesi, Lidya'da Mithra-Anāhītā'nın Sabazius-Anaïtis olması gibi birçok yerel inancı etkilemiş ve onlardan etkilenmiştir (Cumont, 1956: 16-17).

Armenia bölgesi atları ile meşhur bir bölge idi. Atların yetişmesi için elverişli otlaklara sahip olan Armenia'dan Ahamenid İmparatorluğu'na her yıl vergi olarak belli miktarlarda at ve tay gönderilmekteydi. Armenia satraplığı her yıl 20.000 atı Mithra onuruna düzenlenen bayram olan *Mithrakāna/Mithrakino* (Μιθρακίνο)⁵⁹ zamanında Pers kralına gönderiyordu. Bu atlardan özellikle Nesaia atları Ahamenid kralları tarafından kullanılıyordu (Ksen. *Anab.* IV.5.34; Strab. XI.14.9).⁶⁰ Kappadokia'a da Ahamenidlere vergi olarak 1500 at gönderiyordu (Strab. XI.13.8). Vergi olarak gönderilen bu atlardan anlaşıldığına göre Armenia ve Kappadokia Ahamenidlerin at ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. İberia ve Albania bölgesi atları da en az Armenia atları kadar meşhurdu ve kralların tercih ettikleri atlar arasında bulunuyorlardı (Strab. XI.13.7; 14.9). Pontos Bölgesi'nde de at yetiştirildiğine yönelik Amaseialı Strabon tarafından aktarılan bir bilgi mevcuttur (XII.3.39): *Ülkemde Mithridates savaşları nedeniyle tahrip edilmiş birkaç müstahkem yer ve pek çok terk edilmiş arazi bulunur. Ancak bu topraklar ağaçlarla doludur; bir kısmı da atlar için otlaktır ve diğer hayvanları yetiştirmek için uygundur ve tamamı yaşamaya elverişlidir.* Strabon'un bu ifadelerinden Pontos'ta da at yetiştirildiğini öğrenmekteyiz. Ancak Pontos'ta yetiştirilen atların Ahamenidlere vergi olarak gönderildiği ile alakalı bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Armenia, Kappadokia ve Pontos'ta yetiştirilen atların konumuz için neden önemli olduğu sorgulandığında, İran geleneğinde at kurbanının genellikle Mithra Kültü ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Avesta'daki 10. Yeşt'te de görüldüğü üzere Mithra dört savaş atı tarafından çekilen bir vasıta ile işlerini yürütüyordu (YT, 10.52, 10.68, 10.76, 10.125, 10.102). Ayrıca Güneş Duası olarak geçen *Hurşīd Niyāyīš*'de Ahura Mazda'ya, Ameşa Spendalara, Mithra'ya, hızlı atlı güneşe biat edilip saygı duyulduğu aktarılmaktadır (HN, 5). Ksenophon, II. Kyros döneminde gerçekleştirilen bir tören esnasında güneşe kurban edilmek üzere atlar ve Zeus'a kurban edilmek üzere savaş arabası getirildiği ve bunların kurban edildiğini kaydetmiştir (Cyr. VII.3.12, 24). Ksenophon'un burada Zeus olarak kastedtiği Ahura Mazda iken güneşe kurban edilen atlar Mithra'ya kurban edilmiştir. Periyodik olarak gerçekleştirilen bu törenler sırasına Mithra'nın güneş ile ayrılmaz bir bağı bulunduğu İran dünyasında bilinen bir gerçektir (Briant, 2002: 96). Ayrıca

⁵⁹ Mehregan, Mihrakān, Mihragān, Mihrican olarak da adlandırılan Mithrakana, Mithra için kutlanan bir Zerdüştî İran festivali idi. Yıllık olarak kutlanan bu festival İran takvimin yedinci ayının 16. gününde kutlanırdı. Ayrıca her ayın 16. günü de Mithra'ya adanmıştı. Bu festivalin günümüze kadar devam uygulamaları bulunmaktadır (Boyce, 1975b: 106-118; Ries, 1990: 2764-2765; Soudavar, 2012: 54; Cristoforetti, 2013; Mastrocinque, 2017: 36). Ahamenid kralları tarafından da bu festival kutlandığı hatta kralların sadece Mithrakana festivalinde sarhoş oldukları ve Farsça şarkılar söyledikleri kayıtlarda geçmektedir (*FGrHist*, 76, F 5). Eylül ayına denk gelen sonbahar ekinoksundaki ateş festivalinin bir Mithrakana festivali olduğu yönünde görüşler olmakla birlikte bu konuda bir kesinlik bulunmamaktadır (Boyce, 1982: 88; Ahn, 1992: 157). Mihr olarak Armenia'da güçlü bir yer edinen Mithra'ya ait bu fesitval Armenia'da da kutlanmıştı. Hatta Ermeni takviminin yedinci ayı *Mehekan* ismini taşımaktaydı (Gray, 1907: 338; Russell, 1994: 185). Gürcü takviminde de benzer durum geçerliydi (Jong, 2015: 124).

⁶⁰ Armenia, İberia ve Albania'da yetişen ve kutsal kabul edilen Nesaia atları için bkz. Hdt. III.106.2; VII.40.2-4; Strab. XI.13.7; 14.9; Arr. *Anab.* VII.13.1; Amm. Marc. XXIII.6.30.

Mithra onuruna II. Kyros'un mezarı etrafında at kurban edilmesinden anlaşıldığına göre Ahamenid Dönemi'nde Mithra ritüellerinde at kurbanı önemli bir yere sahipti (Briant, 2002: 94).

Ksenophon Armenia'dan geçerken yaralanan bir atı besleyip kurban etmeleri için kendilerini ağırlayan bir köyün reisine vermişti. Ksenophon bunu atın ölebileceği korkusuyla yaptığını kaydediyor. Çünkü Armenia'da yetiştirilen bu atın güneş tanrısı yani Mithra için kutsal olduğunu duymuştu (*Anab.* IV.5.35). Strabon ise Armenia'daki atların Ahamenid merkezine Mithra bayramı olan *Mithrakāna* zamanında gönderildiğini belirtmektedir (XI.14.9). Anadolu'da yetiştirilen atların Mithra için kutsallığı hakkında diğer kaynaklarda bilgilere rastlanmamış olsa da Armenia örneğinde görüldüğü gibi Kappadokia ve Pontos başta olmak üzere Anadolu'nun diğer yerlerinde yaşayıp atı kutsal kabul edip güneş tanrısına kurban olarak sunan Antik Çağ insanların Mithra'ya inanmış olma ihtimalleri bulunmaktadır. Ayrıca Pagan İberia ve Kolkhis'te bulunan bazı kase ve çanak çömleklerdeki at figürleri ile birlikte Buzurg-Mihr/Büyük Mithra gibi yazılar Güney Kafkasya'daki Mithra varlığının göstergelerindendir. Ayrıca Zerdüştî gelenekten yoğun bir şekilde etkilenen bölgede bulunan at figürleri ve Buzurg-Mihr/Büyük yazısı Mithra ile atın ilişkisini göstermektedir (Braund, 1994: 254; Lang, 1997: 80).

Ahamenidlerin etkileri sadece Anadolu topraklarında değil aynı zamanda Kafkaslarda da görülmüştür. Ahamenidlerin siyasi, kültürel, ticari ve dinî etkileri görüldüğü antik Kolkhis ve İberia topraklarında yapılan arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkan buluntular etkileşimin boyutunu ortaya koymaktadır (Bill, 2010: 15-25). Ancak Pontos'un komşusu olan Kolkhis ve buranın doğusundaki İberia'da Mithra'nın varlığını Ahamenidlerden öncesine dayandıran görüşler bulunmaktadır. Dundua'nın (2001: 11) aktardığı bilgilere göre Aryan üst tabakası ile birlikte İberia ve Kolkhis'e Ahura Mazda'dan önce Mithra ve Anāhītā'nın gelerek muhtemelen magi rahipleri vasıtasıyla Aryan inançları bölgeye coşkulu bir şekilde aşılanmışlardır. Daha sonra bilge kral ve saf akıl olan Ahura Mazda'nın gelişi ile birlikte Hellen kolonizasyon döneminden itibaren İberia ve Kolkhis'te görülen pagan gelenekle etkileşimler yoğunlaşmıştır. İberia'da Hristiyanlık gelmeden önceki en önemli dinsel kaynaşimlardan biri sayılabilecek bu etkileşimle birlikte Ahura Mazda savaşçı *Armaz/Armazi* (𐬰𐬀𐬭𐬀𐬎𐬌) ile Mithra hayat veren *Gaim* (𐬕𐬀𐬮𐬀) ile ve Anāhītā'da *Ainina* (𐬎𐬀𐬭𐬀𐬎𐬀) ile ilişkilendirilerek Grek-Pers-Gürcü karışımı tanrılar olarak bölge panteonu içerisine dahil edilmiştir. Ahamenidlerden önce başlayan bu etkileşim Kafkasya'nın güneyindeki Kolkhis ve İberia'da Ahamenidlerden sonra da devam etmiştir (Makalatia, 1926: 188-193; Dundua, 2001: 11; 2017: 7, 11-12). Dinî anlamdaki bu devam ediş Ahamenid yönetiminin bu topraklardaki temsilcileri vasıtasıyla oluyordu. Yani devlet siyasi olarak yıkılsa da kültür olarak etkiler devam ediyordu ki Gürcistan'ın güney bölgesi üzerine yazılmış Gürcü tarihi kaynakları tarafından tasdiklenen Apollo ve Artemis kültlerinin varlığı muhtemelen Mithra ve Anāhītā kültlerinin başkalaşımı sonucu oluşmuştur (Licheli, 2007: 65; Dundua ve Silagadze, 2010: 84).

Medlerden Sâsânîlere kadar yaklaşık 1000 yıllık bir süre boyunca özellikle Doğu Anadolu topraklarının İran kökenli devletlerin bir şekilde ekonomik ve kültürel etkisi altında kalmalarına karşın ciddi anlamda yatırım yapılmamış olmasını Dönmez (2016: 22), “Doğu Anadolu’nun makûs talihi” deyiminin köken aldığı tarihsel gerçek olarak değerlendirmektedir. Doğu Anadolu toprakları oldukça uzun süre siyasi, askerî, ekonomik, kültürel ve dinsel olarak İran etkisinde kalmasına rağmen burada İran kökenli hemen hemen hiçbir maddi unsura ulaşılammıştır. Bu sorun sadece Doğu Anadolu için geçerli değildir. Hala Medler dönemine ait kuzeybatı İran topraklarındaki arkeolojik buluntuları Medlere kimikleme sorunları bulunmaktadır. Yani anavatanı sayılabilecek topraklarda bile büyük çaplı imar ve kültür faaliyetleri yürütülmemiştir. Anadolu’nun neredeyse tamamına hâkim olan Ahamenidler ise sadece Doğu Anadolu değil neredeyse tüm Anadolu’da bölgesel anlamda bir imar yatırımı ve kültürel etki bırakma gereği duymamışlardır. Bunun yerine satraplık merkezleri veya daha alt idari birim olarak belirledikleri yerleri ve çevresinde Persleştirme politikasını uygulamışlardır. Bu politikanın Anadolu’da görüldüğü önemli merkezler olarak Balıkesir Bandırma’nın güneyinde Manyas gölü kıyısındaki *Daskyleion*/Hisartepe (Sarıkaya, 2018) ve Manisa Salihli’deki Lidya başkenti *Sardeis* (Dusinberre, 2003) satrap şehirleri gösterilebilir. Kent tasarımı olarak Pers etkisi görülen adı geçen satrap merkezlerinde kendi mimarilerine göre saray ve malikane inşa eden Ahamenidler az da olsa da Anadolu sanat etkileri olan eserler inşa etmişlerdir (Dönmez, 2016: 22-23).

Ahamenidlerin Anadolu ve doğu olarak 19. satraplığına bağlı Doğu Karadeniz topraklarındaki öncelikli hedefi elbette kendi dinlerini yayma olmamıştır. Ahamenid Devleti’nden ziyade magi rahipleri vasıtasıyla Anadolu’nun her yerinde görülen Pers dinî ve tanrıları gittiği her yerde kendine farklı ölçülerde yer edinmiş olsa da bunların detaylarıyla ilgili ne yazık ki güçlü delillerimiz bulunmamaktadır. Bölgenin coğrafi özellikleri ve yukarıda bahsedilen Ahamenidlerin dağlık yerlere yönelik yaklaşımları göz önüne alındığında Doğu Karadeniz adeta izole bir bölge gibidir. Ayrıca burası Ahamenid yönetiminden uzak dağlık bir yer olması nedeniyle magilere uygulanan kovuşturmadan kaçan magilerin gelmiş olabileceği muhtemel yerlerden biridir.

2.2. Hellenistik Dönem’de Mithra’nın Varlığı

Ahamenid İmparatorluğuyla Ön Asya topraklarına yönelen Persler siyasi, kültürel ve ekonomik olarak burada yerleşik bulunan Hellen uygarlığı ile irtibat kurmaya başlamıştır. Pers ve Hellen kültürlerinin kurduğu bu temas Ahamenidlerin yıkılmasıyla sona ermemiş aksine bu yıkılış Anadolu’da Pers ve Hellen unsurları kaynaştıran daha yoğun bir temas dönemine geçişin başlangıcı olmuştur. Bu yeni dönem Makedonyalı III. Alexandros’un MÖ 336’da tahta geçmesiyle başladığını söyleyen araştırmacılar olmakla birlikte genel kabul MÖ 330 yılında Ahamenid ordusunu yenip doğrudan Ahamenid kralı olmasıyla başlamıştır. MÖ 31-30 yılında son Hellenistik krallık olan Mısır’daki Ptolemaios Krallığı’nın Roma’ya katılmasına kadar devam eden bu dönem *Hellenistik Dönem* olarak kabul edilmektedir. Doğu ve batı medeniyetlerinin karışmasıyla *Hellenizm* adı

altında yaşanan yeni devir dünya tarihinde önemli kültürel aktarımların yaşandığı devirlerinden biridir. Her ne kadar başlangıcı ve bitişine büyük askerî seferler sebep olsa da bu devrin en önemli özelliği doğu ve batı dünyasının kültürel birleşmesi olmuştur (Bagnall ve Derow, 2004: XVII; Austin, 2006: 1; Errington, 2017: 20-27).⁶¹ III. Alexandros'un seferiyle başlayan ve yaklaşık 300 yıl süren bu devirde; doğuya doğru yapılan askerî seferler ardından yeni şehirlerin kurulması, birçok Hellen tüccar ve zannatkârı doğuya yönelerek burada ticari ve kültürel hayatla irtibata geçmesi ile doğu ve batı özelliklerinin iç içe girdiği yeni bir sentez oluşmuştur. Siyasi açıdan bu devir oldukça karmaşık olaylar ve devamlı mücalelelerle dolu olsa bile yeni oluşturulan kültürel sentez, doğuda kurulan şehirler ve buraların nüfuslanması zamanla ekonomik ve siyasi gelişmelerin doğuya kaymasına neden olmuştur (Bosworth, 2006: 16-18; Emir, 2014: 59; Cline ve Graham, 2017: 205-212). Yaşanan kültürel ve dinî etkileşimlere geçmeden önce Hellenistik dönemdeki siyasi gelişmelerin kısaca irdelenmesi konunun bütüncül bir gözle daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacaktır.

2.2.1. Hellenistik Dönem'deki Genel Siyasi Gelişmeler

Hellenistik Dönem'in sosyo-politik örgütlenmesi birçok açıdan diyalektik ve kararsız bir yapı arzader. Mesela sebat ve atalet yeni gelişen durumlarla birlikte bulunur. Bir yandan Greko-Makedon yöneticiler yerel yönetim geleneklerine dahil olarak Hellen unsurları oryantal dünyaya derinlemesine dahil ederken diğer yandan örgütlemeyi oldukça farklı biçimlerde uygulamaya koyarak yerel halk arasında direnişlere sebep oluyorlardı. Bir yandan Hellenler ve Hellen olmayanlar yakınlaşıırken diğer yandan sadece yan yana bulunuyorlar, birbirleriyle çok nadir karşıyorlardı. Hellenistik krallıklar bir yandan siyasi iktidarın görkemli merkezi konumunda iken diğer yandan belirgin zayıflık ve kırılğanlıkların kaynağıydı. Yeni Hellenistik monarşiler bir yandan Hindistan ve Afrika yönünde yeni kıyılara ulaşmaya çabalarken diğer yandan onların ilgileri Ege denizi ve çevre ülkelerdeki Hellen tarihinin eski merkezleri etrafında yoğunlaştı. Bir yandan Hellen siyasi tarihinin geleneksel taşıyıcıları olan Hellen polisleri idarecilerin üstün gücüne maruz kalırken diğer yandan belirgin ve bütüncül bir bağımsızlığa sahiptiler (Gehrke, 2008: 46). Aynı dönem içerisinde birçok farklılığın bir arada bulunması birbirinden tamamen ayrı doğu ve batı medeniyetlerinin III. Alexandros'un seferi sonucu girdiği kaynaşım sürecinin tabî sonucu olarak değerlendirilebilir. Zıtlıkların getirdiği zenginlik ve sorunlar Hellenistik Dönem'in politik, kültürel, ekonomik tüm alanlarında izlenebilmektedir.

III. Alexandros'un en büyük hayali Makedonya Krallığı hamiliğinde bir dünya imparatorluğu kurmayı ve bu hayali önündeki en büyük engel Ahamenid İmparatorluğu idi. Çünkü Ahamenidler

⁶¹ Hellenistik Dönem'in başlangıcı ve bitışı büyük savaşlarla olsa da bu dönem içerisinde Hellenistik krallıkların birbirleriyle yoğun ve sürekli mücadeleleri olmuştur. Öyle ki Hellenistik dönemin ilk yarısı sayılabilecek MÖ 149 yılına kadarki dönemde sadece MÖ 299-297, 249-248, 205-204 ve 159-149 yılları arasında dört kısa barış dönemi yaşanmıştır. Bu tarihler haricinde Hellenistik krallıkların kendi aralarında ve Roma ile gerçekleştirilen bir çok savaş vardır (Baker, 2005: 373-388; ayrıca bkz. Chaniotis, 2005).

de aynı hedefinde peşindeydiler. III. Alexandros Anadolu'ya geçip Ahamenid satraplarıyla mücadelelerle doğuya doğru ilerlerken sahip olduğu orduyu sık ormanlara sahip engebeli Karadeniz coğrafyasına sokmayı uygun görmeyerek asıl hedefi olan Ahamenidlerin merkezine doğru bir an önce yoluna devam etme kararı almıştır (Diod. XVIII.3.1; Chamoux, 2002: 15-16). Bu kararın hızlandırıcı etkisiyle MÖ 331 yılı Gaugamela'sı (bugünkü Musul'un Kuzeydoğusunda) doğu batı dünyalarının en büyük iki devletinin savaşına şahit oldu. Ahamenid kralı III. Darius bu savaşta yenilerek Media'ya kaçtı ve burada Baktria satrapı tarafından öldürüldü. III. Alexandros'ta Persepolis'i ele geçirdikten sonra dünya imparatorluğu kurma hedefini gerçekleştirmek için Hindistan topraklarına doğru fetihlerine devam etti. Ancak askerlerinin daha ileri gitmeyi istememesi üzerine Babylonia'ya geri döndü ve MÖ 323 yılında öldü (Briant, 2002: 867-869; 2021: 185, 300).

Doğu Karadeniz topraklarının fethini sonraya bırakan III. Alexandros bu toprakları ele geçiremiş olsa da ardında büyük bir imparatorluk bırakarak hayata gözlerini yummuştur (Arr. *Anab.* VII.1.3). Doğu Karadeniz'in kendine has jeopolitik ve stratejik avantajları ile zorlu coğrafi yapısı bölgeyi birçok tehlikeden koruduğu gibi bazı gelişim ve etkileşimlerin de bölgeye ulaşımını engellemiştir. Dolayısıyla Hellenistik Dönem'in başında Makedonya Krallığı'nın bu topraklara siyasi bir etkisinden söz edilemezken yerel güçlerin bölge içerisinde daha etkin olduğu söylenebilir (Emir, 2014: 64-65).

III. Alexandros'un bir varisi ve devleti idare edebilecek bir oğlu olmadığı için onun komutanları hiç olmazsa askerî idareyi kendi ellerinde tutumaları gerektiğini düşünerek ülke topraklarını kendi aralarında pay ettiler. Diadokhoslar Dönemi⁶² olarak adlandırılan bu dönemde henüz ele geçirilememiş olan Kappadokia, Paphlagonia ve Pontos toprakları komutan Eumenes'in idaresine verildi (Diod. XVII.3.1; Braund, 2005: 22). Fakat Eumenes sorumluluğuna verilen bölgelerde fiili bir idare oluşturamadan Diadokhoslarla girdiği mücadele sonucunda MÖ 316'da öldürüldü. Diadokhosların aralarında yaşadığı sürekli mücadeleler sebebiyle Pontos bölgesi bu dönemde daha çok otokton kültürün hâkim olduğu ve tam anlamıyla siyasi bir denetimin oluşturulmadığı münhasır bir bölge olarak varlığını devam ettirmiştir (Emir, 2014: 69). Diadoklar dönemi ardında Doğu Karadeniz'de kurulan özellikle Geç Hellenistik Dönem'de (MÖ 150-33) Roma'nın en büyük düşmanları olarak kabul edilen ve *Mithradates* unvanını kullanan kralları olan Pontos (Mithradates) Krallığı bölgenin siyasi hayatında yok sayılamayacak bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur.

Doğu Karadeniz topraklarında siyasi hâkimiyetin sağlanmasına yönelik önemli adımlardan biri III. Alexandros'un ölümünden 20 yıl kadar sonra MÖ 302/301 yılında Ahamenidlerin

⁶² Diadokhoslar dönemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Forrokh, 2007: 114; Gehrke, 2008: 30-46, 159-169; Pastor, 2013: 183-190; Emir, 2014: 65-69; Marek, 2017: 253-262; Arslantaş ve Yılmaz, 2017: 361-372.

Karadeniz Kappadokia'sındaki satraplarından ve bir Pers soylusu olan I. Mithradates Ktistes'in⁶³ (MÖ 302/301-266) Paphlagonia Bölgesi'nin Kimite kalesinin de içinde bulunduğu Kimitiane yöresinde bağımsızlığını ilan ederek Mithradates (Pontos) Krallığını kurmasıyla atılmıştır (Diod. XX.111.4; Rostovtzeff, 1941: 577; McGing, 1986b: 249; Bosworth ve Wheatley, 1998: 155; Pastor, 2020b, 64). Amaseia'yı (Amasya) hâkimiyetine alarak krallığının başkenti yapan I. Mithradates Paphlagonia ve Kolkhis yönüne doğru Karadeniz kıyılarını ele geçirmeye başladı (Strab. XII.3.1). Paphlagonia'nın büyük ve önemli şehri olan Amaseia'dan sonra Amastris'i (Amasra) de ele geçirerek topraklarını Batı Karadeniz'e doğru genişletirken yavaş yavaş Karadeniz'in güney kıyılarındaki önemli liman kentlerine sahip oldu (Arslan, 2007: 56). Bithynia Kralı I. Nikomedes (MÖ 278-255) ve Galatlar ile ortak hareket eden I. Mithradates, Seleukos Kralı I. Antiokhos Soter'e (MÖ 281-261) karşı durup Pontos ve Paphlagonia toprakları korumayı başarmıştır (Mitchell, 2001: 19-20; Arslan, 2000: 59-61; 2002: 43; Kaya, 2005a: 68-69). MÖ 266 yılında 36 yıllık bir hükümdarlıktan sonra I. Mithradates Ktistes ölünce kendisinden sonra varis olarak duyurduğu oğlu Ariobarzanes (MÖ 266-250) krallığın başına geçti (Diod. XX.111.4; Reinach, 1895: 27; Magie, 1950: 189). Ariobarzanes'in hâkimiyeti hakkında çok fazla bilgi bulunmaz. Ariobarzanes döneminde krallığın belki de en önemli kazanımı Orta Karadeniz'de bulunan Amisos'un (Samsun) ele geçirilmesi olmuştur. Selefi tarafından Galatlarla kurulan ittifakı Ariobarzanes devam ettirse de krallığının son yıllarında bilinmeyen bir nedenden ötürü ittifak bozulmuştur. MÖ 250 yılında Ariobarzanes ölünce yerine daha çocuk sayılabilecek bir yaşta II. Mithradates (MÖ 250-220) geçmiştir. (*FGrHist*, 434.16; Arslan, 2007: 58). Çocuk yaşta kral olan II. Mithradates'in tecrübesizliği ve deneyimsizliği bir otorite boşluğu yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bunu fırsat bilen Galatlar Amisos'u kuşatsa da Herakleia Pontike halkının desteğiyle şehirde bulunan II. Mithradates kurtulmuştur (Memnon, XXIV). Mithradates krallığı için II. Mithradates'in başarısı, askerî seferlerden ziyade evlilikler yoluyla Seleukos Krallığı ile kurduğu siyasi yakınlıkla olmuştur. Seleukos kralı II. Antiokhos Theos'un (MÖ 261-246) kızı ile evlenen II. Mithradates, kendi kızını da III. Antiokhos (MÖ 222-187) ile evlendirmiştir (Euseb. *Chron.* I.251; Polyb. VIII.20.11; *FGrHist*, 260.32.6; Chrubasik, 2016: 111). Ayrıca MÖ 224 yılında bir deprem sonucu harap olan Rodos şehrine gönderdiği yardımlarla kardeş hükümdarlar arasında yerini alarak Karadeniz'in güney kıyılarında ve Anadolu coğrafyasındaki gelişmelerde önemli bir güç olarak kendini göstermeye başladı. Mithradates Krallığı'nın yavaş yavaş güçlenmesinde uygulanan bu başarılı politikalar yanında çevresinde başka hükümdarların doğrudan kontrolünde olmayan toprakların bulunmasının etkisi göz ardı edilmemelidir (Magie, 1950: 190; McGing, 1986a: 23; Arslan, 2007: 60-61). II. Mithradates'ten sonra tahta geçen III. Mithradates (MÖ yak. 220-yak. 198) hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır (Arslan, 2007: 62).

Mithradates Krallığı'nın beşinci kralı I. Pharnakes (MÖ yak. 198-yak. 160-159) seleflerine göre daha yayılmacı, saldırgan ve sistemli bir politika izleyerek toprakları genişletme

⁶³ I. Mithradates Ktistes'in kurduğu krallık ve hanedanlığın Pers soyuna dayanan görüşler ve şerecesi için bkz. Bosworth ve Wheatley, 1998: 155-164.

maksadındaydı. Yetenekli ve oldukça hırslı bir karaktere sahip I. Pharnakes Bithynia kralı, Galatlar ve Armenia krallarıyla ittifak kurarak Pergoman Kralı II. Eumenes (MÖ 197-159) ile mücadele etmiştir (Magie, 1950: 190; Arslan, 2007: 62-63; Marek, 2017: 299-300). MÖ 183 yılında dedesi II. Mithradates döneminden beri niyetlenilen Sinope şehri ve civarı ele geçirildi ve Mithradates Krallığı'nın başkenti Ameseia'dan buraya taşındı. (Polyb. XXIII.9.2-3; Strab. XII.3.11; McGing, 1986a: 25-216; Marek, 2008: 498). Sinope alındıktan hemen sonra onun kolonileri olan Kotyora (Ordu) ve Kerasus (Giresun) da ele geçirilerek Karadeniz güneyinde Amastris'ten Trapezus (Trabzon) sınırına kadar olan kıyılarda hâkim güç oldu (Magie, 1950: 191; Jones, 1998: 153; Marek, 2017: 301). Daha sonra Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Khersonesos (Sivastopol), Odessos (Varna) gibi Hellen kentleri ve bir Sarmat şefi ile anlaşarak bu kentlere yapılacak İskit akınlarına karşı onları koruyacağını ve kentlerin bağımsızlıklarını tanıyacağını taahhüt etmiştir (Sherwin-White, 1984: 43; Højte, 2005: 139, 144-146; Arslan, 2007: 65). Böylelikle tıpkı III. Alexandros gibi Hellen kentlerinin kurtarıcısı ve hâmesi rolünü üstlenmeye çalışmıştır. I. Pharnakes ayrıca Armenia prensleri ve Atinalılar ile dostluk ilişkileri kurması yanında tıpkı selefleri gibi Seleukos Kralı III. Antiokhos'un kızı ile de evlenerek kendi pozisyonunu güçlendirmiştir (Sherwin-White, 1984: 43; Mattingly, 1997: 123; Kınacı, 2016: 122-123; Marek, 2017: 301). I. Pharnakes'in ölümüyle Mithradates Krallığı'nda bir devir de kapanmış oluyordu.

I. Pharnakes'in halefi ve kardeşi olan IV. Mithradates Philopator Philadelphus (MÖ yak. 160/159-150) Roma ile samimi ilişkilerin kurulmasını içeren daha yumuşak bir dış politika uyguladı ve Seleukoslarla evlilik bağı kurmayıp kendi kardeşi Laodike ile evlenip krallığı birlikte yönettiler (Magie, 1950: 194; McGing, 1986a: 34-36). IV. Mithradates'ten sonra devletin başına V. Mithradates Eurgetes (MÖ 150-120) geçti ve bu dönemde Mithradates Krallığı'nın Roma ile ilişkileri daha da güçlendi. Appianus'ın ifadesiyle Mithradates hanedanlığı içerisinde Roma halkının ilk dostu olan V. Mithradates Eurgetes MÖ 149 yılındaki III. Kartaca Savaşı sırasında Roma kuvvetlerine yardımcı bir deniz gücü göndermiştir (App. *Mith.* II.10; Arslan, 2007: 68). Seleukos kralığı ile tekrar evlilik bağı kurarak IV. Antiokhos Epiphenes'in (MÖ 215-164) kızı ile evlenen (Stählin, 1924: 708-709) V. Mithradates Roma'ya sadık bir müttefik olmuş ve bu yönde olarak politikalar izlemiştir (Hind, 2006: 132). V. Mithradates'in tahtta bulunduğu sırada Anadolu topraklarının kaderini değiştirecek bir gelişme olmuştur. MÖ 133 yılında ölen Pergamon Kralı III. Attalos (MÖ 138-133) hazırladığı vasiyetinde Pergamon şehri ve çevresi dışında kendisine ait toprakları ve hazinesini Roma'ya bıraktığını ilan etmişti (Liv. 58-59; Strab. XIII.4.2; App. *Mith.* IX.62; Plin, *NH.* XXXIII.53; Eutr. IV.18).⁶⁴ Roma bu tarihten itibaren Anadolu ile daha yoğun ilgilenmeye başladı Anadolu'daki ilk eyaleti olan *Provincia Asia*'yı kurdu (Strab. XIV.1.38; Eutr. IV.20; Rigsby, 1988: 138; Kaya, 2005b: 15). Pergamon Krallığı ortadan kaldırılıp *Provincia Asia* kurulurken Roma eyaleti krallığın tüm topraklarında kurulmamıştır. Pergamon topraklarından Büyük Phrygia ve Galatia Roma ile kurduğu dostluk ve bu doğrultudaki politikaları sonucu V.

⁶⁴ III. Attalos'un vasiyeti ve sonrasında yaşanan gelişmelerle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Snowden, 2005: 7-111; Ergin, 2013: 59-71; Tozan, 2016: 65-123; Taşdöneri 2017: 91-93; Marek, 2017: 324-332; Kaya, 2019: 311-335.

Mithradates'e verilmiştir (App. *Mith.* II.12; Magie, 1950: 197-198; McGing, 1980: 35; Arslan, 2007: 69-70). V. Mithradates seleflerinden farklı olarak Bosporos ile ticareti sürekli hale getirmek için İskitlerle irtibat kurarak krallığın ekonomik gücünü artırma yoluna giderken (Saprykin, 2007: 198) Anadolu'da da nüfuzunu giderek genişletti ve böylece Anadolu'nun önde gelen Hellenistik Krallıklarından biri oldu (Arslan, 2007: 70-71).

V. Mithradates'in Sinope'de yakın arkadaşları tarafından öldürülmesinden (Strab. X.4.10) sonra tarihe Roma'nın en büyük düşmanlarından biri olarak tarihe geçecek olan VI. Mithradates Eupator (MÖ 120-63) krallığın başına geçti. Yönetimi tamamiyle ele geçirdikten sonra Mithradates Roma'nın ilgisi dışındaki alanlara Karadeniz'in kuzey ve doğu topraklarına doğru sınırlarını genişletme yoluna gitti. VI. Mithradates Kırım topraklarında uyguladığı başarılı politikalarla Bosporos Krallığı'nı, Kerç Boğazı'nın her iki yakasını, Kolkhis topraklarını ele geçirip Karadeniz'in Kuzeybatı topraklarındaki Hellen şehirlerinin koruyuculuğunu elde ederek Apollonia'ya (Süzebolu-Sozopol) kadar olan topraklarda büyük bir *Karadeniz İmparatorluğu* inşa etmeyi başardı ve buralardan büyük miktarda asker ve gelir elde etti. Galatların da desteğini alarak MÖ II. yüzyılın son çeyreği ve I. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da topraklarını genişletti (Diod. XXXVII.26.1-27.1; App. *Mith.* IV.22-23; Magie, 1950: 214-216; Mitchell, 2001: 30; Arslan, 2002: 45; Kantor, 2013a: 4546-4548). VI. Mithradates Küçük Armenia, Paphlagonia ve Kappadokia üzerinde siyasi gücünü kullanarak taht değişikliklerinde bulunup Anadolu'da Roma'ya karşı büyük bir güç oldu (Braund, 1994: 152-154; Strobel, 1996: 66-67; Arslan, 2007: 87-91; Bora, 2018: 12-38). VI. Mithradates'in bu yükselişi Roma'yı rahatsız etmiş ve uzun yıllar sürecek olan büyük bir mücadeleye girişmişlerdir. Anadolu'da büyük bir devlet oluşturma planıyla harekete geçen VI. Mithradates ile Roma MÖ 89-85 yıllarında Birinci Mithradates Savaşı'nı, MÖ 83-81 yıllarında İkinci Mithradates Savaşı'nı ve MÖ 74-63 yıllarında Üçüncü Mithradates Savaşı'nı gerçekleştirmiştir (bkz. Harita 4). Birinci Mithradates Savaşı'nda Roma generali Lucius Cornelius Sulla'ya (MÖ 138-78) mağlup olan VI. Mithradates ikinci savaşı kazansa da Üçüncü Mithradates Savaşı'nda Roma generali Gnaeus Pompeius Magnus'a (MÖ 106-48) mağlup olarak Doğu Karadeniz topraklarından Kırım'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁵ Üçüncü Mithradates savaşında VI. Mithradates Eupator Roma generali Pompeius'a mağlub olunca Kimmeria Bosporos'una giderek yeniden 36.000 kişilik bir ordu ve donanma topladı (App. *Mith.* XVI.108). Ancak bu sefer doğrudan İtalya'daki Roma şehrine saldırı için toplandığı ileri sürülen ordu harekete geçmeden bir önceki gece mağlup kralın oğlu II. Pharnakes (MÖ 63-47) tarafından isyan çıkarıldı (App. *Mith.* XVI.109; Hind, 2006: 129; Arslan, 2007: 502). VI Mithradates çıkan isyanı önleyemeyerek önce yanındaki kızları ve eşlerini ardından da kendini zehirledi. Fakat zehrin kendisine etki etmemesi üzerine VI. Mithradates Eupator son anına kadar yanından ayrılmayan özel koruması Bituitos'a

⁶⁵ Hellenistik Dönem'deki diğer siyasi olaylar gibi Roma ile VI. Mithradates arasından yaşanan mücadele ve üç önemli savaşın ayrıntıları konumuzu doğrudan ilgilendirmedığı için girilmemiştir. Konu hakkında daha teferuatlı bilgi için bkz. App. *Mith.*; Rostovtzeff ve Ormerod, 1932: 240-260; McGing, 1986a: 89-171; Saprykin, 1990: 83-94; Arslan, 2007: 127-510; Kantor, 2013b: 4548-4551; Emir, 2014: 86-109; Faulkner, 2015: 165-168, 177-182; Marek, 2017: 348-366.

kılıç darbesiyle kendisini öldürmüştür.⁶⁶ VI. Mithradates Eupator'un ardından Mithradates Krallığı Doğu Karadeniz topraklarını Roma'ya terketmek zorunda kalmıştır. Mithradates Krallığı II. Pharnakes'in hayatı sonlanana kadar Kimmeria Bosporos'unda varlığını sürdürmüştür. Pompeius MÖ 63 yılında yaptığı idari bir düzenleme sonucu Pontus topraklarını batıdaki Bithynia ile birleştirerek *Bithynia et Pontus* Eyaletini oluşturmuştur (Strab. XII.3.1; Magie, 1950: 369-370; Wellesley, 1953: 294-295; Marshall, 1968: 103; Wesch-Klein, 2001: 251-252; Kaya, 1998: 165-166; 2005b: 17, 24; Emir, 2014: 112-113). Böylelikle Doğu Karadeniz yani Pontos toprakları yıkılışına kadar Roma idari sistemine dahil olmuştur.

2.2.2. Hellenistik Dönem'de Din Politikası ve Pontos'taki Mithra

Hellenistik Dönem'de doğu ve batı arasında yaşanan gelişmeler arasında büyük öneme haiz konularından birisi din olmuştur. Hellen ve İran dünyası arasında Herodotos döneminden beri dinî benzeştirmeler olduğu bilinmektedir ki en bilinenlerden biri Pers tanrısı Ahura Mazda ile Hellen tanrısı Zeus örneğidir (Hdt. I.131.2).⁶⁷ Hellen tanrılarıyla eşleştirme konusunda neredeyse Zeus kadar ilgiyi hak eden diğer bir Pers tanrısı ise Mithra'dır. III. Alexandros'un büyük seferi ardından gelen kültürel etkileşim döneminde güneş tanrısı Mithra, Hellen dünyasında Apollo, Helios, Perseus ve Hermes ile özdeşleştirilmiştir. Mithra bu tanrılarla özleştirilse bile doğal kökenleri hâlâ Ahamenid kraliyet teolojisine dayanmaktaydı (İznik, 2008: 396-399; Jacobs, 2017a: 245, 247-248).⁶⁸ Hellenistik Dönem'in başlarına tekabül eden MÖ IV. yüzyılın sonlarında Persepolis'te yapılan Fratarakā tapınağında Zeus Megistos, Athena Basileia, Apollo, Artemis ve Helios'a adanmış beş adet grekçe yazıt bulunsa da bunlardan Zeus Megistos Ahura Mazda'ya, Apollo ve Helios Mithra'ya, Athena ve Artemis ise Anāhītā'ya ithaf edilmiştir (Herzfeld, 1935: 44; Eckhardt, 2015: 279-280). II. ve III. Artakserkses'ten sonra Ahura Mazda, Mithra ve Anāhītā'nın Ahamenid panteonunda önemli bir yer edinmesinin etkisini Ahamenidlerden sonraki dönemde de varlığını sürdürdüğü buradan görülebilmektedir.

III. Alexandros, Ahamenidlerin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluğu soylu aileleri kendi tarafına çekerek gidermeye çalıştı. Bunun en karakteristik örneklerinden biri Satrap Atropates'in (MÖ 370-321) durumudur ki zaten kendi hâkimiyetindeki Atropatene⁶⁹ topraklarındaki yönetimine devam etmesine III. Alexandros müsaade etmiştir (Frye, 1984: 143). Atropates Mithra'ya inanıyordu. Hellenler için Mithra o zamanlar bir şey ifade etmediğinden önde gelen kişileri kendi öncelikleri konusunda serbest bırakılmıştı. Ahamenidlerin halefi Parthlar ve

⁶⁶ VI. Mithradates'in ölümü ve ardından yaşananlar hakkında detaylı bilgi için bkz. App. *Mith.* XVI.111-113; Liv. *per.* CII; Cass. Dio XXXVII.13-15; Plut. *Pomp.* XLI.5; Magie, 1950: 364-365; Arslan, 2007: 503-510; Højte 2009: 121-128; Major, 2013: 395-406; Marek, 2017: 366-372; Kaya, 2019: 400-402.

⁶⁷ Zeus'un Hint-Avrupa topluluklarındaki kökenleri, Ahura Mazda ile Zeus arasında kurulan ilişkinin İran coğrafyası Armenia ve Kolkhis'teki kökenleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Abedi, 2019: 269-276, 284.

⁶⁸ Roger Beck (1998: 115-128)'in özellikle Hellenistik Dönem'de kök salan ve Roma Dönemi'nde yaygınlaşacak olan Mithras gizemlerini her ne kadar İran kökenlerine değil Kommagene'ye bağlayan iddiaları olsa da son yıllarda bu görüşü reddeden fikirler tartışılmaktadır. bkz. Lahe, 2014: 78-110; 2017: 233-262.

⁶⁹ Bugünkü Azerbaycan bkz. Merkelbach, 1984: 43; Forsyth, 2019: 39-40.

çoğunlukla Anadolu ile Suriye kıyılarında yerleşik Hellenler arasındaki sınır topraklarından birçok küçük büyüklü prenslikler ve krallıklar kurulmuş ve yok olmuştur. Varlığını sürdürüp neredeyse hepsinin atası olan Ahamenidlerin soyundan⁷⁰ gelen daha büyük öneme sahip krallar bundan övünmüşler ve hanedan tanrısı olarak Mithra'ya inanmışlardır. Ancak eldeki mevcut veriler birçok alan için yetersiz olduğundan bu krallıklarda Mithra'ya nasıl inanıldığı hususundaki detaylar hakkında çok fazla kalem oynatılamıyor. Bu krallıkların Anadolu topraklarında bulunanlarından en önemlileri Pontos, Kapadokia, Armenia ve Kommagene'dir. Bilim dünyasının elindeki mevcut bilgi birikimine bakıldığında en çok veri Kommagene hakkında olsa da bu krallıkların hepsinde Mithra tapınımı görülmüştür (Merkelbach, 1984: 43; Lahe, 2019: 87-90).

III. Alexandros'un halefleri ve sonraki Hellenistik yöneticiler hem krallıkları seviyesinde hem de sivil halk seviyesinde kendilerine ilahi bir statü kazandırdılar. Aslında III. Alexandros'un da kullandığı bu sistem özellikle Ptolemaioslar ve Seleukoslar başta olmak üzere hâkim oldukları krallıklarındaki tüm hükümdarlar kendi kültürlerini, aile üyelerininkileri ve tüm hanedanlığın kültürlerini organize ettiler. Bu kültürlerin asıl amacı kendi halklarının ve askerlerinin sadakatlerini sağlamak ve krallıklarını birleştirmektir (SEG 54.1353; Walbank, 1994: 351-352; Price, 2004: 64-89; Anezari, 2013: 5973; Erskine, 2014: 582-583; Errington, 2017: 160-162). Hükümdar kültürünün Mithradates Krallığı'ndaki bir uygulaması I. Pharnakes döneminde görülmektedir. I. Pharnakes, Pers kökenli Men'in Mithradates Krallığı'nın hâmisisi olarak tapınım görmesini sağlamakla kendilerinin Pers kökenli olduklarını göstermekle kalmamış aynı zamanda Komana'daki rahiplerin giderek güçlenmelerini engelleyerek krallığın otoritesini o topraklarda sağlamlaştırmıştır (Olshausen, 1990: 1888; Lane, 1990: 2170-2171; McGing, 2014: 27; Kınacı, 2016: 67-68).⁷¹ I. Pharnakes'in Men kültürünü krallığında ön plana çıkararak, resmi din olarak kabul ettirmesi ve kültürü kendi adıyla *Men Pharnakou* (Μῆνα Φαρνάκου – Pharnakes'in Men'i) olarak anmış olması Hellenistik Dönem'deki imparatorluk kültürüne bir örnektir (Strab. XII.3.31; Olshausen, 1990: 1887-1888; Kınacı, 2016: 196).

Hellenistik Dönem'de Pontos topraklarının en büyük hâkimi ve VI. Mithradates döneminde Roma'nın en büyük düşmanlarından olan Mithradates Krallığı idare ettiği topraklara kendi din politikasını etkili bir şekilde uygulayarak egemenliğini güçlendirmeye çalışmıştır. Mithradates hanedanlığı üyeleri uyguladıkları barışçıl politikalarla farklı unsurların bir arada bulunduğu bu topraklarda bir kaos oluşmasının önüne geçtiler. Hâkimiyetleri altında bulunan halklara kökenlerini

⁷⁰ Özellikle Pontos, Kommagene ve Kappadokia'da daha güçlü bir Ahamenid soyu izlenebilmesi yanında Anadolu'da kurulan birçok Hellenistik krallıkta bu durumda benzer durumdan söz etmek mümkündür. Bu krallıkların hepsi için Hellen-Makedon kültür sentezinin İran kökleriyle başarılı bir kaynaşımını görmek mümkündür (Gabelko, 2017: 320). Anadolu'daki Hellenistik krallıkların bir diğer özelliği ise Hellenistik Dönem'in büyük devletleri gibi Makedon kökenli idareciler tarafından değil yerel hanedanlar tarafından yönetilip Hellenistik idare anlayışı ve Hellenizm düşüncesinin etkili bir biçimde uygulanabilmiş olmasıdır. Daha detaylı bilgi için bkz. Michels, 2009.

⁷¹ Pontos Komana'sında bulunan rahipler en yüksek rütbeli taşıyıp ömür boyu rahiplik vazifelerinde bulunurlardı (Strab. XII.2.6). Bağımsız hareket eden, krallara vergi vermeyen Komana'daki rahipler tıpkı Kappadokia Komana'sı (Şar), Zela (Zile), Olba (Uzuncaburç), Pessinus (Ballıhisar) ve Aizanoi'da (Çavdarhisar) da görüldüğü, rahip hükümdarlar tarafından yönetilen kentler sınıfında bulunmaktaydı (Arslan, 2007: 25-27).

dayandırdıkları Pers dil, din ve geleneklerini zorla benimsetmeye çalışmaktan ziyade Mithradates Krallığı yerel unsurların dinî inançlarına, dillerine ve kültürlerine saygı duyarak kendilerini onlar gibi göstermeye çalışmışlardır. Mevcut kültürle bütünleşmeye çalışmaları sayesinde krallığın otoritesi daha kolay benimsenmiştir. Zıtlıklarla hareket etmek yerine ortak noktalarda buluşulması ve uygulanan barışçıl politikalar krallığın uzun yıllar güçlü ve sağlam duruşunun en önemli etkenlerinden biri olmuştur. Siyasi erkin Hellen din ve kültürüne saygı duymasıyla insanlar krallara gönülden bağlanmış ve onların faaliyetlerini desteklemişlerdir. Bunun neticesinde III. Alexandros'tan beri devam eden Pers ve Hellen kültür kaynaşmasının başarılı bir örneği de Pontos topraklarında görülmüştür. Kralların yerel unsurların dillerine vakıf olması da halkı başka bir kimliğe bürünmeye zorlamamış ve halk siyasi otoriteyi daha kolay benimsemiştir. Ayrıca yerel halk tarafından tapınılan tanrı ve tanrıçaların hâkim gücün tanrılarının ortak yönleri üzerinden kaynaşıma gitmesi yeni bir senkretizmin yaşanmasını sağlamıştır. Böylelikle iki kültür birbirine saygıyla bağlanmıştır. Mithradates Krallığı'nda uygulanan ve krallığa güç veren bu uygulamalardan bazıları şunlardır: Zerdüştilikte kötülüğe karşı zaferi temsil eden Men Pharnakou'nun Dionysos⁷² ile özdeşleştirilmesi (Gür, 2018: 72-73; Hind, 2006: 137), Zeus Stratios'un Ahura Mazda'nın Hellenleşmiş şekli gibi görülmesi (Pastor, 2003: 210-211), I. Pharnakes döneminde Zeus Stratios ile Men Pharnakou'nun hanedanlığın hâmisisi olması ve bu iki tanrıya birlikte resmi ritüeller düzenlenmesi, Komana Pontika'da (Tokat, Merkez) tanrıça Ma'nın ana tanrıça Kibele/Rhea ile ilişkilendirilmesi, Mithra'nın Apollo, Helios ve Hermes karakterlerinde tasvirleri (Hind, 2006: 137; Ghiță, 2010: 128-139), VI. Mithradates'in Dionysos'u resmi kraliyet kültlerinden biri yaparak MÖ 102-101 civarında kendisini *Mithridates Eupator Dionysos* olarak çağırma başlama ve bu şekilde sikkeler bastırması, Mithridates Krallığı'nda Hellenlerin en büyük olimpiyat tanrısı popüler Zeus kültü farklı bölgelerin koruyucusu ve kurtarıcı olarak Zeus Soter ortak kültüründe⁷³ birleştirilmesi gibi birçok örnek verilebilir (Kleiner, 1955: 9-10; Saprykin, 2009: 251-254). Bu örneklerden görüldüğü gibi Pers kökenli Mithradates hanedanlığının Hellen kültürünü ve inanışlarını benimseyip krallığın her alanında gerçekleştirdiği uygulamalarla tüm yurttaşlarını Hellen üst kültüründe bir arada tutmaya çalıştıkları söylenebilir. Aslında bu senkretizm örnekleri Hellenistik Dönem Anadolu dinî ortamında sıkça görülmektedir. Anadolu'daki Hellen ve yerel inançlarla doğudan gelen Pers ve semitik kökenli inançlar kendi teolojilerindeki ortak noktalarda birleşerek Hellenistik krallıkların da desteğiyle dinamik bir dinî ortamın oluşumuna katkı sağlamışlardır.

Pontos'ta dinî hayat ve kültürün bazı yönlerine terracottalar (pişmiş toprak), sikkeler, rölyefler ve yazıtlar üzerine yapılmış çalışmalarda değinilmektedir, ancak bu çalışmalar çoğunlukla sadece Pontos Krallığı'nın Hellen şehirlerine atfedilmektedir (Kleiner, 1955: 1-21; Price, 1968: 1-

⁷² Şarap, bağbozumu, doğurganlık ve dinsel coşkunluk tanrısı olarak geçen Dionysos ve gizemlerine Roma'da Bacchus adı verilmiştir. Dionysos ve gizemleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kern, 1905: 1010-1046; Meyer, 1987: 61-96; Dürüşken, 2011: 84-106; Kerényi, 2013.

⁷³ Trapezus'ta MÖ V. yüzyıldan beri Zeus'a ölümsüz kahraman, ölümün ve faniliğin fatihi Herakles ile birlikte tapınıldığı kaynaklarda geçmektedir (Diod. 14.30.3; Ksen. *Anab.* 4.8.25).

6; Erciyas, 2006: 122-173). Mithradates Krallığı'nda popüler kültürler uygulanan devlet politikalarında ve propagandalarında her zaman bir şekilde yer almıştır.⁷⁴ MÖ I. yüzyıla ait Ma, Mithra-Attis, Men gibi bir çok kültü ait buluntular Mithradateslerin hâkimiyetindeki topraklarda bulunmakla birlikte kraliyet politikalarında etkili bir şekilde kullanılan Dionysos kültü olmuştur (Saprykin, 2009: 249). VI. Mithradates Eupator'un kendisini *Mithradates Eupator Dionysos* olarak çağırması ve bu isimle sikkeler bastırması bunun bariz bir örneğidir. VI. Mithradates'in bu ünvanı MÖ 102-101 tarihlerinden itibaren kullanmaya başlaması ve kendi adına sikkeler bastırması barbarlara ve özellikle Roma'ya karşı özgürlüğe istekli Hellen yurttaşlara kralı *Yeni Dionysos* olarak tanıtan siyasi ve ideolojik propagandaydı (Saprykin, 2009: 249-250). Dionysos ünvanının VI. Mithradates'in politiklarında kullanımı, Hellenleri kendi yanına çekerek tüm yurttaşları ortak bir payda etrafında toplamayı hedeflemesinin açık bir örneği olarak gösterilebilir.

Pontos, Paphlagonia ve Anadolu'nun birçok yerlerindeki yerel nüfus için hayatlarının farklı alanlarında bir koruyucu ve kurtarıcı olarak Zeus kültüne inanıldığı kaynaklardan izlenebilmektedir. Köylülerin, şehirlerin ve etnik grupların koruyucusu olarak Zeus'a farklı bölgelerde Karzenos, Kimistenos, Bonitenos, Baleos, Sdaleites, Monios, Pappos, Sarsos, Xibenos, Disabeites, Koropidzos, Pyleios gibi yerel ünvanlarla tapınılmıştır. Zeus'un aldığı bu ünvanlar tanrının yerel tanrıları ile özdeşleştirilmesinin bir sonucunu göstermektedir. Karzena'da *Zeus Karzenos*, Kimistena'da *Zeus Kimistenos*, Bonita'da *Zeus Bonitenos* olarak seslendirildiği ünvanlarla belirli dinlerin patronu veya koruyucusu konumunda olduğu gösterilmiştir. Zeus koruyucu, özellikleriyle bir atlı ve güneş tanrısı olarak düşünülmüştür (Saprykin, 2009: 253). Zeus'un burada atlı ve güneş tanrısı olarak tasvir edilmesinden tıpkı Zerdüşt ortaya çıktığı dönemde Mithra'nın Ahura Mazda bünyesinde dâhil edilerek adının anılmadığı dönemdeki gibi bu sefer de Zeus'un koruyuculuğu altında ve özellikleri Zeus'a yüklenerek ikinci bir plana düşürülmüş olabilir. Ya da Zeus'un sadece atlı olarak tasvir edilmesinden Paphlagonia ve Pontos bölgelerinde yoğun olarak tapınıldığı bilinen ay tanrısı Men'i, güneş tanrısı tasvirinden Mithra'yı kendi bünyesine dahil etmiş olup olamayacağı ile ilgili çeşitli sorular sorulabilir. Fakat bugünkü bilgilerden hareketle bu soruların cevapları hakkında kesin ifadeler kullanmak mümkün gözükmemektedir.

Pontos ve komşusu Kolkhis'te Hellenistik Dönem'deki Mithra varlığı hakkında herhangi bir maddi buluntu son yıllara kadar mevcut değildi. Ancak 1983 yılında Pontos'un yakın komşusu Kolkhis'teki Pichvnari⁷⁵ site şehrinin kazıları sırasında bulunan bir amfora parçası üzerindeki mühür Mithra'nın bölgedeki varlığını gün yüzüne çıkardı. Daire şeklindeki bu mühür incelendiğinde ortasında sola dönmüş bir atlı ve atın ön ayaklarının altında altı köşeli bir yıldız tasvir edilmektedir. Ancak atlı ve atın tasviri oldukça üstünkörü bir şekilde yapılmıştır (bkz. Fig.

⁷⁴ Pontos Bölgesinin pagan kültürleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Olshausen 1990; Işık, 2001; 2004; 2020; Saprykin, 2009.

⁷⁵ Pichvnari, bugünkü güney batı Gürcistan'da Acara Özerk Cumhuriyeti içerisinde yer alan Kobuleti şehrinin yaklaşık 10 km kuzeyinde Choloki (Çoloki) ve Ochkhamura (Oçhamuri) nehirlerinin denize dökülmeden önce birleştikleri alanda kurulmuş antik bir yerleşim yeridir (Tsetsckhladze, 1999: 17; Vickers ve Kakhidze, 2001: 65; 2004: 13).

22). Atın ön ayakları havaya kaldırılmış bir şekildedir ki bu durum bir hareket ifadesi oluşturmaktadır. Atın yeleleri ilki diğer dördünden kısa beş düz çizgi biçiminde gösterilmiş ve muhtemelen ilk çizgi bir boynuzu temsil etmektedir.⁷⁶ Atın kuyruğu bir çam ağacını andırmaktadır. Atlı sağ elinde bir bitki dalı tutarken atının başının üzerinde bir kuş ve atın başının üzerinde hilal şeklinde bir ay betimlemesi vardır (Tsetskhladze, 1992: 116-117; 1999: 21). Pichvinari’de bulunan amfora parçası üzerindeki mühürün tasviri başka değerli taşlar, mühürler, kabartmalar, freskolar ve sikkelerde bulunanlarla karşılaştırıldığında, bu kült için tipik özelliklere sahip ve sık sık atlı olarak gösterilen bir Mithra tasvirinin örneğine Kolkhis’te sahip olduğumuzu gösterir.⁷⁷

Pichvnari’de bulunan amfora parçası üzerindeki Mithra tasvirli mühür bir amfora parçası üzerine neden vurulmuş olabilir? Bu mühür Mithra’nın bölgedeki varlığını kanıtlayabilir mi? Yoksa başka bir yerden ticari faaliyet sonucu mu buraya gelmiştir? Bu soruların cevabı için antik dönem ticari faaliyetlerinde yoğunlukla kullanılan amforalara bakmak gerekir. Bugüne kadar yapılan arkeolojik kazılarda mühürlü ve mühürsüz bir çok amfora parçasına rastlanılmıştır. Semboller, monogramlar, isimler, tarihler ve tanrı tasvirlerinden oluşan mühürlü amforaların bazıları amforanın kökenine dair önemli işaretler sunmaktadır. Bu mühürler büyük olasılıkla yerel bir anlam taşımakta olup üretildiği şehir veya o şehrin ticari bağlarının bulunduğu bölgeler dışında fazla bir anlam ifade etmemektedir. Amforalar üzerindeki sembollerden o amforanın hangi şahsa veya şehir yöneticisine, hangi kente, hangi döneme, hangi inanç sahibine, hangi üreticiye ait olduğu tespit edilebilmektedir.⁷⁸ Bu özelliklerden konumuz açısından önemli olan ise amforalar üretilirken üzerine vurulan mühür tiplerinden biri olan ve o bölgelerde tapınılan tanrı ve tanrıça tasvirleridir (Doğer, 1991: 74-77; Cankardeş Şenol, 2006: 17-24). Bu bilgiden yola çıkarak Pichvnari’de bulunan Mithra tasvirli amfora parçası buradaki Mithra inancına veya bu amforayı üreten veya kullanan bir tüccarın Mithra’ya inanmış olabileceğine delil olabilir. Zira Kolkhis’te Mithra’nın geniş çapta tapınım gördüğü ve komşusu Ahamenidler ile belli bir derecede bağımlılığı mevcuttu (Hdt. III.97.4; Dundua, 2001: 11).

Mithra’nın bölgedeki konumu hakkında bu bilgiler mevcutken amfora parçası üzerindeki bu mühür Mithra’nın bölgedeki varlığına etki edip etmediği sorgulanmalıdır. Muhtemelen bir tüccarın kullandığı bahsi geçen amfora üzerindeki mühür amforayı başka bir yerde üreten veya yaptıran kişinin inancıyla alakalı olup Pichvnari ve Kolkhis ile hiçbir bağı bulunmamış da olabilir. Ancak mühürlü amforaların daha çok üretilip ticari bağlarının bulunduğu şehirlerde tanınıp kullanıldığı

⁷⁶ Boynuzlu atların temsili antik Gürcü taş oymacılığında yaygın bir olgu olduğundan bu mühürdeki tasvir olağan görülebilir (Tsetskhladze, 1992: 117).

⁷⁷ Mithra’nın bir at üzerinde ve atın toynakları altında yıldızlar, ay ve bir köpek veya yılan gibi farklı simgelerle tasviri antik dünyanın Syria, Germania, Pannonia ve Kimmer Bosporus’u gibi bir çok yerlerindeki kabartmalar, freskler ve taşlarda izlenebilmektedir (CIMRM, I, 52; II, 1137, 1247, 1289, 1292, 1825; Fig 23, 24). Ayrıca Mithra, Kuşan sikkeleri üzerinde de tasvir edilmiştir (Vollkommer, 1992: 592-621; Lahe, 2019: 131).

⁷⁸ Bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bir çok mühürlü amfora parçası bulunmasına rağmen bu mühürlerin basıldığı kalıplar gün yüzüne çıkarılamamıştır. Sadece Thasos adasında pişmiş topraktan bir kalıp örneği bulunmuştur. Ancak bu kalıptan basılmış bir mühür baskısına raslanılmamıştır (Cankardeş Şenol, 2006: 23). Amforalar üzerindeki mühürler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Doğer, 1991: 74-79; Cankardeş Şenol, 2006.

bilgisinden hareketle 1983 yılında bulunan amfora parçasındaki Mithra betimlemeli bu arkeolojik veriden hem Pichvnari’de dolayısıyla Kolkhis’te hem de bölge ile ticari faaliyetler yürüten Karadeniz’in güney ve kuzey şehirlerde Mithra inancının bir şekilde var olduğu çıkarımı yapılabilir. Ayrıca Tsetskhladze (1999: 22), Kolkhis’te Mithra Kültü’nün senkretize olmuş bir hâlinin görüldüğünü ifade ederek Mithra’nın bu topraklarda daha önceden beri var olan Helios ile oldukça kolay bir şekilde uyum sağladığını ve böylece Kolkhis’te tapınıldığını kaydetmektedir. Tsetskhladze’nin ifadesi ile Pichvnari’deki amfora parçası üzerindeki Mithra tasviri birlikte düşünüldüğünde, Hellenistik Dönem’de bölgenin hâkim gücü Mithradates Krallığı ve hanedan üyelerinin isimleri dışında bu bölgede Mithra’nın varlığını destekleyen önemli buluntulardan biri olarak değerlendirilebilir.

Mithradates Krallığı’nda Mithra inancının varlığına işaret eden bir başka kanıt ise VI. Mithradates Eupator’un Paplagonia’yı ele geçirdikten sonra Galatia’yı da hâkimiyeti altına almasıyla görülmüştür. VI. Mithradates Galatia’daki hâkimiyetini pekiştirmek ve krallığının güneybatı sınırlarının güvenliği artırmak için bugünkü Yozgat ilinin güneydoğundaki Kerkenes Dağı civarında Hellenistik dönem öncesinden beri yerleşim yeri olan bir yerde *Mithridation* (*Μιθριδάτιον*) adında bir kale inşa ettirdiği bilgisi mevcuttur (Reinach, 1895: 88; Magie, 1950: 198, 373, 1094; Arslan, 2007: 93-94). Bu topraklardaki muhtemel Mithra inancını Hellenistik Dönem’in sonlarında yaşayan ve yazdığı *Geographika* adlı eserde Pontos ve çevresi hakkına bilgiler veren Strabon şu ifadeleri aktarmaktadır:

Trokmiler, Pontus ve Kappadokia yakınlarındaki bölgelere sahiptirler. Buralar Galatialıların oturdukları bölgelerin en tahkimlisidir. Onların üç surla çevrilmiş garnizonları vardır: Tavion,⁷⁹ ülkenin o kısmında yaşayanların ticaret yeri olup burada Zeus’un tunçtan yapılmış devasa bir heykeli ve insanların sığındığı kutsal bir alan vardı; Mithridation, Pompeius burayı Pontus Krallığı’ndan ayırarak Bogodiatarus’a verdi; ve üçüncüsü Danala, ... (Strab. XII.5.2).

Strabon’un aktardığı bu bilgiler irdelendiğinde Pontos ve Kappadokia yakınlarında yaşayan Trokmilerin çevresinde bulunan ve muhtemelen kale kent yapısında olan 3 yer olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu yerlerden biri *Mithridation* ve diğeri insanların sığındığı, Zeus’un da gösterişli bir heykelinin bulunduğu kutsal bir alan olan *Tavion*’dur. Strabon Tavion’un dinsel durum hakkında bazı bilgiler aktarırken Mithridation böyle bir özelliğinden bahsetmez. Ancak VI. Mithradates tarafından İnşa ettirilen bu kalenin adının *Mithridation* olması akla burada bir Mithra inancı olduğu fikrini getirebilmektedir. Zira Ahamenidlerin gerek burada kurdukları satraplıklar gerekse de magilere uyguladıkları kovuşturma esnasında magilerin kaçtığı bölgelerden biri olması ve affedilmelerinin ardından Ahamenid kralları tarafından görevlendirilmeleri ile Anadolu’ya yoğun olarak geldikleri malumdur. Hellenistik Dönem başlarında Pontos için pek fazla kanıt

⁷⁹ Bugünkü Yozgat merkez’e bağlı Büyüknefes köyüne konumlanan Tavion (Τάουιον, Tavium, Tavia) Hititlerden beri önemli bir kült yeri olmakla birlikte Hellenistik Dönem’de Trokmilerin hükümdar kültlerinin olduğu bir yerd (Strobel, 2009a: 174).

olmasa da özellikle Kappadokia, Kommagene ve Armenia'da Mithra inancına ait kesin deliller mevcutken Strabon'un kaydettiği etrafı surla çevrilmiş muhtemelen garnizon benzeri bir yer olan *Mithridation* yerleşiminin ismi Mithra inancının varlığını güçlendiren etmenlerden birisi sayılabilir. Adı açıkça Mithra'dan gelen bu yer isminin tanrı Mithra ile bir bağı olduğunu kesin olarak söylemek yanlışlıklara sebebiyet verebileceği gibi aynı durum hiçbir bağı yoktur dendiğinde de ortaya çıkabilir. Bu yerleşim adını Mithradates isminden de almış olabilir. Dolayısıyla tanrı Mithra ile muhtemel bir bağı göz ardı edilmemelidir. *Mithridation* denen yerde Mithra inancının ve tapınağının olup olmadığı, varsa buraya ne zaman ve nasıl geldiği, ne kadar yaygın olduğu, hangi tanrılarla senkretizme girdiği, en çok kimler tarafından tapınım gördüğü, yoksa kurulan bu kale kentin koruyucu tanrısı Mithra olduğu için mi *Mithridation* ismi verildiği sorgulanmalıdır. Ne yazık ki yazılı ve arkeolojik kaynaklardan elde edilen mevcut bilgilere göre bu sorulara net cevaplar vermek oldukça zordur. Ancak Strabon (XII.5.2) ve Strobel (2009b: 937)'in ifadelerinden MÖ 65-64 yıllarında buradaki kalenin Pompeius tarafından Mithradates Krallığı'ndan alınarak Galatia kralı Bogodiatarus'a verildiği anlaşılmaktadır.

Hellenistik Dönem'in ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal konularında kıymetli bilgiler edindiğimiz sikkelerden de birçok bilgi edinilmektedir. Sikkeler incelendiğinde Mithra ile Men'in oldukça benzer şekilde tasvir edildiği görülmektedir. İki tanrının sikkeler üzerindeki ayırt edilmesi güç benzerliklerinden dolayı bu sikkelerin Hellenistik Dönem'deki Mithra'nın varlığının bir delilidir veya değildir gibi yargıda bulunmak sağlıklı bir bilgiyi ortaya çıkarmamaktadır. Mesela MÖ 285-250 yıllarına tarihlenen ve Amastris'te darbedilen sikkeler üzerindeki tasvirlerin Mithra veya Men'e ait olabilecekleri yönünde tartışmalar hâlâ netlik kazanmamıştır. Amastris'te ön yüzlerinde sağa dönük ve başında defne yapraklı çelenk bulunan dört sikkenin üçünde çelengin alt kısmında (Fig. 25, 27-28) birinde ise çelengin üstünde yıldız (Fig. 26) ile süslenmiş Frig başlıklı Mithra veya Men olduğu kesin olarak tespit edilemeyen sikkeler tespit edilmiştir. Paphlagonia topraklarındaki Amastris, I. Mithradates Ktistes döneminde Mithradates Krallığı topraklarına dahil edilmiştir. I. Mithradates Ktistes ile halefi Ariobazanes'in hâkimiyetleri dönemlerine denk gelen tarihlerde darbedildiği belirlenen bu sikkeler Mithra'nın bölgedeki varlığını tam olarak gösteren delillerden biri olarak sayılmasa da göz ardı edilebilecek unsurlardan değildir.⁸⁰

MÖ 125-100 yılları arasında Amisos'ta darbedilmiş bir sikke üzerindeki genç erkek betimlemesinin de Mithra'ya ait olabileceği yönünde bir değerlendirme bulunmaktadır. Mithradates Krallığı'nda V. Mithradates Euergetes'in son dönemleri ile VI. Mithradates Eupator'un hâkimiyet dönemleri içerisine tarihlenen bu sikkenin bir yüzünde AMI-ΣΟΥ yazarken diğer yüzünde deri bir başlık giymiş gencin sağa dönük portresi görünmektedir (Fig. 29). Konik tarzda deri bir başlığa sahip bu genç erkek büstünün Mithra'ya ait olabileceğini Melih Arslan ve Christ Lightfoot ifade etmektedir (Arslan ve Lightfoot, 1999: Pl. 59-851). Ancak bu sikkenin ne Mithra'ya ne de

⁸⁰ Hellenistik Dönem Sikkeleri ve Mithradates Krallığı'nın erken dönemlerine ait sikke özellikleri için bkz. Mørkholm, 1991; Callatay, 2009.

Hellenistik sikkelerde Mithra ile ayırt edilemez tasvirleri bulunan Men'e ait olma olasılığı oldukça düşüktür. Çünkü Mithra'nın bugüne kadar tespit edilmiş hiçbir betimlemesinde bahsi geçen sikkede olduğu gibi konik bir başlık taktığına rastlanılmamıştır. Ayrıca bu sikke SNG BM Black Sea kataloğunda yer alan diğer dört benzer örneği ile birlikte Mithra ile benzeştirilmemiş olup hangi kişi veya tanrıyı tasvir ettiği net olarak anlaşılamayan sikkelerden bir olarak kataloglardaki yerini almaktadır (SNG BM 1135-1138).

Mithradates Krallığı Dönemi'nde Pontos topraklarındaki Zela'da bulunan bir sikke üzerindeki betimlemeden hareketle de Mithra inancı hakkında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Zela'da bulunan ve MÖ 85-65 yıllarına yani VI. Mithradates Eupator'un hâkimiyet yıllarına tarihlenen bu sikke tıpkı Amastris'te tespit edilen dört sikke gibi Frig başlığı takmış sağ tarafı görülen Mithra mı yoksa Men mi olduğu tam olarak tespit edilemeyen bir sikkedir (Fig. 30). Mithradates Krallığı dönemine ait bir kısım sikke tasvirlerinin belirsiz olması kesin ifadeler kullanılmasının önüne geçmektedir. Arkeolojik kazılarda ele geçiren bazı sikkelerdeki Frig başlıklı tanrı tasvirleri Mithra'yı mı, Men'i mi yoksa Perseus'u mu temsil ettiği konusundaki tartışmalar hala sürmektedir (Kleiner, 1955: 15-16). Özellikle Adem Işık (2004: 311; 2020: 114), muhtemelen III. Mithradates Savaşı'nın (MÖ 74-63) son dönemlerine tarihlenen bu sikkenin ön yüzündeki Mithra büstü ve arka yüzündeki horoz betimlemesinin *şüphe duyulmayacak şekilde Mithra kültürünü kanıtlar* dese de, kanaatimizce bu sikkedeki betimlemenin hangi tanrıya ait olduğu net değildir. Oysa Pontos ve çevresinde Mithra'ya da Men'e de inanıldığı yönünde kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte (Saprykin, 2009: 259) yukarıda bahsedilen sikkelerdeki tanrı tasvirlerinin kesin olarak hangisine ait olduğunu belirlemek oldukça zordur. Çünkü bu sikkelerde kesin yorum yapmamızı sağlayacak yazılı ifadeler bulunmamaktadır. Yapılacak değerlendirmelere netlik kazandırılmamasının en önemli nedenlerinde biri Mithra bu topraklara geldiğinde diğer tanrılarla olduğu gibi Men ile de etkileşime geçip benzer özellikler üzerinden inananlar tarafından benimsenmesidir. Frig ay tanrısı Men, Amastris ve Zela'da incelediğimiz büst şeklinde tasvirleri dışından genellikle yaya veya at üzerinde omuzunda hilal ve elinde çam kozalağı veya asa tutar şekilde, sağ tarafında asma dalı ve üzüm, başının sağında hilal ve yıldız, sol alt kısımda ise geyik yavrusu ile de tasvir edilir (Yanbeyi, 2013: 125). Mithra'nın da Men ile Anadolu'da etkileşime geçmesi sonucu Pontos ve çevresindeki sikkelerde at üzerinde tasvir edildiği de bilinmektedir (Moga, 2012: 193). Dolayısıyla özellikle Pontos ve çevresinde Men ile yoğun bir etkileşime geçmesi sonucu Hellenistik Dönem'deki bazı sikkeler üzerine Mithra ile Men'in ayrımı kesin olarak yapılamamaktadır. Pers kökeninden gelip *Mithradates* ünvanını kral isimleri olarak kullanmalarına rağmen şu ana kadar Mithradates Krallığı'na ait Mithra sikkelerine ne yazık ki sahip değiliz. Bazı modern araştırmacılar Mithradates isminden hareketle bu döneme ait bir çok Mithra tasvirli sikke olduğunu belirtse de (Emir, 2016: 32) bu ifadeler gerçeği yansıtmamaktadır. Zira yukarıda bahsedilen Amastris ve Zela'daki sikkeler dışında Hellenistik Dönem Pontos ve çevre coğrafyasına ait Mithra tasvirli sikkeler tespit edilememiştir. Amastris ve Zela'daki incelenilen sikkelerinde Mithra'ya ait olup olmadığı ile alakalı soru işaretlerinin olduğu gözden

kaçırılmamalıdır. İlerleyen zamanda bölge coğrafyasında yapılacak arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkacak yeni sikke veya diğer buluntular Hellenistik Dönem'deki Mithra varlığı noktasında farklı yorumlara kapı aralayacaktır.

Hellenistik Dönem Pontos coğrafyasında Mithra'nın varlığı araştırıldığında antik kaynaklarda tanrılar adına inşa ettirilen tapınaklar olduğu bilgisiyle karşılaşılmaktadır. VI. Mithradates Eupator MÖ I. yüzyılda Amisos'ta (Samsun) bir inşa faaliyetine girerek yeni saray ve tapınaklarla şehri süslemekle kalmayıp şehrin sınırlarını genişletmiştir (Strab. XII.3.14, App. *Mith.* XI.78; Plin. *NH.* VI.2.7). Mithradateslerin bu şehirde birçok tapınaklar yaptırdıkları kaynaklarda geçmesine rağmen bu tapınakların hangi tanrılar veya tanrıçalar için yaptırıldıkları kaydedilmemiştir. Hellenistik Dönem'e ait Pontos'ta bir Mithra tapınağı ile henüz karşılaşılmamış olmakla birlikte gerek VI. Mithradates gerek selefleri dönemlerinde tanrılar adına inşa ettirilen ibadet yerlerinden Mithra'ya ait olanların olma olasılığı bulunmaktadır.

Hellenistik Dönem'in son yüzyılında Mithradates Krallığı'nın Mithra ile bağı VI. Mithradates Eupator'un Roma'ya karşı Kilikialı korsanlarla yaptığı anlaşmada görülmektedir. VI. Mithradates Roma ile mücadeleye girmeden önce kendisine müttefik olabilecek Kilikyalı korsanlarla irtibata geçerek kendisi karadan Roma ile mücadele ederken Kilikialı korsanlarında denizden bu mücadeleye katılmasını sağladı.⁸¹ Hatta Appianus bu korsanları ilk organize eden kişinin VI. Mithradates olduğunu kaydeder (App. *Mith.* XIV.92). Hem VI. Mithradates hem de Kilikialı korsanlar böylelikle düşman olarak gördükleri Roma'ya üstünlük kurmak için anlaştılar. Bu ittifakı kolaylaştıran sadece Roma düşmanlığı değil aynı zamanda Kilikialı korsanların sahip olduğu Mithra inancı idi (İznic, 2005: 110-111). Cumont (1956: 31), VI. Mithradates'in kurduğu ittifak sonucu Roma'ya karşı başarılı olabilseydi III. Alexandros'tan sonra oluşan karmaşık ortamda Kappadokia, Armenia, Pontos ve Kilikia'da yayılan Hellen-Pers etkili Mithra inancı, Anadolu'da dinsel politik ortamda daha da etkili olacağını ifade etmektedir. Cumont'un bu ifadesi tartışılması gereken bir konu olsa da acaba Mithra, VI. Mithradates ile Kilikialı korsanların anlaşmasında iki tarafı birbirine yakınlaştıran bir rol üstlenmiş olup olmadığı irdelenmelidir. Zira hem Pontos'ta hem de Kilikia'da Mithra inancı olsa da bu ittifakta Perseus'un daha ön planda olma olasılığı da bulunmaktadır.

Hellenistik dönem ile birlikte Mithra'nın bir gizem kültüne dönüştüğü ve uzun süre Pers hakimiyetinde kalan Kilikia topraklarında da oldukça yaygın olduğu kaynaklarda takip edilebilmektedir. Kilikialı korsanlar arasında denizcilerin yollarını bulmasını sağladığı ve yıldızların üzerinde olduğu kabul edilmesinden, kendini Pers soyundan gören ve adını Mithra'dan alan VI. Mithradates için de savaşçı karakterinden dolayı Mithra'ya inanılması oldukça makuldür.

⁸¹ VI. Mithradates'in Roma ile yaptığı üç büyük savaşta Kilikialı korsanlardan nasıl faydalandığı ve Kilikadaki korsanlık faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Arslan, 2003: 91-118; İznic, 2005: 109-134; Arslan ve Tüner Önen, 2011: 189-206; Yıldırım, 2016b: 92-99.

Böylelikle Kilikalı Korsanlarla VI. Mithradates Eupator'un ortak düşmanı olan Roma ile mücadele de Mithra temelinde buluşmuş olma ihtimalleri bulunmaktadır (İznik, 2005: 128).

Hellenistik Dönem'de Mithra diğer tanrılarla etkileşime girerek senkretize olmuştu. Senkretize olduğu tanrılardan biri de Perseus idi. Perseus Tarsus da oldukça yaygındı ve Mithra'nın buraya gelmesiyle bu tanrıya özdeşleşti. Arkeolojik olarak Kilikia'da varlığı tespit edilen gizem tanrısı Mithra ve Perseus'un varlığı VI. Mithradates'i korsanlarla daha da yakınlaştırmıştır. VI. Mithradates ayrıca politik nedenlerden ötürü kendisini Perseus gibi göstermiş, hatta darbettiği paralar üzerinde Perseus tasvirleri yanı sıra kendisini de Perseus kıyafetleriyle tasvir ettirmiştir. Kilikalı korsanlara adını Mithra'dan alan ve Perseus soyundan geldiğine inandıkları güçlü kral ile ortak hareket etmelerinde yadsınacak bir durum görünmemektedir (Ulansey, 1998: 106-108; İznik, 2005: 129).

Mithra Kültü'nün Ahamenid döneminden beri Anadolu, Doğu Karadeniz ve Güney Kafkasya'da var olduğu ve inanılan dinlerden biri olduğu bilinmesine rağmen Mithradates Krallığı Dönemi'nde Mithra'ya inanıldığına dair çok fazla bilgiye sahip değiliz. Mithra'nın bağış anlamına gelen bir ünvanı hanedanlığın ve krallığın ismi olarak da kullanmalarına rağmen bu tanrıya ait tapınakların, sikke vb. buluntuların yok denecek kadar az olması veya kesin olmasının sebepleri üzerine düşünüldüğünde şu çıkarımlarda bulunulabilir. Mithradatesler Pers kökenli bir hanedandı. Ancak hâkimiyetlerini kurup yayıldıkları topraklarda ciddi bir Hellen nüfus ve kültürü bulunmaktaydı. Dolayısıyla idare ettikleri Hellenleri kendi yanlarına çekmek için daha çok Hellen tanrılarına tapınarak, onlar adına tapınaklar yaptırıp sikkeler bastırarak onların kendi hâkimiyetlerine daha kolay adapte olabilmelerini sağlamaya çalışmış olabilirler. Mithradates krallarının Selevkoslar ile akrabalıklar kurmaları, Hellenler gibi giyinip sikkeler bastırmaları, özellikle VI. Mithradates'in kendini III. Alexandros gibi Hellenistik kültürün temsilcisi olarak tasvir ettirmesi Hellen nüfusu yanlarına çekmelerinde etkili olduğu göz ardı edilememektedir. Özellikle Roma'ya karşı VI. Mithradates Eupator'un gerçekleştirdiği tüm faaliyetler düşünüldüğünde idare ettiği toplumu siyasi, askerî ve kültürel olarak birlik içerisinde hareket ettirebilmek için bu şekilde bir din politikası uygulaması mantıklı gözükmemektedir. Mithradates Krallığı içerisinde Pers etkileri olmasına, Mithradates ünvanını kullanmalarına ve tapınak inşa ettirdikleri ifade edilmesine rağmen Mithra'ya ait bir tapınak, mağara, sikke vs. herhangi bir maddi unsura sahip değiliz.

2.3. Roma Dönemi'nde Mithra Varlığı

VI. Mithradates Eupator'un Roma karşısında mağlubiyete uğrayıp MÖ 63 yılında intihar etmesiyle Doğu Karadeniz topraklarında Roma hâkimiyeti başlamıştır. Doğu Karadeniz topraklarının Roma idaresine geçmesi sonucu bölgede yaşanan siyasi erk değişikliği ile birlikte dini yaklaşımlarda da bazı değişiklikler görülmüştür. Bu değişiklikler Roma'nın bir yeri ele geçirince o

bölgenin dinî yapısına olan yaklaşımı ile doğru orantılı olmuştur. Roma bir yeri ele geçirince buradaki tanrıları devlet diniyle büyük bir uyumsuzluk yaşamadığı sürece kendi tanrı panteonuna dahil eden hoşgörülü bir siyaset izlediği bilinmektedir. Bundaki maksat hâkimiyet altına alınan yerlerdeki halkı Roma yönetimi ile kaynaştırmak ve onları kendine bağlanma sürecinde yaşanabilecek sıkıntıları hafifletmektir (Dürüşken, 2011: 37). Roma Anadolu topraklarını ele geçirmeye başlayınca bu politik yaklaşımı Küçük Asya coğrafyasında da uygulamıştır. Hatta Roma'nın Anadolu inançları ile tanışması siyasi egemenlik kurmadan önce gerçekleşmiştir. Roma Anadolu topraklarına egemen olmadan önce Anadolu'nun yerel Ana Tanrıça Kültü olan Kibele'yi Hannibal belasından kurtulmak için Roma'ya davet etmiş ve Kibele'ye Roma'nın muzafferiyeti için büyük bir hürmetle yakarmışlardır.⁸²

Roma İmparatorluğu Anadolu'da eyaletler kurup topraklarını doğuya doğru genişletirken bölgede tapınıldığı için doğal olarak etkileşime geçtiği kùltlerden bir tanesi de Mithras olmuştur. Öyle ki zamanla Roma askerleri hatta imparatorlarının bile tapındığı bir kùlt haline gelerek Roma imparatorluk panteonu içerisinde önemli bir konuma ulaşmıştır. Plutarch'ın ifadelerine dayanarak oluşmuş yaygın kanaate göre Roma ile Mithras'ın ilk karşılaşması MÖ 66 yılında Roma'ya karşı Pontos kralı VI. Mithradates'in müttefiki olan Kilikyalı korsanların bir kısmı Mithradates Savaşları olarak adlandırılan savaşlardan sonra Pompeius tarafından ele geçirilerek Roma'ya götürülmesi ile olmuştur. Ayrıca Pompeius, Roma'ya tahıl sevkiyatında aksamalara sebep olan Kilikia ve Doğu Akdeniz'deki hemen hemen tüm korsanları MÖ 61 yılında mağlup ederek onların etkinliklerine son vermiştir. Pompeius ele geçirdiği korsanları Roma'da adeta yabancı bir hükümdarı mağlup etmiş edasıyla düzenlediği bir geçit töreninde göstermiştir (Plut. *Pomp.* XLV.1; App. *Mith.* XVII.117; Sullivan, 1990: 188; Francis, 2020: 58-59). Bu korsanların Olympus dağında kendilerine özgü icra ettikleri gizemlerden biri olan Mithras'a ait gizemler Roma şehrinde anlatılmaya başlanmış ve MS ki ilk yüzyıl da imparatorluk topraklarına hızlıca yayılmıştır. Roma'nın sahip olduğu tüm topraklarda görülen *mithraeaum*lardan anlaşıldığına göre MS III. yüzyılda en zirve noktasına ulaşmış olan Mithras Kültü bir gizem dini olarak tüm Roma dünyasına ulaşmıştır (Plut. *Pomp.* XXIV.1-5; Jones, 1915: 755; Cumont, 1956: 36-37; Francis, 1975: 206-210; Colpe, 1975: 386-390; Meyer, 1987: 205; Tripolitis, 2002: 47-48). Pompeius'un imparatorluğun değişik yerlerine yerleştirdiği korsanlar sayesinde Mithras daha çok yayılma imkanı buldu. Erkekler arasında dayanışma esasına dayanan Mithras Kültü korsanlar arasında olduğu gibi askerler ve tüccarlar arasında da hızlıca yayıldı. Bundan dolayı Mithras inananlarının buluşup ibadet ettikleri *mithraeaum*lar daha çok limanlar ve garnizon kentlerinin yakınlarındadır (Ünal ve Girginer, 2007: 262). Kilikia Bölgesi'nden sadece korsanların değil aynı zamanda Roma ordusuna bir çok takviye

⁸² Roma'nın yaşadığı Hannibal buhranından kurtuluş için Kibele'yi bir kurtarıcı olarak görmesi ve MÖ 205 yılında Kibele'nin Pessinus'tan (Ballıhisar) Roma'ya getiriliş süreci ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. Liv. XXIX.10-14; Ov. *Fast.* IV.247-280; Çapar, 1978: 173-177; Ünal, 2003: 50-54; Ando, 2007: 442; Dürüşken, 2011: 30-31; Roller, 2013: 306-334; Beard, 2018: 206-207; Erdan, 2018: 74-76; Leeming ve Page, 2019: 104-105.

askerin alınması da Mithras'ın Roma topraklarına yayılmasında pay sahibi olmuştur (İznik, 2005: 131).

Kilikia Bölgesi başta olmak üzere Kommagene, Kappadokia, Armenia ve Pontos gibi Anadolu'da hâkimiyetine aldığı birçok yerde Roma'nın karşılaştığı Mithras, Anadolu'nun yerel inançlarındaki çeşitli unsurları bünyesine dahil etmiş, Sami dinbilimi ve Pers inançlarıyla senkretizme uğramış bir sentezdi. Anadolu'da Ahamenidler ve Hellenistik Dönem ile kurulan krallıklarda *Mithradates* - *Mithrdad* gibi ünvanların görülmesi bu topraklarda Mithras'ın bir tezahürüydü ve doğu kökenli bu inanç Roma'ya taşınmıştı (Teraporewala, 2011: 189-190). Özellikle İmparator Nero'dan (MS 54-68) bizzat taç giymek için MS 66 yılında Roma'ya gelen Armenia kralı I. Tiridates (MS yak. 61-yak. 75) ve beraberindekiler Nero tarafından kutsanıp taç giydirilmiştir (Suet. *Nero*. XIII; Tac. *Ann*. XV.28; Russell, 1987b: 115). Gerçekleştirilen resmi tören sırasında Mithra'ya özgü seramoniler imparatorluk merkezinde düzenlenmiş ve ilk kez Roma dünyasının en üst mercii yani Roma İmparatoru Nero, Mithra ile tanışmıştır (Cass. Dio, LXIII.5.2; Plin. *NH*. XXX.6; Cumont, 1933: 145-148; Vermaseren, 1963: 23-24). İmparator Nero huzurunda gerçekleştirilen bu tören esnasında Mithra seramonilerini magi rahipleri gerçekleştirmiş olduğundan Roma merkezi aynı zamanda ileride "Mithra büyücüleri" olarak anılacak olan magi rahipleri ile de tanışmıştır (Cumont, 1939: 68).

Roma dünyası içerisinde Mithras bu şekilde girip ilerlerken Mithras'ın Doğu Karadeniz yani Pontos coğrafyasındaki konumu ve Mithras'a ait hangi buluntular olduğu noktasında kaynaklar irdelendiğinde Roma Dönemi'nin önceki dönemlere oranla daha fazla veri barındırdığı yadsınamaz bir gerçektir. Roma Dönemi'nde bölgedeki Mithras varlığı ile alakalı incelenmesi gereken ilk yer bir Mithras mağarası olduğu düşünülen Trabzon'un Ortahisar ilçesindeki Boztepe'de bulunan bir mağaradır. Bugünkü mevcut Mithras araştırmaları açısından bir yerdeki Mithras Kültü varlığı için sayılabilecek en önemli işaretlerden biri orada Mithras mağarasının olmasıdır. Pontos coğrafyası içerisinde arkeolojik kazılar sonucu bugün kesin olarak Mithras mağarası olduğu belirlenen bir mağara henüz tespit edilememekle birlikte mezkur yerde bulunan mağaranın Mithras'a ait bir mağara olduğu noktasında öne sürülen iddiaların detaylı incelenmesi gerekmektedir.

Trabzon'daki Boztepe'nin kuzeybatı yamacında, bugün *Kızlar Manastırı* olarak bilinen *Theotokos Theoskepastos Manastırı* veya *Panhagia Theoskepastos Manastırı*⁸³ içerisinde bulunan mağaranın bir Mithras mağarası olduğu ileri sürülmüştür (Fig. 8). Modern araştırmalar içerisinde *Theotokos Theoskepastos Manastırı* içerisindeki yerin bir Mithra mağarası yani mithraeum olduğunu dile getiren ilk çalışma Franz Cumont'a aittir. Cumont ilk olarak 1896 yılında yayınladığı *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra*'nın ikinci cildinde Trabzon ve çevresinde Hristiyanlığın ilk zamanları hakkında bilgi verirken İmparator Diokletianus (20 Kasım

⁸³ *Theotokos Theoskepastos* veya *Panhagia Theoskepastos* manastırı hakkında detaylı bilgi için bkz. Beldiceanu ve NăşTurel, 1985.

284 - 1 Mayıs 305) döneminde pagan inançların hâkim olduğu bölgede Hristiyanlığa inanan iki kişi ile birlikte Aziz Eugenios (Ἅγιος Ευγένιος)'un *Mithrios Tepesi* (Μιθρίος βουνός) olarak adlandırılan Boztepe'deki Mithra heykelini tepeden aşağı attıkları ve bunun cezasını hayatlarıyla ödediklerini bildirir (TMMM, II, 55c). Aziz Eugenios'un hikayesi ise şöyledir:

Aziz Eugenios ve üç arkadaşı Trabzon'da Roma İmparatoru Diokletianus (MS 284-305) zamanında Hristiyanlara karşı uygulanan kovuşturmadan ilk etkilenen Hristiyanlardandır. Hristiyanlığın Trabzon'da ilk çıktığı dönemlerde kendilerini bu dinin yayılmasına adanmış olan Aziz Eugenios ve üç arkadaşı bir gece gizlice, Mithra tapınağının bulunduğu Mithra Tepesine gelerek buradaki Mithra heykelini alıp oradaki yamaçtan aşağıya atmışlardır. Aziz Eugenios ve yanındakiler baskılardan kurtulmak için Trabzon'un dağlık güney bölgelerine kaçarak hem inziva hem de korunma maksadıyla Hristiyanlığı kabul eden askerlerle birlikte saklanmışlardır. Trabzon'daki *Akanthai* isimli bugün neresi olduğu tespit edilemeyen bir yerde Roma askerleri tarafından Aziz Eugenios ve yanındakiler yakalanmışlardır. Aziz Eugenios'un yanındaki Hristiyanlığı seçen askerler ceza olarak sürgüne gönderilirken Aziz Eugenios ve müritlerine çeşitli işkenceler uygulanarak öldürülmüşlerdir. Aziz Eugenios öldürüldükten sonra Hristiyanlık şehirde daha hızlı bir yayılım göstermiştir. Trabzon Rum Devleti kurucusu I. Aleksios Megas Komninos (1202-1222) döneminde Aziz Eugenios bir Hristiyan kültüne dönüşerek Trabzon'un koruyucu azizi olarak kabul edilmiştir (Rosenqvist, 2002: 194; Fallmerayer, 2002: 84; Keçiş, 2016: 1208; Emir, 2016: 37).

Aziz Eugenios'a ait bu hikayeden yola çıkan Cumont, Hristiyanlık öncesi dönemde bahsedilen yamaçta bir Mithras mağarası olduğunu ifade etmiştir. Cumont'un Boztepe'deki mağarayı bir Mithra mağarası olarak göstermesinin bir diğer nedeni de mağaranın şekilsel özellikleri idi. Yaklaşık 25 adım derinliğinde 4 m. yüksekliğinde düzensiz biçimli bu doğal mağaranın ağız 10 m. civarında olup batıya bakmaktadır. Mağaranın sağ orta tarafında kireç taşından süzülen mükemmel bir suyun aktığını belirten Cumont (1906: 368-369) adeta ideal bir Mithraeum'u tasvir etmiştir.⁸⁴ Bir Mithraeum farklılıklar göstermekle birlikte genel olarak yukarıda belirtilen boyutlarda ve içerisinde bir kaynak suyunu olması gerekmektedir. Cumont diğer çalışmalarında konuya daha da açıklık getirerek önceleri bir Mithra mağarası olan bu alanın Hristiyanlıkla birlikte kiliseye çevrilip *Theotokos Theoskepastos* olarak isimlendirilen manastıra dahil edildiğini sonraki çalışmalarında ifade eder (Cumont ve Cumont, 1906: 367-369; Cumont, 1911: 262-263; 1939: 71).

⁸⁴ Bir mithraeum yaklaşık yirmi ile yüz kişilik bir grubu içine alabilen ve çok büyük olmayan kutsal alanlardı. Bu gizem dinine katılım artar ve sayı çoğalırsa bölgede başka mithraeumlar yapılarak orada yeni bir grup oluşturulurdu (Merkelbach, 1984: 134; Dürüşken, 2011: 156). Mithras'ın kendi içerisinde planlanmış bu sistem gereği yeni kurulan mithraeumlarla MS II. ve III. yüzyıllarda Roma şehri ve çevresinde yüzden fazla mithraeum olduğu bilinmektedir (Vermaseren, 1963: 36).

Cumont dışında Kızlar Manastırı'ndaki mağaranın bir Mithra mağarası olduğunu *Trabzon Kilisesi* kitabında kaydeden son Trabzon Metropolitisi Hrisanthos Filippidis'tir. Hrisanthos Trabzon'da Mithra ayinlerinin yapıldığı, Mithra tapınağı, sunağı ve heykelinin bulunduğu yer, Yüce Konstantinos Loukites'e göre Aziz Eugenius'un söylediği Mithrios Dağı idi. Bunun dışında Hrisanthos Mağaranın derinliklerine doğru kemer bir direk üzerine Mithra boğa heykeli ve sunağının önünde ise ateşteki külü koruyan magiler olduğunu, Mithra tapınımı üzerine ayinler yapıldığını ve "Helieia Mithrakana-Güneş Mithrakana" diye adlandırılan şenliklerin de burada düzenlendiğini kaydeder (Hrisanthos, 1933: 105-106). Hrisanthos bu ifadelerinden hareketle bu mağaranın açıkça bir *mithraeum* olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hrisanthos mağaranın içinde Mithra boğası heykeli ve sunağı olduğu, burada tapınım üzerine ayinler yapıldığı ve de "Helieia Mithrakana" yani "Güneş Mithrakana" diye adlandırılan Mithra festivallerinin de burada yapıldığından bahsetmesi dikkat çekicidir.

Hem incelediğimiz bölge hemde Mithra'nın yayıldığı alanlarla alakalı bilgilerin oldukça yetersiz olduğunu vurgulayan Cumont, "la littérature antik était à cet égard d'une incroyable pauvreté" yani "antik literatür bu açıdan inanılmaz derecede zayıftı" diyerek bir yönden de Mithras çalışmalarının zorluğuna işaret etmiştir (TMMM, I, 21). Rosenqvist'de Mithras hakkındaki edebi kaynakların az ve çoğu zaman şüpheli tarihsel bilgiler barındırdığını söyleyerek antik kaynaklardan edinilen bilgiler noktasındaki yoksunluğu dile getirmiştir (Rosenqvist, 1991: 107). Genel olarak tüm Mithra çalışmalarında yaşanan antik kaynak sıkıntısı Pontos coğrafyası için de geçerlidir. Bundan dolayı konumuz sınırlarındaki bölgenin sonraki dönem yani Hristiyan kaynakları daha da önem arz eder bir yere konumlanmaktadır. Karadeniz topraklarında Hristiyanlığın yayılmaya başlaması Roma'nın Bithynia-Pontus valisi Pilinius'un mektuplarından öğrendiğimize göre MS II. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başladığını bilinmektedir (Kaçar, 2015: 23). Dolayısıyla Hristiyanlığa ait kaynaklardan ancak MS II. yüzyıl ve sonrası hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Aziz Eugenios'un İmparator Diokletianus döneminde öldürüldüğü bilindiğinde kronolojik olarak hikayenin doğru olma ihtimali bulunmaktadır.

Trabzon'daki Mithras Kültü ve bu kültü ait mağara olduğu hakkında bilgi edindiğimiz ilk yazılı kaynaklardan biri Konstantinos Loukites ve Ioannes Lazaropoulos tarafından derlenen Aziz Eugenios'a ait Hagiografya'dır⁸⁵ (CIMRM, I, 14; Rosenqvist, 1991: 108). Zira modern araştırmacılar ilk olarak Cumont'un ortaya koyduğu ve ardından bir çok kişi tarafından incelenen Aziz Eugeneos'a ait Hagiografya Trabzon ve çevresindeki Mithra'nın ilk yazılı habercisi olarak değerlendirilebilir. Orta Çağ'da bile bu dağın adının *Mithrios Dağı* olarak geçmesinden

⁸⁵ Yunanca *hagio* yani kutsal, aziz ve *graphos* yani yazmak anlamına gelen kelimelerde türetilen Hagiografyalar, Hristiyan dinine mensup azizlerin hayat hikayelerini anlatan Menkıbe tarzı Hristolojik edebi bir türdür. Bir başka Hristolojik edebi tür ise Hagiografya'nın özel bir türü de olan *Passiolardır*. Mersiye tarzı bir tür olan Hristiyan *martirlerin* yani şehitlerin hikâyelerini anlatan *Passiolar* tıpkı *Hagiografyalar* gibi Hristiyanlığın kökleştiği dönemde kaleme alınan ve pagan geçmişten oldukça olumsuz bahsederler. Bu eserler yazıldıkları dönemin hâkim düşünceleri gereği bazen anlatıların abartmakla kendi meşruiyetlerini öncekiler üzerine bina etmişlerdir Keçiş, 2016: 1207-1208; Kazhdan ve Talbot, 1991: 897-899; Kazhdan, 1991: 1309.

Mithra kültürünün Trabzon'da ne kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır (CIMRM, I, 14; Blawatsky ve Kochelenko, 1966: 21-22; Bryer ve Windfield, 1985: 182). Ayrıca Loukides ve Lazaropoulos tarafında derlenen Aziz Eugenios Hagiografyası dışında Bizans tarihçisi Mikhail Panaretos'un yazdığı Kronik de 1362 yılı olaylarından bahsederken Trabzon'daki Boztepe'yi *Mithra Dağı-Minthrion Tepesi* olarak nakletmektedir (Hahanov, 2004: 54, 82; Asp-Talwar, 2016: 204; Bryer ve Windfield, 1985: 198; 2020: 379). Aziz Eugenios'un günümüze yazılı olarak ulaşan hagiografyası da Hristiyanlığı bölgede iyice yer ettiği Trabzon İmparatorluğu (1204-1461) döneminde kaleme alınmıştır. Aziz Eugenios'a ait kroniğin Trabzon İmparatorluğu döneminde yazılması ve Mikhail Panaretos'un aktardığı bilgilerden açıkça görüldüğü üzere Orta Çağ'da Trabzon'daki Boztepe'nin hâlâ Mithra Dağı olarak adlandırıldığını göstermektedir.

Hristiyanlık dünyaya yayılıp pagan kültürler ile mücadelesi sonrası zafer kazanınca pagan kültürlere ait birçok ibadet yeri ortadan kaldırılmış, bir kısmı ise kiliseye çevrilmiştir. Mithras'a ait birçok mithraeum da Hristiyanlar tarafından yıkılıp tahrip edilirken bir bölümünde kiliseye dönüştürülmüştür. Bu bilgi de Cumont'un Aziz Eugenios'a ait Hagiografya'ya dayandırarak ileri sürdüğü Trabzon'daki Boztepe'de bir mithraeum olduğu ve buranın daha sonra kiliseye çevrildiği görüşünü destekler niteliktedir. Zira Boztepe'deki gibi mithraeumdan kiliseye çevrilmiş birçok yer Roma'nın hâkim olduğu sınırlar içerisinde görülmektedir.⁸⁶

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise Aziz Eugenios'un Mithra heykelini Boztepe'den aşağı atarak kırması ile bölgede pagan etkinin azalması arasındaki ilişkidir. Bir çok kaynakta anlatılan bu olaydan sonra Trabzon ve çevresinde Hristiyanlık daha kuvvetli bir artış gösterirken Mithra dahil olmak üzere diğer pagan kültürler de ortadan kalkmıştır. Trabzon'da Hristiyanlığı yayan Aziz Eugenios Mithra heykelini Boztepe'den aşağı atarak kırmasından dolayı öldürülmüştür. Dolayısıyla Mithra'ya adanmış bir dağdan Mithra heykelinin atılması sonucu Mithra ve diğer pagan kültürlerin bölgede etkinliğini kaybedip Hristiyanlığın yayılmasına giden süreci başlatan bu olaydan Mithra'nın coğrafyada adeta pagan kültürün yani putperestliğin bir sembolü olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

Boztepe'de yani Mithra Dağı'nda Mithra'ya ait olabilecek tek mağara Kızlar Manastırı içerisindeki mağara değildir. Kızlar Manastırı'ndan 250 metre kadar doğuda Boztepe'nin kuzey yamacındaki uçurumun üzerinde Franz Cumont'un (Cumont ve Cumont, 1906: 369-370) duyurduğu, Anthony Breyer ve David Windfield (1985: 211; 2020: 405) tarafından da desteklenen Mithra mağarası olabilecek başka mağaralar da bulunmaktadır. Hristiyanlıkla birlikte Orta Çağ'da Aziz Sabbas (Ἀγίος Σάββας) kilise mağaraları olarak adlandırılan bu mağaraların iki tanesi sarp

⁸⁶ *Mithraeum*ların Hristiyanlık ile birlikte tahrip edilmesi veya kiliselere çevrilmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Vermaseren ve Essen, 1965; Walsh, 2018a: 78-85; 2018b. Sadece Mithra tapınakları değil geç Roma döneminde Armenia'daki Artaxata'da ve bugünkü Erzincan ve Muş'ta bulunan Anāhītā tapınakları da Armenialıların Hristiyanlığa geçmesi sonucu yıkılmıştır (Cook, 1983: 253).

kayalık üzerinde iken bir tanesi yamacın yamacın yaklaşık yüz metre kuzeyinde ayrı bir kayaya oyularak yapılmıştır (Fig. 9, 10). Bugün Sava mağaraları olarak da bilinen Aziz Sabbas mağaralarının batıdaki tapınak yaklaşık yedi metre yükseklikte ve 12 metre genişlikte iki kısımdan oluşmaktadır. Ana kayaya oyularak yapılan ancak bugüne ulaşmayan merdivenlerle çıkılan mağara bir mithraeum olabilecek büyüklükte olup Hristiyanlıkla kiliseye dönüştürülmüştür. Mağara'da Mithra'ya ait bir ize rastmanılmadığı gibi içerisindeki freskler büyük ölçüde hasar görmüştür (Fig. 9, 11). Bu mağaranın yaklaşık elli metre kadar doğusundaki mağara ise önemli ölçüde tahrip olmuştur. Kayaya oyularak çıkılan mağaranın sadece giriş kısmı bugün görülebilmektedir. Mağaranın kuzey duvarı yıkılmış bir hâldedir (Fig. 9, 12). Bu mağara yıkılmış olduğundan ve ulaşım sağlanamadığından büyüklüğü hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Aziz Sabbas doğu ve batı mağaralarının yaklaşık 100 metre kadar kuzey kısımda yer alan üçüncü mağara ise yaklaşık üç metreye iki metre ölçülerinde olup içerisindeki freskler neredeyse kaybolmuştur (Fig. 13). Hristiyanlık döneminde bu mağaralar kilise haricinde kaya mezarları olarak da kullanılmış olabilir (Cumont ve Cumont, 1906: 369; Bryer ve Windfield, 1985: 231; 2020: 444; Emir, 2016: 34). Zira batı mağarasının girişinde kayaya oyulmuş mezar kalıntıları da bulunmaktadır (Fig. 14). Aziz Sabbas Kilise Mağaralarına bugünkü kalıntılara bakıldığında bir mithraeum olabilecek mağara batı kısımda yer alan mağaradır. Gerek büyüklüğü gerek bulunduğu konum ve iç yapısı ile kiliseye dönüştürülmeden önce bir mithraeum olma ihtimali yüksektir. Doğu mağarasının kuzey duvarı yıkıldığından iç kısmı tahrip olmuş sadece mağaranın giriş kısmı ayakta kalmıştır. Dolayısıyla burası hakkında bir yorum yapmak zordur. Kuzey Mağarası ise bir mithraeum olamayacak kadar küçük olduğu için kannatimizce bir mithraeum olma olasılığı son derece düşüktür.

Trabzon tarihi hakkında bilgi veren edebi, arkeolojik ve nümizmatik kaynaklar incelendiğinde Trabzon'daki Boztepe'nin yalnızca tanrı Mithras'a ait bir kült merkezi olmadığını anlaşılmaktadır (Emir, 2016: 34). MS II. yüzyılda Arrianus tarafından yazılan *Periplus Ponti Euxini* adlı eserde Boztepenin diğer tanrı ve kültlere de ev sahipliği yaptığına işaret eden bazı ifadeler bulunmaktadır:

...Karadeniz'e yukarıdan Ksenophon ve senin (Hadrianus) seyrettiğin yerden hayranlıkla bakıyoruz. Hâlihazırda sunaklar, eskiden kaba taştan inşa edildiklerinden harfler okunaklı bir şekilde kazınmamış; üzerlerindeki Hellen yazısı ise, barbarlar tarafından yazıldığını açığa vurur gibi, hatalı bir şekilde yazılmıştır. Bu yüzden sunakları beyaz bir taştan yeniden inşa etmeyi ve üzerlerindeki yazının belirgin harflerle kazınmasını kararlaştırdım. ... Tapınak dikdörtgen taştan özenli bir şekilde yapılmıştır; fakat Hermēs heykeli ne tapınağa ne de onun konumuna layıktır. Eğer siz de uygun bulursanız, bana Hermēs'in yaklaşık beş ayak boyunda heykelini -zira bana öyle geliyor ki, bu ebattaki tapınağın boyuna uyum sağlayacaktır- ve ayrıca Philēsius'un dört ayak uzunluğunda bir heykelini yollayın; çünkü ortak bir tapınak sunakta atasıyla birlikte tapınım görmesinin sebepsiz olmayacağını düşünüyorum; ayrıca bakarsanız biri Hermēs, bir diğeri Philēsius'a, bir başkası ise, buradan geçerken her ikisi için de kurban sunacaktır. Bu şekilde davrananlar hem Hermēs'i hem de Philēsius'u memnun etmiş olacaklardır. Hermēs için, kendi soyunu; Philēsius için ise kendi atasını onurlandırır. Bu yüzden ben de, kendi payıma bir boğa kurban ettim... (Arr. *Peripl. P. Eux.*, I.1-2, II.1-3).

Bu ifadeleden Boztepe’de yaşayan halk tarafından yapılmış sunaklar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü orada bulunan yazıların bozuk ve hatalı yazılmasından muhtemelen bölgenin yerli halkı işaret edilmektedir. Bu sunaklardan insanların tanrılar için kurbanlar sunup adaklar adadıkları anlaşılmaktadır. Ancak Arrianus bu sunakların hangi tanrılara ait olduğunu belirtmemektedir. Ancak Trabzon’da büyük bir tapınağın varlığından ve bu tapınakta tanrılarının en kurnazı olarak bilinen Hermēs ile yerel kahraman Philēsios’a ait heykellerden bahsedilmektedir. Bu tapınağın nerde olduğu bilinmemekle beraber 1998’de Trabzon şehir merkezinde, Tabakhane Camii’nin hemen yanındaki bir binanın temel açma kazıları sırasında ortaya çıkarılan tapınağın Arrianus’un eserinde söz ettiği tapınak olduğu düşünülmektedir. Zira burada Trabzon Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazılarında tapınağa ait birçok mermer sütunun yanı sıra Hermēs’e ait bronz bir heykel de gün yüzüne çıkarılmıştır (Fig. 15; Kaya, 1999: 321-325; Emir, 2016: 35). Summerer bu heykelin ve tapınak alanının Dionysos’a ait olabileceğini söylemektedir (Summerer, 2014: 190-193). Her ne kadar ortaya çıkarılan bu tapınak Boztepe’nin yaklaşık 2 km kuzeybatısında olsa da, Trabzon’da Mithra dışında başka özelliklere sahip tanrılara da tapınıldığını göstermektedir. Burada Hermes heykelinin bulunması ise önemlidir. Çünkü özellikle Kommagene’de bulunan Nemrud Dağı’nda açıkça görüldüğü üzere Apollo-Mithras-Helios-Hermes tanrılarının tek bir karakterde birleştirilmeleri (Jacobs, 2012: 103; 2017a: 235-48; Mazhjo, 2019: 62-83; Dörner, 2021: 160, 198) Trabzon özelinde de düşünülebilir. Ancak kanaatimizce Tabakhane kazılarında ortaya çıkarılan Hermes heykelinden Kommagene’deki bir benzeştirmeyi yapmak doğru değildir. Çünkü Hermes heykeli tamamen Hellen karakteri taşımakta olup Mithras ile benzer bir betimleme taşımamaktadır.

Trabzon’un Ortahisar ilçesinin Karşıyaka Mahallesinde, Ayasofya’nın yaklaşık 2 km batısında denize dökülen Kalarma deresi üzerinde ve Kisarna’ya doğru yükselen vadi yamacında denizden yaklaşık 100 metre yüksekte Mavlavita/Manglavita mağarası ve şapeli bulunmaktadır (Fig. 16-17). Bryer ve Windfield (1985: 211, 213; 2020: 401, 405) bu mağaranın Theotokos Theoskepastos Manastırı ve Aziz Sabbas Kilise Mağaraları gibi doğuya bakmayan girişi nedeniyle Mithra kültü ile bağlantılı olabileceğini düşünmektedirler. Breyer ve Windfield 1960 ile 1970’ler boyunca Trabzon ve çevresinde yaptığı yoğun çalışmalarda karşılaştıkları Mavlavita mağarasının o günkü köy yerleşiminden bile yaklaşık 1 km uzakta olduğunu belirtmektedirler. Boztepe’deki mağaralarda olduğu gibi dönemlerinin yerleşim yerleri uzağında olan mağara hem bu özeliği hem de büyüklüğü ile mithraeum olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak mağara Hristiyanlık dönemiyle beraber şapele çevrildiğinden önceki izleri tespit edilememektedir. Bugün ise mağaranın freskleri tahrip olmuştur ve mağara harabe halindedir (Fig. 18).

Pontos topraklarında önce XVI. Filavia Firma lejyonu ardından yaklaşık 300 yıl XV. Apollinaris lejyonunun daimi konakladığı yer olan Satala’daki bir mağaranın da mithraeum olabilme ihtimali kuvvetle muhtemeldir (Fig. 19). Bugün Gümüşhane’nin Kelkit ilçesi Sadak köyü sınırlarında olan Satala’da bulunan mağara Tahir Erdoğan Şahin tarafından bir mithraeum olarak

kabul edilmekle birlikte Gümüşhane ve Erzincan dağlarındaki bazı mağaraların da mithraeum olabileceğini ifade etmektedir (Şahin: 2018: 14-16). Ancak mağara incelendiğinde bir mithraeum olabilir konum ve büyüklüğe sahip olmakla birlikte içerisinde Mithras'a ait herhangi bir ize rastlanılmamıştır. XV. Apollinaris lejyonu uzun yıllar ordugah merkezi olan Satala'da konuşlandığı için bir veya birden fazla mithraeum olabilir. Çünkü XV. Apollinaris lejyonunun Satala'ya gelmeden önce Carnuntum'da bulunuyordu ve burada yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu lejyon askerlerinin Mithras'a inanıp mithraeum inşa ettikleri bilinmektedir (Gugl ve Kremmer, 2011a: 93-95; 2011b: 164-166; Teichner, 2013: 63). Dolayısıyla Mithras'a inanan askerlerin Satala'ya konuşlandırılması ve burada MS II. yüzyılın başlarından IV. yüzyılın sonlarına kadar kalmaları Mithras'a ait bir tapınak veya diğer kalıntıların burada bulunma ihtimalini artırmaktadır. Üstelik aşağıda detaylandırılacağı üzere Trabzon'da basılmış Mithras tasvirli sikkelerin sayı ve oransal fazlalıkları da bu ihtimali güçlendirmektedir. Trabzon'da darbedilen sikkelerden askerlerin maaşlarının ödenmesi muhtemeldir.

Satala'da 2017 yılında Doç. Dr. Şahin Yıldırım başkanlığında arkeolojik kazılar başlatılmış olup bu Roma garnizon merkezinde Mithras'a ait bir buluntunun ilerleyen tarihlerde gün yüzüne çıkarılacağı düşünülmektedir. Şimdiye kadar Satala'da XV. Apollinaris lejyonunun kullandığı kale yapısı ve akropolis alanı açığa çıkarılmaya başlanmış olup daha kazı çalışmalarının çok başında yer alınmaktadır (Yıldırım, 2019; 2020). Böyle bir kaniya sahip olmamızı sağlayan Anadolu'da başka bir örnek bulunmaktadır. Diyarbakır'ın Çınar ilçesine 13 km. uzaklıkta, Demirölçek Köyü'ne 1 km. mesafede yer alan Zerzevan Kalesi'nde 2014 yılında Doç. Dr. Aytaç Coşkun başkanlığında başlatılan arkeolojik kazı ve restorasyon çalışmaları sürerken 2017 yılında kale yapıları içerisinde bir mithraeum rastlanılmıştır. Roma'nın en doğu sınırındaki askerî garnizon merkezlerinden biri olan bu garnizonun kuzeyinde yeraltına ana kaya oyularak inşa edilen yapı, 7 metre uzunluğunda, 5 metre genişliğinde, 2,5 metre yüksekliğindedir. Mithraeum'da Mithras'ın boğayı öldürme sahnesini belirten bir ize rastlanmasa da ortadaki büyük niş etrafındaki iki sütunun üzerinden yükselen kuşak üzerinde boya kalıntıları izlenebilmektedir (Fig. 20-21; Coşkun, 2020: 567, 574-575). Mithraeumlarda sıkça rastlanılan zodyağın betimlendiği bu kuşağın çevrelediği niş içerisinde muhtemelen tauroktoni sahnesinin tasviri bulunmaktaydı. Ancak Zerzevan'daki mithraeum Hristiyanlar tarafından tahrip edilip tamamen toprakla doldurulmuş bir hâlde bulundu. Belki de bu yüzden günümüze kadar tauroktoni sahnesi hariç diğer çoğu özellikleriyle ulaşan bu mithraeum ile Doğu Karadeniz toprakları arasında bazı benzerlikler göze çarpmaktadır. Üçüncü Bölüm'de daha da detaylandırılacağı üzere Zerzevan'da olduğu gibi hem Trabzon'da hem Satala'da Roma lejyon askerleri ile Pontos topraklarındaki birçok yerde yardımcı askerî birlikleri bulunmaktaydı. Bu birliklerden XV. Apollinaris lejyonu ve XVI. Flavia Firma lejyonundaki askerlerin Mithras'a inandıklarını gösteren deliller bulunmakla birlikte bu delillere şimdiye dek Pontos coğrafyasında ne yazık ki rastlanılamamaktadır. Bununla birlikte Zerzevan'daki mithraeum tıpkı Aziz Eugenios'un hagiografyasında anlatıldığı gibi hristiyanlar tarafından tahrip edilmesi bize iki bölge arasında bir benzerlik olabileceği fikrini vermektedir. Hem Trabzon ve Satala'da mithraeum olabilecek

mağaralar hem de bölgenin Mithras'a inanan askerler ile Mithras tasvirli sikkeler bulunması ileride yapılacak daha detaylı yüzey ve arkeolojik araştırmalarla Mithras'ın izlerine rastlanabilme ihtimalini artırmaktadır. Zerzevan Kalesi'nde olduğu gibi Satala'da devam eden ve Pontos topraklarında yapılacak yeni arkeolojik çalışmalar bu topraklardaki Mithras Kültü hakkında daha fazla kalem oynatılmasına imkan sağlayacaktır. Hristiyanlık dönemi ve sonrasına ait farklı türdeki yazılar da Trabzon'da Mithras inancı olduğuna yönelik düşünceleri desteklemektedir.

Doğu Karadeniz topraklarında Mithras'ın varlığına işaret eden Orta Çağ ve sonrasında yazılmış bazı yazılar da bulunmaktadır. Yukarıda bahsedilen Aziz Eugenios hikayesinde başka değişik seyyah ve yazarlar bölgenin antik geçmişi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. 1437-1438 yıllarında İspanyol bir seyyah olan Pero Tafur İtalya'dan başlayarak Kutsal Topralar, Kıbrıs, Memlükler, Kahire, Ege adaları, İstanbul, Trabzon, Kefe ve Eski Kırım'a kadar uzanan yolculuğunda Trabzon'u anlatmaya şu ifade ile başlar: *Sinop'tan ayrıldık ve kıyıyı takip ederek eski adı Salmotraçia olan Trabzon'a kadar Büyük Deniz'de yol aldık* (Pero Tafur, 1874: 158; 1926: 130; 2016: 153). Trabzon'un eski adının *Samothraçia* olduğu Pero Tafur dışında çok az kişi tarafından kullanılır. Breyer ve Windfield (1985: 198; 2020: 379) *Salmotraxis* olarak kelimeyi kullanmaktadır. Pero Tafur'un bu ifadesinde geçen *Salmotraçia*'nın tam olarak nereden geldiği bilinmese de Vasiliev (1932: 98; 1935: 65-66) bu ifadenin Sol Mithras'ın değişmiş hâli olduğu ileri sürmektedir. Bu ifadenin doğru olup olmadığını teyit edecek bir veriye ne yazık ki ulaşamamıştır. Kelime İspanyolca orijinal metinde *Solmotraçia* olarak geçerken İngilizce çevirisinde *Samothrace* olarak kullanılmıştır (Pero Tafur, 1926: 130). İngilizce metindeki bu kelime akıllara Ege Denizi'nde Gökçe Ada'nın 37 km kuzeyinde bulunan Samotrake (Samothrace-Semadirek) adası ile irtibatlı olabileceğini getirmektedir. Ancak bu kelimenin Samotrake Adası ile bir bağı bulunmamaktadır (Vasiliev, 1935: 65). İngilizceye çeviride bir yanlışlık yapılmış olabilir. Çünkü Pero Tafur'un anlatımının akışı içerisinde Ege'deki adayı işaret edecek bir durum bulunmamakla birlikte 1362 yılı olaylarını kronoğinde anlatan Mikhail Panaretos Trabzon'daki Boztepe'yi *Mithra Dağı-Minthrion Tepesi* olarak kaydetmesinden (Hahanov, 2004: 54, 82) *Salmotraçia*'nın Sol Mithra ile bir bağı olabileceği düşünülebilir.

Pero Tafur dışında 1817-1819 yılları arasında Karadeniz'e bir gezi düzenleyen Per Minas Bijişkyan, Trabzon'un eski devirlerde daha geniş ve çok nüfuslu olup faal bir ticaret merkezi olduğunu dünyaca tanındığı ve aynı zamanda tapınaklarından dolayı putperestlerin ziyaretgahı olduğunu söylemektedir. Trabzonda önceleri birçok putperest tapınağı olduğunu ve şehirdeki kilise duvarlarında putperestlik dönemine ait işaretlerin oluduğunda kaydetmiştir (Bijişkyan, 1998: 89, 94). Ayrıca son Trabzon Metropolitisi Hrisanthos Filippides'in Trabzon'da Mithrios Dağı denen Boztepe'de bir mithraeum ile birlikte Mithra heykeli sunağı olduğunu, Mithra ritüellerinin gerçekleştirildiğini, şehirde *Helieia Mithrakana* festivallerinin düzenlendiğini ve Mithras'ın Trabzon şehrinin koruyucu tanrısı olduğunu kaydetmesi bu topraklarda Mithras'ın varlığını gösteren diğer bir kayıttır (Hrisanthos, 1933: 104-107).

Roma Dönemi'nde *mithraeum* olabilecek yerler dışında Doğu Karadeniz coğrafyasında Mithra'nın varlığının en net kanıtı sayılabilecek olan maddi unsur bu topraklarda basılmış Mithras tasvirli sikkelerdir. MÖ 63 yılında VI. Mithradates'in ölmesi sonucu Doğu Karadeniz toprakları Roma'ya bağlansa da bölgenin Roma idaresine doğrudan ilhakı yaklaşık MS 64-65 yılında Nero döneminde olmuştur. Bu tarihten sonra Trapezus'a Roma idaresi tarafından kentin yerel ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve yürürlükteki Roma paralarıyla uyumlu bronz sikkeler basma müzadesi verilmiştir (Wojan, 2006: 191-192). Wolfgang Leschorn (1993: 131) tarafından da Roma İmparatorluk döneminde muhtemelen MS 64-65 en erken MS 63'den itibaren Trapezus'un kendi sikkelerini basmaya başladığı ifade edilse de Trapezus şehrinde bu güne kadar ele geçirilen Mithras tasvirli sikkeler İmparator Traianus (MS 98-117) ile II. Philippus (MS 247-249) arasındaki dönemlere aittir. Leschorn'un ileri sürdüğü tarihten yaklaşık 50 yıl sonrasında karşılaşılan mevcut Trapezus sikkeleri incelendiğinde Roma İmparatorluğu döneminde yaklaşık 150 yıllık bir süre boyunca devletin yaşadığı olaylar ve ihtiyaçlara binaen kentte düzensiz olarak sikke darbedildiği görülmektedir (Wojan, 2006: 192-193).

Roma İmparatorluk döneminde Pontos topraklarında Trapezus, Zela, Komana, Neokaisareia, Amisos, Kerasus dâhil birçok şehirde sikke bastırılmış olmasına rağmen sadece Trapezus'ta basılmış sikkeler üzerinde Mithras tasvirleri izlenebilmektedir. Pontos kentleri arasında yalnızca Trapezus sikkelerinde Mithras betimlemeleri olması bölge şehirleri içerisinde bu yerin Mithras ile daha sıkı bağları olduğunun göstergesi olabilir. Trapezus ve Mithras arasındaki ilişkinin daha iyi kavranabilmesi için şehrin sikkelerinin daha detaylı irdelenmesi gerekmektedir. Trapezus ve bağlı bulunduğu Pontos kentlerinde ve bu kentler dışında gün yüzüne çıkan sikkeler için BMC ve SNG'nin Karadeniz ile ilgili ciltlerinde XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kataloglanmıştır. Ayrıca *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure* ve *Catalogue of Georgian Numismatics* gibi kataloglarda Pontos ve çevresine ait birçok sikke yer almaktadır. Pontos ile alakalı yapılan arkeolojik kazılar ve bulunan defineler sonucu ortaya çıkarılan sikkeler ise sonraki bir çok çalışmada irdelenerek kataloglanmıştır. Trapezus özelinde ise birbirinden farklı çok sayıda çalışmada değişik sayılarda sikke toplanmakla birlikte Roma İmparatorluk dönemi için Kay Ehling (2001), Franck Wojan (2006; 2016) ve Melih Arslan'ın (2008) çalışmaları ayrı bir yer tutmaktadır. Ayrıca Vedat Keleş'te (2008: 224) Trabzon Müzesi'nde bulunan Mithras tasvirli sikkeleri ve bu sikkelerin özelliklerini incelemiştir.

Kay Ehling'in çalışması Trapezus'taki Roma imparatorluk dönemine ait Mithras sikkeleri üzerine yapılmış ilk ve şehrin sadece Mithras sikkelerini irdelenmesi bakımından şu ana kadarki tek çalışmadır (Ehling, 2001: 129-133). Traianus'tan II. Philippus'a kadar şehirde basılan sikkeleri genel olarak 3 tipe inceleyen Ehling ilk olarak Traianus'tan itibaren Frig başlıklı pelerinli ve ışın taçlı Mithras büstü tasvirini (Fig. 31-36, 39-43, 109), ikinci olarak Lucius Verus'tan (MS (161-169) itibaren Mithras büstünün arkasında bir at protomunu (at başı betimlemesini) (Fig. 37-38, 44-50,

57-58, 73) ve son olarak Septimius Severus dönemi ile birlikte at sırtında tasvir edilen Mithras tasvirlerini irdelemektedir (Fig. 51-56, 59-72, 74-108, 110-134). At sırtındaki Mithras tasvirlerinde farklılıklar olmakla birlikte genel olarak Frig başlıklı, pelerinli, kısa elbise ve pantolonlu, sağa yürüyen atın arkasında ağaç, önünde yanan sunak, bazı sikkelerde meşale taşıyıcı *Cautes* ve *Cautopates* ile yılan ve kuzgunlarla da tasvir edilmiştir (Ehling, 2001: 129).

Ehling Trapezus'ta darbedilen sikkelerdeki atlı Mithras tasvirinin BMC Pontus 3 ve 5 numaralı sikkelerde ve diğer bazı kataloglarda belirtildiği gibi ay tanrısı Men'e ait olmadığını kesinlikle Mithras olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Men at üzerinde Frig şapkalı tasvir edilirken omuzunun üzerinde her zaman hilal betimlemesi bulunmaktadır. Ancak Ehling bu sikkelerde atlı tasvirlerine yeni bir yorum getirmektedir. Mithras Rückingen (Fig. 136), Dieburg (Fig. 137) ve Osterburken (Fig. 138) *mithraeum*larındaki kabartmalarda ve Duro-Europos *mithraeum*undaki freskte (Fig. 139)⁸⁷ bir atlı olarak tasvir edilmiştir. Neuenheim/Heidelberg *mithraeum*undaki rölyefte sağ elinde tuttuğu küre ile at sırtında betimlenmesi dışında (Fig. 140; Gordon, 2017: 296) Mithras'ın bir atlı olarak gösterilmesi oldukça azdır (Ehling, 2001: 130). Bu tasvirler dışında Armenia halk destanında Mithras (Mihr/Mher) atlı olarak tasvir edilse de Mithras'ın at sırtında betimlenmesi nadirdir (Merkelbach, 1984: 258). Şimdiye dek Mithras hakkında elde edilen bilgilerden Mithras'ın bir atlı olarak gösterilmesinin bu kadar az olmasından ötürü Ehling, Mithras kültü içerisinde atın etkin bir karakter olmadığı görüşündedir. Bundan dolayı Trapezus sikkelerinde görülen atlı tasvirlerini bölgenin ve kültürün kendine has özelliğinden değil Lidya, Frigya ve Kilikia'da görülen atlı tasvirlerinden etkilendiğini ifade etmektedir. Trapezus sikkelerinde görülen atlı tasvirini ise ay tanrısı Men'den değil Lidya'daki Hellen tanrısı Heros Equintas'tan aldığına dair görüşler de vardır (Üzüm, 2016: 56-57).

Trapezus için Roma imparatorluk dönemine ait sikkeleri ilk kez bir araya getiren Wojan, 259 adet sikkeyi çalışmasında toplamıştır. Bu sikkeler detaylıca incelendiğinde darbedilme karakterlerine göre topladığı 259 sikkenin 28 farklı tipi olduğu görülmektedir. Trapezus'ta darbedilmiş bu 259 sikke örneğinin arka yüzlerindeki tanrı veya tanrıça betimlerine bakıldığında 154 tanesinde Mithras, 53'ünde Tyche, 11 tanesinde Serapis, 10'ünde Zeus, 10 tanesinde Dionysos, 1'inde Hermes, 1'inde Nemesis, 2 tanesinde ayakta yüzü sola dönük ayaklarının altında bir hayvan bulunan kadın figürü ve 17 tanesinde defne çelenkli taç yazıt içerisinde Trapezus yazısı bulunmakadadır. Bu çalışmadaki 28 farklı sikke tipinin 13'ü Mithras'a, 4'ü Tyche'ye, 3'ü Dionysos'a, 3'ü Serapis'e, 1'i Zeus'a, 1'i Hermes'e, 1'i Nemesis'e, 1'i kadın figürüne ve 1 tanesi defne çelenkli taç yazıt içerisindeki şehrin adına aittir (Wojan, 2006: 194-216).

⁸⁷ Merkelbach, Armenia halk destanlarında yer alan Mher'in Mithras olduğunu kahramanın atlı olarak Armenia destanlarında anlatıla geldiğini ve Hristiyanlık döneminden sonra bile etkisinin XIX. yüzyıla kadar destan geleneğinde varlığını devam ettirdiğini aktarmaktadır (Merkelbach 1984: 258-259).

Wojan'dan sonra ülkemizde sikkeler üzerine bir çok çalışma gerçekleştiren Melih Arslan'da Trapezus sikke darpları üzerine yaptığı çalışmasında toplamda 83 adet farklı sikkeye yer vermiştir. Ancak bu 83 sikkenin 2 tanesi MÖ IV. yüzyıla ait gümüş sikke iken geri kalan 81 adedi Roma İmparatorluk dönemine ait bronz sikkelerden oluşmaktadır. 81 adet imparatorluk dönemi sikkesinin 51 adedi Mithras'a, 12'si Tyche'ye, 7'si Dionysos'a, 3'ü Serapis'e, 1'i ayakta duran tanrıçaya ve 7'si defne çelengi içindeki şehrin adına aittir (Arslan, 2008: 723-746). Arslan'ın Roma İmparatorluk dönemine ait kullandığı 51 farklı Mithras tasvirli sikke örneğinin 50 tanesi Wojan'ın (2006) kullandığı 154 sikke ile örtüşmekte iken sadece bir tanesi farklı bir Mithras tasvirli sikkedir. Arslan (2008: 713, 730-731; Fig. 64) kullandığı bu yeni madalyon sikkeyi www.coinarchives.com (Ancient Coins Home, Nr. 4574) internet sitesindeki müzayede satış kataloğunda tespit etmiştir.

Frank Wojan 2016 yılında Roma imparatorluk döneminde Trabzon'da darbedilmiş 5 adet yeni sikke örneğini yayınlamıştır. Trabzon'da basılmış bu 5 örnekten 4'ünün bir yüzünde Mithras diğer yüzlerinde Commodus, Julia Domna (Fig. 133), Severus Alexander (Fig. 134) ve I. Philippus'un tasvirleri bulunurken diğer 1 tanesinin bir tarafında Dionysos diğer tarafında ise Severus Alexander'ın tasvirlerini bulunmaktadır (Wojan, 2016: 258-261).

Roma imparatorluk dönemi Trapezus sikkeleri hakkındaki bu çalışmalar haricinde sikke kataloglarındaki Trapezus sikkeler incelendiğinde bunlardan farklı Mithras tasvirli sikke örnekleri ile de karşılaşılmaktadır. SNG von Aulock'daki 139 nolu sikke Alexander Severus dönemine ait olan ve Wojan ile Arslan'ın eserlerinde belirtilmeyen farklı bir sikke örneği olduğu tespit edilmiştir (Fig. 100). Yine Trapezus'a ait www.asiaminorcoins.com internet sitesindeki 14360 numaralı Severus Alexander'a ait yeni bir Mithras tasvirli sikke örneği de bulunmuştur (Fig. 97). SNG XI'de 1050 nolu Septimius Severus'a ait sikke Mithras'a ait olabileceği ifade edilse de dikkatli incelendiğinde sikkenin Mithras değil Serapis tasvirine daha uygun anlaşılmaktadır.

Trapezus sikkelerinin bulunduğu tüm çalışmalar incelendiğinde karşımıza bazı veriler çıkmaktadır. Roma İmparatorluk döneminde Trapezus'ta basılan Mithras tasvirli bakır sikkelerin 13 farklı tipte betimlemesi bulunmaktadır (Ehling, 2001: 131; Wojan, 2006: 194-195; Arslan; 2008: 713):

Tip 1. Sağa dönük Mithras'ın drapeli/dökümlü büstü; Frig başlıklı, şua taçlı (Fig. 31-36, 39-43, 109).

Tip 2. Sola dönük Mithras'ın drapeli/dökümlü büstü; Frig başlıklı, şua taçlı (Fig. 35).

Tip 3. Sağa dönük Mithras'ın drapeli/dökümlü büstü; Frig başlıklı, şua taçlı ve önünde at protomu (Fig. 37-38, 44-50, 57-58, 73).

Tip 4. Sağa dönük at sırtında Mithras; arkasındaki ağaç ve önündeki sunak arasında (Fig. 51-56, 59, 67-69, 74-76, 81-86, 94-105, 110-114, 121, 124, 127).

Tip 5. Sağa dönük at üstünde Mithras; önünde bir sunak (Fig. 60-61, 79-80, 87-90, 106-108, 125, 128).

Tip 6. Sağa dönük at üstünde Mithras; arkasında bir ağaç ve Cautès meşalesini indirmiş şekilde; önünde bir sunak, tepesinde bir karga(?) bulunan sütun ve Cautopatès meşalesini yükseltmiş hâlde (Fig. 62).

Tip 7. Sağa dönük at üstünde Mithras; arkasında bir ağaç; önünde bir sunak ve tepesinde bir karga(?) bulunan sütun (Fig. 63-65, 129-130).

Tip 8. Sağa dönük at üstünde Mithras; arkasında bir ağaç; önünde tepesinde bir karga(?) bulunan sütun (Fig. 66, 70, 115, 126).

Tip 9. Sağa dönük at üstünde Mithras; arkasında bir ağaç ve meşalesini yükselten Cautopatès, önünde bir sunak ve meşalesini indiren Cautès yukarıda bir karga(?) ve yerde yılan (Fig. 71).

Tip 10. Sağa dönük at üstünde Mithras; arkasında bir ağaç ve meşalesini indiren Cautès, önünde bir sütun ve sütunun tepesinde kolunu uzatan bir figür, sütünün dibinde meşalesini yükselten Cautopatès (Fig. 72).

Tip 11. Sağa dönük at sırtında Mithras (Fig. 77-78, 91-93, 122, 131).

Tip 12. Sağa dönük at sırtında Mithras; arkada bir ağaç, önünde bir sunak ve atın başının üstündeki boşlukta bir yıldız (Fig. 116-120).

Tip 13. Sağa dönük at sırtında Mithras; arkasında bir ağaç (Fig. 123).

Aşağıdaki tabloda Roma İmparatorluk Dönemi'nde Trapezus'ta darbedilmiş Mithras tasvirli bakır sikke tipleri ve kaç örnek oldukları gösterilmiştir.

Tablo 1: Trabzon'da Mithras tasvirli sikke bastıran Roma İmparator ve İmpatoriçeleri

	Tip	Wojan (2006)	Arslan (2008)	Wojan (2016)	SNG von Aulock
Traianus (98-117)	1, 2	6	2		
Antoninus Pius (138-161)	1	1	1		
Lucius Verus (161-169)	1, 3	9			
Marcus Aurelius (161-180)	1	3	2		
Commodus (177-192)	3	18	8	1	
Lucius Septimius Severus (193-211)	4	2	2		
Julia Domna (Septimius Severus'un eşi)	4, 8	7	3	1	
Geta (209-211)	4	1			
Caracalla (198-217)	3, 4, 5, 6, 7	14	6		
Elagabalus (218-222)	3, 4, 8, 9, 10, 11	18	4		
Julia Paula (Elagabalus'un Eşi)	4	2	1		
Severus Alexander (222-235)	1, 4, 5, 11	39	8	1	2
Orbiana (Severus Alexander'in eşi)	4	7	2		
Julia Mamaea (Severus Alexander'in annesi)	4, 5	2	1		
III. Gordian (238-244)	4, 8, 11, 12, 13	9	4		
Tranquillina (III. Gordian'in eşi)	12	2	1		
I. Philippus (244-249)	4, 5, 8	8	1	1	
Otacia Severa (I. Philippus'un eşi)	4, 5, 7	5	4		
II. Philippus (247-249)	11	1	1		

Buraya kadar Roma imparatorluk döneminde Trabzon'da darbedilmiş toplam 269 farklı sikke örneği tespit edilmiş olup bu sikkelerin %59.85'ine denk gelen 161'i Mithras tasvirlidir. Buraya kadar incelenilen Trabzon'da darbedilen sikke çalışmalardaki sayılar ve oran Mithras'ın Trabzon'un ana kültü konumunda olduğunu göstermektedir. İleride yapılacak yeni arkeolojik çalışmalarla bu durum değişebilme ihtimali olmakla birlikte Mithras ile Trabzon arasında güçlü ilişkilerin olduğu açıktır.

Trabzon'da darbedilmiş sikkeleri inceleyen yukarıdaki çalışmalar Mithras tasvirli sikke sayıları noktasında bir kesinlik arz etmektedir. Ancak 1958 yılında Gürcistan'ın Bichvinta (Pityos-Pityous-Pitsunda) ve 1959 yılında Sokhumi'de (Dioskourias-Sebastopolis) yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan sikkelerin sayılarında farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle Bichvinta kazılarına kadar Trabzon sikkeleri şehrin dışında topluca bulunmamıştı. Bugüne dek arkeolojik kazılarla Bichvinta'da 1500'den fazla sikke ortaya çıkarılmış ve bunların yaklaşık 230 kadarı Trabzon'da darbedilmiş sikkelerdir. MS II-III. yüzyıla tarihlenen Trabzon sikkelerinin Bichvinta'daki gömüsü dokuma kumaş parçalarına sarılı olarak bir para çantası içerisinde bulunmuştur. Daha önceleri Trabzon sikkelerinde tek tek farklı yerlerde rastlanırken ilk kez çok sayıda sikkeye bir arada rastlanmıştır. Bichvinta'da muhtemelen bir askere ait para çantası içerisinde 149 sikke gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlardan 139 tanesi MS II-III. yüzyıl Trabzon bakır sikkelerinden oluşurken 10 tanesi gümüş sikkedir. Sikkelerin en geç tarihli I. Philippus'a ait olmasından buraya 244/245 tarihinden sonra yerleştirildiğini anlıyoruz. Sokhumi'de bulunan Mithras tasvirli sikke sayılarına tam olarak ulaşılmasa da arkeolojik kazılardan ve Tedom Dundua'nın Gürcü Nümizmatikliği üzerine yaptığı çalışmalardan ortalama bir sayıya ulaşılabilmektedir (Dundua, 2016: 60-62; Dundua ve Avdalani, 2015: 300-304; Dundua ve Dundua, 2014: 170-182; 2018: 111-118). Dundua aktardığına göre Bichvinta ve Sokhumi kazılarında bulunan sikkeler, dünyanın çeşitli yerlerindeki farklı müze ve özel koleksiyonlar ile literatürdeki mevcut tüm bilgiler dikkate alındığında bu güne kadar Trabzon'da basılmış Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait 340-350 kadar bakır sikke örneği bulunmaktadır. Bu sikkelerden yaklaşık 210-220 tanesinde güneş ve ışık tanrısı Mithras, 50-55 tanesinde Tyche, 17 tanesinde Dionysos, 12 tanesinde Serapis, 12 tanesinde Abundantia, 6 tanesinde Apollo, 2 tanesinde Hermes, 1 tanesinde Herkül, 1 tanesinde Rhea Kibele ve 1 tanesinde de Pales tasvir edilmektedir. Bu sayılardan alışılagâğı üzere Trabzon'da darbedilmiş Roma İmparatorluk dönemi bakır sikkelerinin yaklaşık %60'a yakın bir kısmının Mithras betimlemelidir.

MS II-III. yüzyıl Trabzon'un kültürel ve dinî tarihinin yanı sıra siyasi tarihi hakkındaki yazılı kaynaklar da ne yazık ki çok fazla değildir. Bu nedenle sikkeler dâhil insan eliyle yapılmış objelere bölgenin Antik Çağ'ını anlamlandırma noktasında daha çok dikkat edilmelidir. Peki sikkelerde Mithra tasvirlerinin olması Trabzon'da ve bağlı bulunduğu bölgede Mithra inancının olduğunu gösterir mi? Zira Trabzon'da hem Hellen-Roma kökenli halklar hem de yerel halklar bulunmakta

ve yerel halkın Hellen ve Roma tanrıları yanında kendi tanrılarına da inandığı bilinmekte iken Mithra'nın bu topraklarda ne ölçüde yayılmış olduğu tartışılması gereken bir durumdur. Bu durumu Roma Dönemi kaynaklarından ve arkeolojik verilerden takip edebilme şansı ne yazık ki bugünkü bilgiler üzerinden pek mümkün gözükmemektedir. İleride yapılacak arkeolojik çalışmalar ile ortaya çıkarılacak yeni buluntular konu hakkında daha doyurucu yorumlar yapmaya imkân sağlayabilir. Ancak Trabzon'un dahil olduğu Pontos toprakları ve çevresinde Ahamenid Dönemi'nden beri kök salan bir Pers kültürü mevcuttu. Hellenistik Dönem'de uygulanan siyasi ve dinî politikalarla Pontos'ta olduğu gibi Anadolu topraklarında da Pers kültürünün ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Yine Hristiyanlık dönemine ait Hagiografyalarda bölgenin pagan geçmişine yapılan atıflardan bu topraklarda Mithras'ın varlığını gösteren ve birçok kesim tarafından kabul gördüğüne işaret eden göz ardı edilemeyecek bilgiler bulunmaktadır.

Trabzon'da darbedilen sikkeler ve Mithra Tepesi olarak da adlandırılan Boztepe'deki ve Satala'daki mağaralar harici Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında ne yazık ki Mithra'ya ait herhangi bir doğrudan buluntu ortaya çıkarılamamıştır. Blawatsky ve Kochelenko (1966: 21-22) Kuzeydoğu Anadolu kıyılarındaki bu durum sebebinin Mithra'nın Trabzon'a Pantikápaion (Kerç) gibi Kimmer Bosporus'u şehirlerinden gelme olasılığı ile değerlendirmektedir. Ancak bu durum pek mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü Pantikápaion'daki Mithra'ya ait buluntularda tarihlendirme çalışmaları yapıldığında MÖ I. yüzyıldan geriye gidemediği görülmektedir. Oysa Trabzon ve güneyindeki Armenia, Kappadoka, Kommagene ve doğudaki Kolkhis ve İberia gibi Anadolu ve Kafkas topraklarında Mithra'nın varlığı hakkında Ahamenid ve Hellenistik dönemlere kadar izlenilebilen buluntular mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle Mithra'nın Pantikápaion'dan Trabzon'a değil Trabzon veya Karadeniz'in Güney kıyılarından kuzey kıyılarına gitmiş olma ihtimali çok daha kuvvetli görünmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DOĞU KARADENİZ'DE MİTHRA KÜLTÜ'NÜN YAYILMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

İnsanların yeryüzünde karşılaştığı hemen her durumda ve ölümden sonrası ile ilgili yaklaşım, düşünce ve tepkilerinde sahip oldukları dinsel yaklaşımları yadsınamaz bir belirleyiciliğe sahiptir. Bireysel ve toplumsal davranışlar ile kültürel hafızayı etkileyen dinlerin öğretileri ortaya çıktıkları yerlerden farklı bölgelere yayılırken birçok değişikliğe uğramaları oldukça doğaldır. Zira bir din, inanç veya kültürün teolojisi, öğretisi, felsefesi ve doktrini yeni karşılaşılan insanların anlayış, düşünce ve kültürel karakterlerinden etkilenmektedir. Bundan dolayıdır ki dinler farklı insan, coğrafya ve kültürler arasından ilk günkü özelliklerinden bazen yeni nitelikler ekleyerek bazen de tamamen farklı bir yapıya dönüşerek değişime uğramaktadır. Hem pagan hem de tek tanrılı dinler içerisinde fazlaca örneklendirilebilecek bu durum Mithra için de gerçekleşmiştir. Bu bölümde Mithra'nın arkeolojik, nümizmatik ve diğer eserlere göre Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki varlığına etki eden faktörleri ele alacağız.

Doğu Karadeniz, konum itibarıyla güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya ve güneybatıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölgede yer almaktadır. Antik Çağ'da Pontos olarak adlandırılan bölgenin sınırları siyasi olaylar neticesinde zaman zaman değişse de bu topraklar insanların ihtiyaçlarını karşılayabilen ve elverişli kaynaklara sahip olan bir bölge olmuştur.⁸⁸ Doğu Karadeniz dağlık bir yapıya sahip olsa da zengin yer altı ve yer üstü kaynakları bereketli ırmakları bölgenin karakterine ve doğal-fiziki özelliklerine yansımıştır. Partikülerist bir yapıya sahip bu topraklar vadi, tepe, yamaç ve taraça silsileleri ile bereketli topraklara sahip oluşu kereste ve maden kaynakları yönünden zengin olması nedeniyle insanları bu topraklara çekmiş ve onlara belli bir gelişim düzeyine ulaştırmıştır. Bölge coğrafyasının bu özellikleri ticari faaliyetlerin çeşitlenip artmasında son derece etkili olmuştur.

Pontos coğrafyası Anadolu ile Karadeniz ve Kafkaslar arasında bir geçiş bölgesi niteliğindedir. Âdeta batıdan bakılınca batının son doğunun ilk sınırı, doğudan bakılınca da doğunun son batının ilk sınırı gibidir. Böyle bir geçiş yolu üzerinde bulunması yanında sahip olduğu bu bakir coğrafyanın kapıları önce ticari çıkarlarla Miletoslu kolonistler tarafından aralanmış ardından Ahamenidler bu toprakları ele geçirerek hakimiyetlerine almıştır. Ahamenid döneminde magiler kalkıştıkları isyan sonucu MÖ 522'de I. Darius tarafından merkezden

⁸⁸ Antik Çağ'da Pontos'un tarihi coğrafyası hakkında detaylı bilgi için bkz. Arslan, 2007: 14-48; Ünsal, 2010: 129-144; Emir, 2014: 8-58; Kınacı, 2015: 181-229.

kovuldukları dönemde ise bu günkü Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz toprakları gibi merkezden uzak ve Ahamenid siyasi otoritesinin daha az olduğu dağlık bölgelerine kaçmışlardır (Cook, 1985: 276-277). Böylelikle Pers din ve kültür etkileri bölgede görülmeye başlamıştır. Hellenistik Dönem’de bölgenin kaynakları Mithradates Krallığı tarafından en iyi şekilde kullanılarak krallığın siyasi ve ekonomik gücü artırılmaya çalışılmıştır. Roma Döneminde ise Parthlara karşı gerçekleştirilen uzun soluklu mücadelelerde Fırat hattının kuzeydeki ikmal ve güvenlik noktası olmasının yanı sıra Kafkaslardan gelecek tehditlere karşı Roma’nın gücünü göstermede ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamada kilit bir bölge konumundaydı (Hind, 1971: 492-494; Mitford, 1980: 1178, 1198; Çiğdem, 2007: 144). Anadolu’nun doğusundaki en ileri karakolları olan Satala ve Samasota garnizonları ile Trabzon limanı arasındaki ulaşımı sağlayacak önemli yolların yapılması sonucu Anadolu’nun iç bölgeleri ile Karadeniz’i birbirine bağlayacak önemli bir güzergâh oluştu. Böylelikle Doğu Karadeniz, sadece doğu-batı ticaretindeki konumuyla değil, askerî seferlerde garnizonları besleyen önemli bir ikmal üssü olarak da Roma için önemli bir görev üstlendi (Harita 10-11; Çiğdem, 2008: 76-78).

Mithra’nın Karadeniz’de ortaya çıkmasında gittiği her yerde kendine özdeş/benzer tanrılarla ilişki kurmasının etkisi de olmuştur. Zira Anadolu’da ve gittiği diğer tüm yerlerde güneş, ışık ve savaş tanrıları ile birlikte anılmasını Karadeniz açısından değerlendirme imkânı da vardır. Anadolu coğrafyasında etkili olan siyasi, askerî ve ekonomik gelişmeler bölge kültürünün zamanla değişmesine sebep olmuştur. Yazılı ve arkeolojik kaynaklardan öğrenildiğine göre Ahamenidlerle başlayan Hellenistik ve Roma Dönemleri ile devam eden siyasi ve askerî gelişmeler Anadolu kültür ve din yapısının değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu etkileşimin bir parçası olarak Mithra Kültü de hem Anadolu’da hem de Doğu Karadeniz’de yayılmıştır.

3.1. Siyasi Faktörler

Siyaset ve din, tarih boyunca var olmuş toplumlarda, kurulan devletlerde vazgeçilmez bir olgu olarak kendine yer edinmiştir. Din olgusu sadece dinî hüviyeti olan bir yapı değil aynı zamanda siyasi bir olgudur. Tarihi süreç içerisinde bazen siyaset dine göre evrilirken bazen de din siyasete göre değişiklikler yaşamıştır. Bu iki kavramı ve arasındaki ilişkiyi yürüten insanlar sahip oldukları düşünce ve değerlere göre içinde bulundukları toplumda siyaset ile din arasında ilişkinin oranını belirlemiştir. Dinin ve siyasetin etkinliği birbirlerine yaklaşması ve bu yaklaşımın etkisi insanların algı, düşünce ve kavrayışlarına göre farklılık gösterse de aralarındaki bağ sürekli mevcudiyetini korumuştur. Bu irtibatı Fransız Alexis de Tocqueville’in (1805-1859) şu ifadeleri güzel bir şekilde ortaya koymaktadır: “Her dinin yanında ona hısım, ona bitişik siyasal bir görüş bulunur” (Barbier, 1999: 354). Siyaset ile dinin devletler içerisindeki etkinliği farklılık göstermekle beraber hemen hemen dinsiz bir devlet veya topluma pek rastlanılmamıştır. Dinin insanlar için vazgeçilmez olduğunu vurgulayan en iyi sözlerden biri Plutarkhos’un (MS 46-119) “dünyayı

dolaşın duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız fakat mabetsiz ve mabudsuz şehir bulamayacaksınız” sözüdür (Ünsal, 2013: 12).

Eski Çağ toplumlarında din-devlet, din-hukuk, din-sanat gibi kavramlar birbirlerinden ayrı bir anlamı karşılamamakta olup bu kavramlar sonraları kendi kurallarını belirleyerek ayrılmışlardır. Bu noktadan hareketle din, eski çağ devletlerinin yönetim anlayışlarında da ayrılmaz bir parça olarak yerini almıştır. Genel olarak devleti idare yetkisi bir kişi veya belli bir gruba tanrılar tarafından verildiği görüşü hâkimdi. Eski Çağ topluluklarındaki bu anlayışla devletler zamanla teokratik bir yapıya doğru evrilmişlerdir. Mısır’da Firavunlar, Babil ve Mezopotamya’da din adamları devletin en üst makamlarındaydılar. Eski Yunan sitelerinde teokratik devlet anlayışının izleri görülmekte, Roma imparatorları kendilerini tanrılaştırmakta idiler (Ünsal, 2013: 12; Akyüz, 2013: 42). Eski Çağ siyasi ve dini tarihi hakkında yapılan araştırmalar ve değerlendirmelerde ilgili dönemin idarecilerinin aynı zamanda dinî bir kimlik barındırdığını göz ardı etmemek gerekir.

Eski Çağ siyasi yapılarının çoğunda olduğu gibi Ahamenidlerden Sâsânîlere Pers tarihi incelendiğinde de idarecilerin aynı zamanda dinî bir kimlik taşıdıkları açıkça görülmektedir (Zerdüş Spıtama, 2011: 47). Medleri oluşturan boylardan biri olan magiler (Hdt. I.101.1) Ahamenidler içerisinde Zerdüştilerin din adamı sınıfını oluşturarak devletin ve halkın tüm dinî törenlerinde önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Ancak eski Pers toplumu içerisindeki tüm inançların işleyişinde görevler üstlendiğinden magilerin bazı ritüelleri zaman zaman Zerdüş’tün öğretilerinden ve Ahamenid hükümdarlarının inanışlarından farklılıklar gösterebiliyordu (Yıldırım, 2017: 283-284). Magilerin Zerdüştiliği benimsemesinden sonra bu dinin uygulamalarını bağlı bulundukları siyasi yapının hâkimiyeti altındaki coğrafyalara taşımışlardır. Böylelikle Ahamenid idaresinin ve Zerdüşti kültürünün ele geçirilen topraklarda kök salıp filizlenmesinde rol oynamışlardır.

Ahamenid İmparatorluğu’nun siyasi sınırları idareciler tarafından genişletilirken devlet içerisinde tüm dinî işlerden sorumlu ve oldukça etkin olan magiler tarafından bir isyan başlatılmıştır. Magi rahiplerinden biri olan Gaumâta, II. Kambises’in Mısır’da olmasından ve II. Kambises’in kardeşi Bardiya’ya olan benzerliğinden faydalanarak başkent Susa’daki Ahamenid tahtını ele geçirmiştir. Oysa II. Kambises Mısır seferine çıkmadan önce kendi tahtını ele geçirme ihtimalinden kardeşi Bardiya’yı öldürtmüştü. O günkü sosyal ve ekonomik sıkıntılara karşı bazı hamlelerle sekiz ay kadar tahtta kalan Gaumâta önderliğindeki magi rahipleri Ahamenidler içerisinde en büyük dinî ayaklanmaya sebep olmuşlardı. Bu olayın ardından harekete geçen II. Kambises Akbatana’da hayatını kaybedince I. Darius (MÖ Eylül 522-Ekim 486) tarafından Ahamenid devletinin yaşadığı bu buhran sonlandırılmıştır (Hdt. III.61-78; Olmstead, 1938: 394-395; Dandamaev, 1976: 108-114; 1989: 95-113; Briant, 2002: 112-114; Diakov ve Kovalev, 2010: 196-197). I. Darius Ahamenidlerin o güne kadar yaşadığı en büyük dinî isyanı sonlandırırken magileri merkezden uzaklaştırarak onların bir daha böyle bir harekete kalkışmalarının önüne

geçmeye çalışmıştır. Magilerin devlet içerisinde sahip oldukları güçlerini yönetimi ele geçirmede kullanmaları onların en azından belli bir kısmının siyasi otoriteyi tümüyle ele geçirme gayretinde olduklarının açık bir göstergesidir. Ahamenidlerin kendi topraklarındaki ve hakimiyeti altına aldıkları yeni yerlerdeki dinlere ve dillere karşı uyguladıkları hoşgörülü yaklaşım (Briant, 2002: 77; Brosius, 2006: 63-65; Campos Méndez, 2006b: 111-117; Özkan Kılıç, 2011: 137), Gaumāta önderliğinde başlatılan isyan hareketi sonucunda I. Darius tarafından magilere karşı uygulanan kovuşturma ile olumsuz etkilenmiştir. Ancak bu durum magileri ortadan kaldırmamış, onları merkezden uzaklaştırarak Anadolu ve Babil topraklarına doğru yayılmalarını sağlamıştır.

Ahamenidlerin siyasi olarak topraklarını genişletmesi onların kültürel ve dinsel olarak da etkinliklerinin yayılmasını sağlıyordu. Dinsel yayılımda magilerin önemli katkıları bulunuyordu. Magilerin merkezden uzaklaştırılması onların tekrardan bir isyana kalkışmasının önüne geçerken siyasi olarak bir kovuşturmaya maruz kalmaları magilerin başta Ahura Mazda olmak üzere Mithra ve Anāhītā gibi diğer tanrıların ülke topraklarının tamamına yayılımına katkı sağlamış olmalıdır. Magilerin sebep olduğu bu durum Mithra'nın Ahamenid yazıtlarındaki durumundan da izlenebilmektedir. I. Darius'tan itibaren Ahamenid yazıtlarında sadece Ahura Mazda'nın adı geçerken II. ve III. Artakserkses ile birlikte Ahura Mazda ile birlikte Mithra ve Anāhītā'nın adı zikredilmektedir (Merkelbach, 1984: 37; Ahn, 1992: 202, 221-223; Schmitt, 2009: 187-188, 192, 195; Lahe, 2019: 101). II. Artakserkses'ten sonra siyasi olarak da tekrar desteklenen magiler batı topraklarına doğru etkinliklerini daha rahat bir şekilde yürütme imkânına kavuşmuştur. Pers kültürünün yaygın olduğu özellikle İran'ın batısındaki bazı yerlerde dönem dönem Mithra, Ahura Mazda'dan bile daha fazla üne sahip olmuştur (Varenne, 2018b: 162). Bu üne sahip olmasında magiler yanında Avesta'daki Mihr Yešt'in ilk beyitinde Ahura Mazda'nın Mithra'yı kendisi kadar kurban sunulmaya ve dua edilmeye layık yarattığını söylemesinin etkisi olabilir (YT, 10.1).

Ahamenidler Doğu Karadeniz topraklarını olduğu gibi Anadolu topraklarının çoğunu kontrol etti ve buralara kendi idari taksimatlarına göre satraplar atadı. Ahamenidlerin dinî anlayışı göz önüne alındığında Ahamenid veya Med soyundan olsun veya olmasın atanan satrapların Zerdüşti olmadıklarını ileri sürmeleri beklenemezdi. Ayrıca imparatorluğun herhangi bir yerinde olduğu gibi bu topraklardaki satrapların da devletin dinini, kamusal uygulamalarını, törenlerini ve resmî kutsal günlerini Zerdüştinine uygun olmayan bir şekilde yürütmeleri düşünülemezdi (Boyce ve Grenet, 1991: 473-474). Bu doğrultuda Ahamenid Dönemi'nde Doğu Karadeniz topraklarına bakıldığında bölge Armenia ana satraplığına bağlı Batı Armenia küçük satraplığı idaresinde olduğu görülmektedir (Bkz. Harita 2). Ksenophon (*Anab.* IV.4.4), bu küçük satraplığı, satrap yardımcısı ve II. Artakserkses'in kızıyla evlenen bir Pers soylusu olan Tiribazus tarafından yönetilen bir bölge olarak tanımlar. Ancak bölge, I. Darius zamanından beri zaten bir satraplıktı. Armenia'da görev yapmış satrapların sırası şöyledir: Tanaoxares?, Hydarnes, I. Orantas, Tribazos, Dareios Kodommanos ve II. Orontas (Klinkott, 2005: 451-452). Ahamenidler Gaugamela Savaşı (MÖ Ekim 331) ile tarih sahnesinden çekilinceye kadar bölgeyi Batı Armenia satraplığı altında

idare ettikleri için Karadeniz'in güneydoğu kıyılarını Armenia olarak adlandıran araştırmacılar da bulunmaktadır (Jacobs, 1990: 42-44; 1994: 186; Klinkott, 2005: 451-453; Pastor, 2016: 274-275).

Ahemenidlerin atadıkları satrapların bazılarının Mithra kelimesinde türeyen isimler taşıması Ahemenid idari yönetimindekilerinin Mithra'ya inandıklarına işaret etmektedir. Ayrıca Likya sikkelerinde yerel hanedan isimleri yanında Pers isimleri olan *Arttumpara*, *Erbina*, *Mithrapates* isimlerinin görülmesi bölgedeki satrap isimlerinin sikkelerde yer aldığını ve siyasi otoritenin sahip olduğu dinî yaklaşımın somut delillerini bizlere göstermektedir (Marek, 2021: 937, 942). Ahemenid döneminde Likya sikkelerinde görülen durumu Doğu Karadeniz topraklarında takip edemesek de Ahemenid satrap yönetimine bağlı olan bölgede de Mithra etkileri olması muhtemeldir. Zira Mithra etkisini sonraki Hellenistik Dönem'de Pontos'ta kurulan, Pers soyundan geldiği bilinen, krallarının neredeyse tamamının *Mithra'nın bağışı* anlamına gelen Mithradates ünvanını kullandığı Mithradates (Pontos) Krallığı'nda izlenebilmektedir.

Hellenistik Dönem'de Mithra Anadolu'nun birçok yerinde görünmektedir. En somut delillerle karşımıza çıktığı yer ise Kommagene Krallığı (MÖ 163 - MS 72)'dir. Hellenistik dönem boyunca Anadolu'da yaşanan kültürel etkileşimin bir ayağını da Mithra oluşturmaktadır. Hellen tarih yazımından görüldüğü üzere kendi panteonlarındaki Apollo, Helios ve Hermes ile senkretize olan Pers *yazatası* Mithra Kommagene kraliyet ideolojisinde yadsınamaz bir yer edinmiştir. Mithra'nın bu konumunu oluşturan ise Kommagene Kralı I. Antiokhos Theos (MÖ 70 – MÖ 31)'dur. I. Antiokhos içinde bulunduğu dönemin sosyo-kültürel bağlamında hem Roma hem de Pers etki ve yetkisi altında kendi siyasi gücünü meşrulaştırmak ve güvence altına almak için güçlü bir din, siyaset ve etnik kimlik üçlüsüne dayanan bir kraliyet kültü kurmaya çalıştı (Facella, 2006: 279-286; Mazhjo, 2019: 73, 75). I. Antiokhos'un oluşturduğu panteon içersinde yer alan Tanrı Apollo-Mithras-Helios-Hermes Nemrut Dağı hiyerotesyonunda⁸⁹ dört kez görülmektedir. Bunların ikisi Nemrut Dağı'ndaki devasa heykeller arasında ve diğer ikisi de *dexiosis* yani tanrı ile I. Antiokhos'un el sıkışma kabartmalarında yer alır. Tanrı Apollo-Mithras-Helios-Hermes buradaki tasvirinde İran kıyafetleri (uzun kollu tunik, pantolonlar, bot ve pelerin) giyinir. Batı terasındaki *dexiosis* kabartmasında başındaki Frig şapkası ile doğulu ve güneş patlamasıyla ortaya çıktığı için, güçlü bir Pers soyuna işaret eder. Mazhjo (2019: 78), tanrı Apollo-Mithras-Helios-Hermes başında Frig şapkası olmasını görünüşte kısmen doğulu ve daha doğrusu o dönemde hüküm süren Parth İmparatorluğu'na bir referans olarak yorumlamaktadır. I. Antiokos Nemrut dağında yaptırdığı heykel ve kabartmalarda Mithra'nın I. Antiokhos ile aynı kıyafetleri giyiyor olması onun hükümdar ve topraklarıyla yakın bağının bir göstergesidir (Lahe, 2019: 168). Bu Mithra'nın siyasi olarak Hellenistik Dönem Anadolu'sunda önemli karakterlerden biri olduğuna işaret eder.

⁸⁹ Kommagene Kralı I. Antiokhos Theos'un Nemrut Dağında yaptırdığı heykeller grubu ve bunların dizilişi şekline Hiyerotesyon (Yunanca: ἱεροθέσιον) denir.

Mithradates/Pontos Krallığı zamanında genel dinî yaklaşımda iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Hellen, Pers ve yerel tanrılardan oluşan bir panteon, ikincisi krallığın bu tanrıları resmî hanedan politikasıyla yakından bağlatılı olarak ideolojik bir propaganda aracı olarak kullanmasıdır. Buradaki maksat, hakimiyet altındaki topraklarda meskun bulunan toplulukların krallığa güven duygusuyla bağlanmasını sağlayarak ekonomik, siyasi ve askerî yönden krallığın büyümesini sağlamaktır. Otokton halklar dışında Hellen ve Pers nüfusun inandıkları tanrılar bölgede etkileşerek çok türlü yani heterojen bir tanrı panteonu oluşturan Mithradates Hanedanlığı farklı demografik unsurların ahenkli bir şekilde bir arada yaşamasını sağlayabilmiştir. Tanrıların birleştirici bir yönetim aracı olarak kullanılması krallara olan bağlılıkta önemli bir paya sahip olmuştur. Farklı dinamiklerin bir potada birleştirmeyi başaran Mithradates Krallığı'nın bu politikası, Pontos coğrafyasında pişmiş topraklar, sikkeler, kabartmalar ve yazıtlar üzerinde yapılan çalışmalarda görülebilmektedir. Ancak dinî hayat ve kültürlerin bazı yönlerine değinilen bu çalışmalar çoğunlukla krallığın sadece Hellen şehirlerine atıfta bulunulmuştur. (Kleiner, 1955: 1-21; Price, 1968: 1-6; Erciyas, 2006: 122-173; Saprykin, 2009: 249-250; Kınacı, 2016: 193; Uzunel, 2021: 82).

Pers kökenli bir hanedan tarafından kurulan ve yönetilen Mithradates Krallığı hakimiyeti altındaki şehirlerde önemli ölçüde Hellen nüfusu yaşıyordu. Dolayısıyla krallığın idaresinde Pers ve Hellen kökenli tanrıların etkisi görülmüştür. Mesela I. Pharnakes'in Pers kökenlerine atıfta bulunup Men kültürünü krallığında ön plana çıkararak, resmî din olarak kabul etmiştir. Üstelik Men ismini adıyla birleştirerek kendini *Men Pharnakou* (Μῆνα Φαρνάκων – Pharnakes'in Men'i) olarak anmıştır (Strab. XII.3.31; Olshausen, 1990: 1887-1888; Kınacı, 2016: 196). Bir diğer örnek Helen vatandaşlarına bazı siyasi ve özerk haklar veren VI. Mithradates Eupator'un uyguladığı Filhelenik⁹⁰ politikada görülmektedir. Karadeniz'in kuzey kıyıları olan Bosporus ve Kolkhis de dahil olmak üzere Ma, Mithra-Attis, Men gibi bir çok kültü ait tapınaklar Mithradateslerin hâkimiyetindeki topraklarda bulunmaktaydı. Ancak özellikle MÖ 102/101 yılından itibaren kraliyet politikalarında Dionysos kültü etkili bir şekilde kullanılmıştır. VI. Mithradates Eupator'un kendisini *Mithradates Eupator Dionysos* olarak çağırması ve bu isimle sikkeler bastırmıştır. Ayrıca Amisos'taki pişmiş toprak atölyesinde üretilen Dionysos, Satyros ve Silenos'un çok sayıda maske ve pişmiş toprak heykelcikleri krallığın tüm topraklarına yayılmıştır. Böylece, MÖ II. yüzyılın sonlarından itibaren Pontos kraliyet seçkinleri ve kralın takipçileri, VI. Mithridates Eupator'un gücünü artırmak için din ve kültürleri bir propaganda aracı olarak kullanmaya çalıştılar. VI. Mithradates'in kendini âdeta yeni Dionysios olarak tanıtan siyasi ve ideolojik propagandası, Roma ile giriştiği mücadelede Hellen nüfusun koruyucusu imajı çizerek onların krallığa bağlılıklarını artırma politikasının bir sonucu oldu (Olshausen, 1990: 1878-1879; Saprykin, 1990: 93-94; 2009: 249-250; Summerer, 1999: 43-46).

⁹⁰ Hellen dostu, Hellenperver.

Pontos'ta Zeus, bir dereceye kadar Ahura-Mazda ve Mithras gibi İran tanrılarıyla ilişkilendirilebilecek çok işlevli bir tanrıydı. Ancak Paphlagonia ve Pontos'un Hellen ve Anadolu nüfusu ona her şeyden önce Perseus, Mên- Pharnakou ve Dionysos ile senkretize edilmiş bir Hellen tanrısı olarak tapıyorlardı. Tanrıların birbirleriyle bu özdeşleştirmeleri panteondaki birçok tanrının ortak özellikleri üzerinden oluyordu. Bölgenin bazı anonim *obol* tiplerinde Pontos'un Hellenik-Pers ve Anadolu inançlarıyla yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu oboller özellikle Perseus'un Ma-Enyo-Bellona, Artemis, Athena, Anaitis, Kybele, Ares, Men, Mithras, Helios, Attis, Zeus gibi tanrılarla ilişkisini ortaya koymaktadır. V. Mithradates'in anonim bronz sikkeleri ve gümüş tetradrahmleri arasındaki tiplerdeki benzerlik, Apollo-Helios-Mithras kültürünün kraliyet karakterine tanıklık etmektedir. Ancak Apollo-Helios-Mithras tıpkı Kommagene de görüldüğü gibi burada Perseus'un etkisinden yoksun değildi. Çünkü Perseus kraliyet propagandasına göre kahramandı, Ahamenidlerin doğrudan halefleri olan Pontos krallarının mitolojik hamisiydi ve Persler ile krallarının resmî atası olarak tapılıyordu. Yine V. Mithradates Euergetes, sikkelerinde Hellen tanrısı Apollon'un Sinop'taki kült heykelini sikkelerinde pekala tasvir edebilirdi. Ancak siyasi nedenlerle, Perseus'un özelliklerini ekleterek sikkelerindeki tasviri biraz değiştirip bastırdı. Bu, esas olarak Hellen nüfusuna yönelik olmasına rağmen bu bağdaştırıcı kültürün tüm krallıkta ibadetini teşvik etmek için yapıldı (Saprykin, 1996: 107-120; 2009: 258-262; Campos Méndez, 2006a: 206; Keleş, 2008: 223; Marek, 2017: 637-643).

MÖ III. yüzyıldan itibaren Mithradateslerin uyguladığı din politikası nedeniyle Zeus kültü, erkek karakter taşıyan birçok Pers ve yerel tanrılar ile resmî olarak birleştirildi. Pontos dininin baskın Hellen karakteri, Pontos'ta Mithra kültürünün pratikte neredeyse hiçbir izine rastlamamamıza neden olmuştur. Ancak *Mithra'nın bağışı* anlamına gelen *Mithradates* unvanını kullanmalarından bu Pers tanrısının Mithradateslerin hamisi olduğunun önemli bir göstergesidir. Zeus'un çoğunlukla Hellenik özelliklerle Pers tanrılarıyla bağdaştırılmasını Omanes kültüründe görmek mümkündür. Omanes ile Anaïtis/Anāhītā'nın Pontos'taki Zela'da ve Kappadokia'da bulunan tapınakları ve gizli yerlerinde magilerin gizli olarak düzenlediği ritüeller vardı. Ahamenid döneminden beri Pers kültürünün en etkili olduğu bölgelerden olan bu topraklardaki tapınaklarda diğer birçok kültürün ritüelleri de uygulanırdı (Cumont, 1911: 144-145; Riehl, 2002: 202-204; Saprykin, 2009: 259). Bu coğrafyada daha önce yerleşen topluluklardan ve Pers döneminden kalan rahiplerin yönettiği tapınak kentleri mevcuttu. Zela, Pers nüfusunun yoğun olduğu ve Anāhītā'ya ait bir tapınağın olduğu önemli bir kült merkeziydi. Mithradates Krallığı burayı Pers tanrılarının kutsal alanı olarak yönetmişlerdir. Krallığa bağlı olmakla beraber rahipler tarafından idare edilen rahiplerin her şeyin efendisi olarak görüldüğü Zela'da Perslerin inandığı Anaïtis, Omanos ve Anadatos kültürlerinin bulunması burada yoğun bir Pers nüfusuna işaret etmektedir (Strab. XI.8.4; XII.2.6; 3.33, 37; Saprykin, 2009: 259; Kınacı, 2016: 194; Şahin, 2019: 271-273; Uzunel, 2021: 82). Strabon'un ifadelerinden anlaşıldığına göre Zela'da yoğun bir Pers nüfusu vardı ve muhtemelen magi rahipleri tarafından yönetiliyordu. Ahamenid panteonunda Ahura Mazda, Mithra ve Anāhītā tanrıları isimleri II. Artakserkses'ten sonra yan yana geçerken ve Hellenistik Anadolu'da Zeus Ahura

Mazda ile özdeşleştirilirken Mithra'ya ait herhangi bir tapınak izi veya diğer maddi buluntu ne yazık ki mevcut değildir. Muhtemelen Mithradates Krallığı'nın uyguladığı Hellen yanlısı politika nedeniyle Mithra'nın görünürlüğünü Pontos'ta gölgede kalmıştır.

Hellenistik Dönem'in sonlarına doğru Mithra, Mithradates Savaşları (MÖ 89-63) sırasında Kilikalı korsanlarla VI. Mithradates Eupator'un Roma'ya karşı yaptığı bir ittifakta birleştirici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdeniz'de ticaret gemilerini ve bölgedeki şehirleri yağmalayarak güvenliği ve Roma çıkarlarını zedeleyen Kilikalı korsanlar MÖ I. yüzyılın başlarından itibaren VI. Mithradates Eupator tarafından desteklemiştir (App. *Mith.* IX.63; Plut. *Pomp.* XXIV.1; Arslan, 2003, 95, 98; İznik, 2005: 128-130). Kilikia'nın en önemli şehirlerinden olan Tarsus'u merkez alan korsanlar (Magie, 1950: 273) ile Mithradatesleri yakınlaştıran ise Mithra kültü olmuştur. Tarsus'ta Mithra ile Perseus güçlü bir şekilde birbiri ile bağdaştırılmıştı. Plutarkhos'un ifadelerinde Kilikalı korsanların Mithra ritüellerini uyguladıkları zaten biliniyordu (Plut. *Pomp.* XXIV.5). Siyasi olarak bakıldığında Anadolu topraklarının önemli bir kısmında hakimiyet kuran ve bu durumu koruyup geliştirme arzusu yanında deniz gücü olan müttefikler edinmeye çalışan VI. Mithradates için dinsel bağları da bulunan Kilikalı korsanlar göz ardı edilemezdi. Roma karşısında zaten tüm güçleri yanına çekmesi gereken VI. Mithradates korsanları ilk kez organize ederek onların sayılarının ve lojistik kapasitelerinin artmasını sağlamıştır. Burada dikkat çeken nokta VI. Mithradates'in Roma'ya karşı Kilikalı korsanlarla yakınlaşmasının bir ittifakın gereklerinden daha fazlası olmasıdır. (App. *Mith.* XIV.92; Ulansey, 1999: 107; Campos Méndez, 2006a: 208-209). Bu ittifaka karşı Roma, hem VI. Mithradates'in hem de onların desteklediği korsanların etkinliğini kırmak için birçok sefer düzenlemiş ve mücadeleye girmiştir (Arslan, 2007: 127-483; Emir, 2014: 69-109; Errington, 2017: 278-285). Korsanlarla yapılan savaş VI. Mithradates ile yapılan savaşla özdeşleşmiştir. Korsanlar VI. Mithradates donanmasıyla o kadar yakından özdeşleşmişlerdi ki VI. Mithradates gemileriyle Pontos'a doğru hareket ettiği bir zamanda fırtınaya tutulmuş ve gemileri zarar görmüştü. Kralın bulunduğu gemi de su almaya başlayınca, VI. Mithradates bir korsan gemisine geçmekte tereddüt etmemiş ve güvenli bir şekilde Sinop'a ulaşmıştı (App. *Mith.* XI.78; Ormerod, 1997: 210-211).

Kilikia, Ahamenid Dönemi'nden beri Pers nüfusun yoğun olduğu bir yer olduğundan Pers kültürü burada yaygındı. Pers tanrısı Mithra ve onun özdeşi Perseus'a Kilikalılarca saygı duyulup inanılıyor olması ve VI. Mithradates'in hem Mithra'dan türeyen ismi hemde Perseus tasvirli sikkeler bastırması Anadolu'nun kuzey ve güney denizlerindeki iki gücü Roma'ya karşı yan yana getirmişti. VI. Mithradates Perseus tasvirli sikkeler bastırarak⁹¹ kendisinin Pers kökenlerine atıfta

⁹¹ 1959 yılında Ordu'nun Kabadüz ilçesi Başköy mahallesinde tamamı VI. Mithradates dönemine ait 2003 adet bronz sikke bulunmuştur. VI. Mithradates iktidar döneminde asıl olarak altın ve gümüş sikke bastırmakla beraber, nüfuz bölgesindeki kendisine bağlı şehirlerde, şehir isminin arka yüzde yazılması kaydı ile tek tip bronz sikke basılmasına da izin vermiştir. Kabadüz Definesi olarak adlandırılan bu sikkelerde VI. Mithradates'in izni ile 1038 tanesi Amisos'ta, 130 tanesi Sinope'de, 91 tanesi Amastris'te, 25 tanesi Komana'da, 22 tanesi Kabira'da, 17 tanesi Kabakta'da, 8 tanesi Amasia'da, 2 tanesi Gaziura'da 1'er tanesi de Laodicea ve Pimolida'da darbedilmiştir. Bu sikkelerden 574 tanesi

bulunduğunu söyleyen Ulansey (1999:107-108), VI. Mithradates'in adını aldığı Mithra ve atası olarak gördüğü Perseus arasında mitolojik bir bağ olduğunu ifade etmektedir. Birçok farklı kültür unsuru ve felsefi birikimi olmakla birlikte önemli bir Pers etkisini de barındıran Kilikia, MÖ I. yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz'de Roma için bir tehdit oluşturmuştu. Aynı tarihlerde VI. Mithradates'in de Roma'ya karşı faaliyetlerinde Kilikia ile ittifak kurması uyguladığı politikanın gereği idi. Mithra'nın bu ittifakta ciddi bir payı olduğu kaynaklardan görülebilmektedir.

Ahemenidlerden Roma'ya kadar Mithra hakkında yazılı materyalin olmaması Mithra araştırmaları için olumsuz bir durum teşkil etmektedir. Tabi Hellenistik Dönem ile birlikte Mithra'nın gizem dinine dönüşmeye başlamasının etkisini de yadsımamak lazımdır. Bununla birlikte Anadolu'daki Hellenistik krallıklara ait yazılı buluntular çok fazla değildir. Armenialılar Hristiyanlık ile birlikte yazıyı kullanmaya başladılar. Ancak Hristiyanlığa geçtikten sonra Mithra ve diğer pagan kültürlere ait tapınaklar tahrip edilip yıkıldı. Armenia kaynaklarından öğrendiğimize göre Bagayariç'de (Tercan-Erzincan) bir Mithra tapınağı bulunmaktaydı (Aa, 790; MX, II.14).⁹² Bu tapınak Hellenistik Dönem'de Mithra'nın Pontos'un komşusu Armenia'daki varlığının bir göstergesidir (Merkelbach, 1984: 46-47, 50). Mithradateslerin yürüttüğü din politikasına Hellenistik Dönem'e ait yazılı kaynak eksikliği de eklenince Mithra'nın siyasi etkilerini daha da detaylandırmak oldukça zorlaşmaktadır.

Mithra'nın Mithras olarak Roma'ya geçişi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Plutarkhus (*Pomp.* XXIV.5) Pompeius'un Kilikalı korsanları MÖ I. yüzyılda mağlup edip Roma merkezine götürmesi ile Roma topraklarına Mithras'ın yayıldığını ifade etmektedir.⁹³ Bunun haricinde ülkenin doğu topraklarında seferlere katılan Roma askerî birlikleri vasıtasıyla bu kültün Roma coğrafyasına yayıldığı ile ilgili de görüşler bulunmaktadır (Daniels, 1975: 249-274). Bu iki sebep de Mithras'ın yayılmasında etkili olmuş olabilir. Ancak kaynaklarda kesin olarak geçen ve Roma siyasetinin en tepesindeki karakter olan İmparator Nero'nun huzurunda MS 66 yılında gerçekleşen bir tören Roma üst yönetimine ve törene katılanlara Mithras'ı tanıştırmıştır. Roma, Pontos topraklarını ele geçirdikten sonra Parth kralının kardeşinin başında olduğu Armenia'da mücadeleye girmiş ve Roma komutanı Corbula ile Armenia krallığının başındaki I. Tridates anlaşmıştır. Ardından I. Tridates İmparator Nero'dan tacını alıp Armenia kralı olmak için Roma'ya

incelenemeyecek kadar kötü durumdadır. Bu sikkelerden en fazla Gorgo başı betimlemesi görülmekle birlikte Nike, Ares, Zeus, Perseus, Donyos ve Apollo betimlemeleri bulunmaktadır (Göktürk ve Cebesoy, 1994: 54-82).

⁹² Mihr olarak adlandırıldığı Armenia'da Mithra neredeyse İran'daki konumuna eşit düzeyde kabul görmüştür. Güneş tanrısı olması ve savaşçı karakteri ile Roma askerleri arasında yayılan Mithra, benzer karakterlerle İran dünyasında da güçlü bir konuma sahipti. Parthlardan Sâsânîlere devam eden Roma-İran mücadelesinde Armenia toprakları benzer özellikler üzerinden Roma ve İran kültür aktarımında bir köprü vazifesi görmüştür (Christensen, 1936: 154; Cinemre, 2018: 156).

⁹³ Mithraizm'in bu dönemde Roma topraklarına gelişine ilişkin ne arkeolojik ne de buna benzer kanıtların bulunduğunu, ne çağdaş ne de daha sonraki herhangi bir eski edebî referansın olduğunu söylemek gerekir. Ancak Plutarchus'un ifadesi, kültün İtalya'ya o sırada korsanlar tarafından tanıtıldığına dikkat çekiyor (Daniels, 1975: 250).

doğru hareket etmiştir.⁹⁴ I. Tiridates yanındaki 3000 Parth süvarisi ve Magi rahipleri ile birlikte Roma şehrine geldiğinde büyük bir törenle karşılandı. İmparator Nero'nun önünde diz çökerek tacını alan I. Tiridates kutsanarak Armenia kralı ilan edildi (Suet. *Nero*, XIII; Tac. *Ann.* XV.24-30; Chaumont, 1976: 117-122; Merkelbach, 1984: 48-49; Heil, 1997: 129-134; Holland, 2000: 203; Mastrocinque, 2009: 14-15). Bu sahneyi en canlı anlatan, olaydan yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşamış olan Cassius Dio'dur:

Efendim, ben Arşak soyundan, Vologaesius ve Pacorus kralların kardeşi ve sizin hizmetkarınızım ve ben sana geldim, Tanrım, Mithras'a taptığım gibi sana tapmaya geldim. Bana vereceğin görev benim için ördüğün kaderim olacak, çünkü sen benim Moira'm ve Tyche'msin (Cass. Dio. LXIII.5.2).

I. Tiridates bu sözlerle tacını aldı. Daha sonra tören, Pers rahip ritüeline göre düzenlenen bir şölenle sona erdi (Plin. *HN.* XXX.17). I. Tiridates'in sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla magi rahipleri tarafından uygulanan ritüellerin Mithra ritüeli olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Mithras, Parthlar ve Armenialılar için sözleşmelerin ve kişisel bağların da bir tanrısı olduğu için I. Tiridates'in Nero'ya sunduğu bağlılıktan ve ona Mithras gibi tapacağını söylemesinden Nero huzurunda yapılan bu törenin bir Mithras ritüeli olma olasılığını artırmaktadır.⁹⁵

Mithras, Nero huzurunda yapılan bu törenle olmasa bile I. Tiridates'in sözüyle Roma siyasetinin en tepesine adını duyurdu. Zaten MS 66'dan önce yukarıda bahsedilen Kilikalı korsanlar ve askerler sayesinde Roma topraklarına yayılmaya başlayan Mithras'a tapanlar çoğunlukla askerler, gümrük memurları ve imparatorluk idaresinin diğer memur, çalışan ve köleleri idi. Mitraistler çoğunlukla Roma vatandaşıydı. Ancak Senato ve şehirler kütile neredeyse hiç ilgilenmiyordu. Roma imparatorlarının da Mitraizm'e olan ilgisini inkar etmek doğru değildir. Hatta Mithra'nın sikkeler ve halka açık anıtlar üzerinde tasvirlerinin olmamasını imparatorların bir ihmali olarak görmek yerine Mithras'ın bir gizem dinine dönüşmesi bağlamında düşünmek daha mantıklı olabilir. Çünkü mithraeumlarda düzenlenen ritüeller ile Mithras'a ait sırları ifşa etmek ve dışarı taşımak Romalı inananlara yasaklanmıştı (Mastrocinque, 2009: 15; 2017: 41).

Nero'dan sonra Roma imparatorlarından Commodus (177-192)'un Mithras'ın tutkulu bir inanana olduğu yazıtlardan görülmektedir. Bir Mithras *Pater*'i Caius Valerius Herakles'in Ostia'daki 'Mithraeum Fagan'da bir Aion heykelini adadığı yerden (CIL, XIV, 65; TMMM, II, 137; CIMRM, I, 313), Commodus'un kendi imparatorluk sarayında bir Mithraeum inşa edilmesine izin verdiğini gösteren Ostia'daki bir yazıttan (CIL, XIV, 66; TMMM, II, 139; CIMRM, I, 315), Roma'da bir *procurator castrensis*'in Commodus adına Mithras'a bulunduğu bir adaktan (CIL, VI,

⁹⁴ Zerdüşt inancında deniz yolculuğu yasak olduğundan I. Tiridates kara yolu ile Roma'ya gitmiştir. bkz. Plin. *HN.* XXX.6.16-18; Chaumont ve Traina, 2007: 141, Cinemre, 2018: 76.

⁹⁵ Roma'daki Mithras'ın Armenia ile olan bir diğer bağı Iamblichus tarafından MS 170'lerde Armenia'da yazılan Babyloniaka (Βαβυλωνιακά) adlı romandır. Bu romanın birçok yerinde Mithras'ın Roma gizemlerindeki törenleri ve görüntülerine atıfta bulunulur (Merkelbach, 1984: 49, 253-258).

727; TMMM, II, 34; CIMRM, I, 510), Commodus'un imparatorluk sarayı olan *domus Augusta* rahiplerinden Aulus Caedicius Priscianus'un Roma'daki *castra peregrinorum* yani askerî malzeme ve istihbarat idaresinin merkezi içinde Santo Stefano Rotondo Mithraeum'unu inşa ettirmesinden (Panciera, 1979: 88-92) ve yine aynı dönemde Trajan mülklerinin bir kısmının Mithraistlere bağışlanması sayesinde Santa Prisca Mithraeumu'nun oluşturulmasından Commodus'un Mithras'a yakınlığı ve ona inandığını anlaşılabılır (Simon, 1979: 412-413; Mastrocinque, 2009: 16-17; 2017: 42-43).

Commodus'un Mithras gizemlerine dahil olup inisiyelere katıldığı *Historia Augusta*'dan da öğrenilmektedir. Hatta Commodus'un Mithraik bir inisiyasyon sırasında bir kişiyi öldürerek cinayet işleği ve öncesinde ritüellerde böyle bir uygulama olmadığı şu ifadelerle anlatılıyor: *bu törenlerde yalnızca dehşet izlenimi yaratacak bir şey söylemek ya da taklit etmek alışılmış bir şey olmasına rağmen Mithra'nın ayinlerine gerçek cinayetle saygısızlık etti* (SHA Comm. IX.6). Bu ifadelerden Mithra ritüellerinde korku veya tehdit ifadeleri kullanıldığı ancak gerçek bir cinayetin işlenmediği anlaşıyor. Mithras gizemlerinin önemli bir unsuru, inisiyede temel ruhsal sınanma ve deneyimler sunan sembolik bir ölüm ve yeniden doğuştu. Ancak Commodus sembolik olan bu uygulamayı gerçeğe dönüştürerek külte saygısızlık etmiştir (Nagy, 2019: 39-40). Roma siyasetinin başındaki Commodus Mithras'a inandığını kaynaklardaki bu bilgilerle öğrenilmesine rağmen imparatorun Pontos topraklarında nasıl bir etkisi olduğu noktasında çok fazla veri bulunmamaktadır. Commodus dönemi ile alakalı sadece Trabzon'da darbedilmiş bir tipte 27 farklı sikke örneği (bkz. Tablo 1) Commodus'un Mithras'a inandığına bölgedeki etkisine işaret etmektedir.

Commodus'tan sonra Mithras giderek daha fazla yayıldı ve Roma İmparatorluğu'nun ideolojik merkezi olan Roma başkentindeki bir mağaraya önemli bir Mithraeum inşa edildi (CIL, VI, 719; TMMM, I, 62; CIMRM, I, 415-416). Mihrizmin belki de Roma'da en zirve noktasına ulaştığı Severan hanedanlığı döneminde (MS 193–235), Roma'da bulunan Septimius Severus Augustus (193-211) hakkındaki bir yazıt dikkat çekicidir (CIL, VI, 2271; TMMM, I, 35; CIMRM, I, 511):

D(is) M(anibus) /
L. Septimius Aug (ustorum trium) lib/(ertus) pater et sacerdos invicti /
Mithrae domus augustanae /
fecit sibi et Cosiae Primitivae /
coniugi benemerenti libertis liberta/busque posterisq(ue) eorum

Yazıt şunları söylemektedir: *Ölülerin ruhlarına, üç İmparatorların azatlısı, imparatorluk sarayında Mithras'ın Pater ve Invictus (fethedilmez) rahibi L. Septimius bunu kendisi ve Cosia Primitiva için, iyiliği hakeden eşi ve onun özgür erkek ve kız çocukları için yaptı*. Bu yazıtta üç imparatorun [Septimius Severus, Geta (209-211), Caracalla (211-217)] azatlısı olan Lucius Septimius'un imparatorluk sarayındaki Mithraeum'un Mithras Pater'i ve Invictus (fethedilmez)

rahibi olduğu kaydedilmektedir. Dolayısıyla Roma imparatorluk sarayında Mithras'ın tapınım gördüğünün en açık kanıtlarından biridir. Spetimus Severus'tan sonra imparator olan Caracalla Roma'da inşa ettirdiği muhteşem hamamlarının içinde bir Mithraeum da yaptırmıştı (Mastrocinque, 2017: 43). Daha sonra Tetrarşi yönetiminde, Diocletian, Licinius ve Galerius'un MS 307'de Tuna Nehri üzerindeki Carnuntum'da Mithras'a bir tapınak ve sunak adadıkları görülmektedir Buradaki sunakta *Sol Invictus Mithras* imparatorluk yönetimlerinin koruyucusu olarak kaydedilmiştir (CIL, III, 4413; TMMM, II, 367; CIMRM, II, 1698; MacDowall, 1979: 559). Bu Roma İmparatorlarının Doğu Karadeniz'deki Mithras'a etkilerine bakıldığında yine sadece Trabzon'da darbedilmiş bakır sikke örnekleri olduğu görülmektedir. Trabzon'da Septimius Severus'un bir tipte dört sikkesi, Septimius severus'un eşi Julia Domna'nın iki tipte 11 örneği, Geta'nın bir tipte bir sikkesi ve Caracalla'nın beş tipte 20 adet sikke örneği (Tablo 1) bastırıldığı tespit edilmiştir.

İmparatorluğun doğu topraklarında Hristiyanlara din özgürlüğü tanınmasının yolunu açan Hristiyanlığı seçen *Büyük* lakabıyla da bilinen Gaius Flavius Valerius Aurelius Constantinus (25 Temmuz 306-22 Mayıs 337) aslında hem Hristiyanlara hem de paganlara belli mesafede yaklaşan ve öldüğü yıl Hristiyanlığı seçtiği ileri sürülen bir imparatordu. *En Yüce Tanrı* fikrini büyük ölçüde kabul etmekle birlikte bu tanrının Apollon, Sol Invictus, Mithras veya Hristiyanların tanrısı olarak görülebileceğini düşünen I. Constantinus sonunda Hristiyanların tanrısında karar kıldı (Norwich, 2013: 40-41; Morrisson, 2014: 68). Din değiştirerek pagan bir imparatorluktan Hristiyan bir imparatorluğa geçiş sürecinde önemli bir eşik atlatan I. Constantinus Pazar günlerini *dies solis* yani *Güneş'in Günü* olarak isimlendirmiştir. Doğu ve Batı topraklarında inanılan, Hristiyanlık için bir rakip olan yenilmez güneş tanrısı *Sol Invictus Mithras* Hristiyanlık için önemli bir rakip olmakla birlikte I. Constantinus için *Sol Invictus Mithras*'ın etkileşime girdiği tanrılardan olan *Apollon*'u ifade etmekteydi (Vasiliev, 2016: 58, 65). Mithras, Roma'da birçok yerde *Mithras Sol Invictus*, *Deus Sol Invictus Mithras* olarak da adlandırılır ve sunak üzerlerinde Sol ile birlikte gösterilir. Mithras ve Sol, Roma imparatorlarının modelleriydi ve onlarla özdeşleştirildiler. Bu iki tanrı Roma imparatorlarının, özellikle de Iulianus ailesinin ilahi atalarını temsil eder (MacDowall, 1979: 561, 565; Matern, 2002: 40-41; Mastrocinque, 2017: 254).

Muhtemelen MS 332 yılında doğan Roma'nın son pagan imparatoru Flavius Claudius Iulianus Augustus (3 Kasım 361 - 26 Haziran 363), çocukluğunu Constantinopol'de geçirip Nicomedia'da eğitim aldıktan sonra Kappadokia'da kardeşi ile birlikte âdeta bir inziva hayatı yaşamıştır. Constantinopol'e döndükten sonra 351-352 yıllarında Hristiyanlığı reddederek kendini Helios-Mithras'a adanmıştır (Iulian. Or. IV.155B; Akşit, 1985: 590). Iulianus'un din anlayışı merkezinde güneş kültü etkili bir konumdaydı. Helios ile benzeştirdiği Mithras'a entelektüel bir ilgisi bulunmaktaydı. Mithra kültürünün doğrudan etkisi altında Platonculuğun dejenere bir hâlini ihtiva eden bu güneş kültü Iulianus'un din felsefesinde yer etmişti (Vasiliev, 2016: 97; Goldsworthy, 2022: 289-191). Flavius Claudius Iulianus, Constantinopol'de bulunan bir

Mithraeum'da inisiye olarak Mithraizmin en üst derecesi olan *Pater* sıfatına sahip olmuştur (Vermaseren, 1963: 186; MacDowall, 1979: 559). Burada İmparator Iulianus'un küçüklüğünden beri aldığı eğitimin yanı sıra Kappadokia'daki Mithras'tan etkilenmiş olması muhtemeldir. Zira MS IV. yüzyılda bile Kappadokia, Pontos ve Anadolu'daki diğer bölgelerde Mithras'ın yaygın olduğu ve Roma İmparatorluğu içerisinde Hristiyanlık ile mücadeleye başladığı bilinmektedir. Böyle bir süreçte İmparator Iulianus'un Kappadokia'da geçirdiği inziva sürecinde Mithras kültüründen etkilenerek Hristiyanlığı reddetmiş olması ihtimal dahilindedir.

Roma İmparatorlarının bir şekilde Mithras'a inandıkları⁹⁶ ile ilgili yukarıda aktarılan bilgilerden sonra imparatorların Doğu Karadeniz'deki Mithras inancına nasıl bir etki ettiğini incelendiğinde imparatorlar ve imparatoriçeler adına bastırılmış yüzlerce sikke örneğine denk gelmektedir. Traianus'tan (98-117) II. Philippus'a kadar (247-249) Trabzon'da basılan sikkelerin büyük bir kısmının Mithras tasvirli olması sikkeleri bastırانların Mithras'a saygı duyduğunu göstermektedir. Ancak Roma İmparator ve eşlerinin Trabzon'da sikke bastırmaları dışında Roma siyasetinin Doğu Karadeniz'de Mithras'a herhangi bir etkisi olup olmadığı, bir tapınak veya başka bir yapı yaptırıp yaptırmadıkları konusunda şimdiye kadar bir veriye ulaşılamamıştır.

3.2. Askerî Faktörler

Mithra Kültü eril karakterinden dolayı askerler tarafından hep saygı duyulan ve tapınılan bir kült olmuştur. Ahamenidlerin askerî fetihlerle genişlemesi sonucu Mithra'da geniş bir yayılma alanı elde etti. Mithra Ahamenidler döneminde orduların efendisi karakterine bürünmüş sonrasında da bu özelliği etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu durumda magilerinde payı yadsınamaz. Çünkü tüm Ahamenid toprakları resmî din adamları olan magiler için dinî bir etkinlik alanıydı. Mithra'nın Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ilk yayılışı da muhtemelen magi rahipleri ve Pers ordusunun zaferleriyle birlikte olmuştur. Özellikle Ahamenid ordularının bu topraklara hâkimiyet kurması ile Mithra varlığından güçlü bir şekilde söz edilebilir (Willoughby, 1929: 147; Cook, 1983: 150). Pontos ve Kappadokia'da Pers orduları ile birlikte gelen magilerin etkin olduğunu, bu topraklarda bir çok tapınakta ritüeller gerçekleştirdiğini Strabon bildirmektedir ki kendisi de bu tapınakları bildiğini eserinde kaydetmiştir (Strab. XI.8.4; XII.2.6, 3.33, 37; XV.3.15). Özellikle Oluz Höyük'teki buluntular Ahamenidlerle bölgede görülmeye başlayan ilk Zerdüş tapınak kalıntılarına ve magilerin varlığına bir işarettir. Zira Oluz Höyük'te Ahamenid Dönemi'ne tarihlenen Anadolu'nun şimdiye dek bilinen ilk Pers dinî yapıları gün yüzüne çıkarılmıştır ve bu alanda kazı çalışmaları da devam etmektedir (Dönmez, 2018: 199-213; Saba, 2021: 86-91). Oluz Höyük dışında Zela'daki Anāhītā tapınağı Ahamenid ordularıyla gelen siyasi hakimiyet sonucu bu topraklara yayılan Pers dinî kültürü ve magilere kanıttır (Strab. XI.8.4; Cumont: 1911: 144-145; Saprykin, 2009: 259; Kınacı, 2016: 194; Uzunel, 2021: 82).

⁹⁶ Roma İmparatorlarının Mithras ile arasındaki ilişki hakkında daha fazla bilgi için bkz. Simon, 1979; Mastrocinque, 2009: 13-23; 2017: 41-45.

Ahemenid Dönemi'nde I. Darius güneşe, Mithra'ya ve kutsal sonsuz ateşe yakardığını Quintus Curtius Rufus şu ifadelerle aktarmaktadır: *O (I. Darius) kendisi, generalleri ve akrabaları ile kolkola girmiş bölükler arasında güneşe ve Mithra'ya, onların eski ihtişamlarına ve atalarının kayıtlarına layık bir cesaretle ilham veren kutsal ve sonsuz ateşe yakararak dolaşıyordu* (Curt. IV.13.12). I. Darius'un askerî birlikler arasında dolaşırken kullandığı bu ifadelerden Mithra'nın Ahemenid ordusu için inanılan tanrılardan biri olduğunun delilidir. Üstelik birinci bölümde irdelendiği üzere I. Darius döneminde magilere baskı uygulansa da Mithra'ya inanılmaya devam edildiğinin bir göstergesi olması yanında Ahemenid ordu ve askerleri için Mithra'nın önemini göstermesi açısından da önemlidir. Ardından gelen I. Kserkses, MÖ 480 yılında Dardanelya'dan (Çanakkale Boğazı) geçmek için gemileri yan yana bağlatmış, çeşitli ritüeller uygulatmış ve sabah gün doğarken güneşe dönüp dua edip elindeki altın kaseyi boğazın sularına atmıştı (Hdt. VII.54.1-2). Güneşe yapılan bu dua kesin olmamakla birlikte Mithra'ya yakarışı gösterebilir. Zira I. Darius gibi I. Kserkses'in de askerî hareket öncesi güneşe yakarması akıllara Mithra'nın eril karakterini ve ordu için önemini göstermektedir.

Ahemenidler zamanında Batı Armenia satraplığı sınırları dahilinde olan Doğu Karadeniz toprakları Ahemenid ordusuna asker sağlamaklaydı (Hdt. VII.78-79). I. Darius'un İskit ve Thrakia seferi ile Perslerle Hellenler arasında yapılan savaşlar sırasında bölgeden asker toplanmıştı (Jacobs, 2000: 97-99; Briant, 2002: 141-156; Tekin, 2017: 216-218). III. Aleksandros ile yapılan Gaugamela savaşında Armenia satraplığından gelen iki askerî birliğin varlığı da kaynaklarda geçmektedir (Arr. *Anab.* III.8.5; Curt. IV.12.10; Facella, 2006: 159). Her ne kadar bölgeden temin edilen asker sayıları tam olarak bilinmese de bölge insanlarının satrap ordusuna⁹⁷ dahil edilmesi Doğu Karadeniz ile Ahemenid idaresinin askerî ilişkilerini gösteren bir durumdur. Ahemenid kral ve önde gelenlerinin Mithra'ya, güneşe ve ateşe yakardığı seferlere katılan askerlerin dua edilen tanrılardan etkilenme olasılıkları bulunmaktadır. Askerler geri döndüklerinde gündelik hayatta karşılaştıkları magilerle de Mithra'ya inanmaları kolaylaşmış olabilir. Bu doğrultuda Doğu Karadeniz'e kök salan Pers dinî ve kültürel varlığında askerî faaliyetlerin de payı olduğu göz ardı edilmemelidir. Zira Roma Dönemi'nde irdeleneceği üzere Roma askerlerin bulundukları yerler ile Mithraeumların bulundukları yerler arasında büyük bir paralellik mevcuttur. Dolayısıyla askerler nerelere gittiyse oraya kendi inançlarını taşımış ve gittikleri yerlerdeki inançlardan etkilenmiş olmalıdır.

Ahemenidlerden sonra Hellenistik Dönem'de Pontos topraklarında Mithra'ya askerî birlikler içerisinde nasıl inanıldığı hususunda ise oldukça az bilgiler bulunmaktadır. VI. Mithradates'in

⁹⁷ Ksenophon, Kyros'un satraplarına bulundukları yerleri idarede kendi yönetimini taklit etmelerini ve savaşa hazır askerî birlikler bulundurmalarını söylediğinden bahseder (Ksen. *Cry.* VII.6.10). Ahemenid Dönemi ordu teşkilatı ve Satrap orduları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Klinkott, 2005: 281-305; Özkan Kılıç, 2008: 109-115; Dusingberre, 2013: 83-113; Sarıkaya, 2018: 492-495.

Kilikialı korsanlarla yaptığı ittifak içerisinde karşılaştığımız Mithra, iki tarafı Roma'ya karşı birleştiren bir unsur konumundaydı. Bu birliktelik askerî faaliyetlerde de kendine yer bulmuştu. Kilikialı korsanların Mithra'yı Perseus ile eş görmeleri ile VI. Mithradates'in de uyguladığı din politikası gereği Perseus'a saygı duyup Perseus tasvirli sikkeler bastırması korsanlarla VI. Mithradates'i Roma ile olan mücadelede birlikte hareket etmelerini sağlamıştır (Ulansey, 1998: 106-108; Arslan, 2003: 95, 98; İznik, 2005: 110-111, 128-130). Bu durum haricinde şimdiye kadar Hellenistik dönem Pontos orduları ile Mithras arasında başka bir bağlantı tespit edilememiştir.

Roma panteonuna giren tüm doğu kökenli dinlerde olduğu gibi Mithras'ın da Roma İmparatorluğun'da yayılmasında en önemli rolü askerler üstlenmiştir. Çünkü Roma ordusu imparatorluğun devamlılığının sembolü olması yanında Roma kültür ve medeniyetinin taşınmasında etkin bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Roma ordusu, mücadeleye girdiği ve ikamet ettiği yerlerdeki insanlarla irtibat kurması ve kaynaşması sonucu kültürel ve dinsel özellikleri imparatorluğun her köşesine taşıyan bir araç olmuştur.⁹⁸ Mithras kalıntılarının dağılımından da bu durum açıkça görülmektedir (Harita 5-6).⁹⁹ Roma ordusu kültün taşınımını birkaç yolla gerçekleştirmiştir. İlk olarak Pontos, Kappadokia, Britania, Dacia gibi farklı eyaletlerden alınan askerler ilke gereği oradaki garnizonda istihdam edilmeyip başka yerlere gönderiliyordu. İkinci olarak lejyonlar, *ala* veya *cohors* gibi *auxilia* yani destek birlikleri ihtiyaç ve savaş durumuna göre bir yerden diğer bir yere naklediliyordu. Bazen isyan ve diğer sorunlardan ötürü de askerî birliklerin eyaletleri değiştiriliyordu. Askerî birliklerin görev yerleri değişimi yanı sıra hem lejyon hemde yardımcı birliklerin üst düzey subay ve görevlileri birkaç yıl süren görevlerinden sonra başka bir birliğe gönderildikleri oluyordu. İmparatorluk idaresindeki kamu görevlileri de askerî, siyasi ve sivil kademelerde görev değişikliklerine ve terfilere tabi tutuldukları kayıtlarda

⁹⁸ Roma ordusunun Augustus'tan (MÖ 27-MS 14) Septimius Severus Dönemi arasında sayıca büyük bir artış göstermiştir. Lejyon sayısı 25'ten 33'e çıkmıştır. Lejyonlar savaş dışı ikamet ettikleri karargahlarında uzun zaman kaldıklarından bulundukları yerlerde kök salıp ekonomik ve sosyal bir alt yapı oluşturmaktaydılar (Sayar, 2008: 96-97). Roma ordusunun tarihi süreç içerisindeki gelişimi hakkında bkz. MacMullen, 1980; Keppie, 1998; Erdkamp, 2007; Catherine ve Bohec, 2009; Kyrychenko, 2014; Kara, 2022.

⁹⁹ Aleš Chalupa, Eva Výtvarová, Adam Mertel, Jan Fousek ve Tomáš Hampejs hazırladıkları çalışmada Roma askerî lejyon ve kaleleri ile Mithraizmin yayılması arasındaki korelasyonları ortaya koymaktadırlar. Bu çalışmaya göre Roma askerî birlikleri ile bazı Mithraik tapınak ve yazıtların bulunduğu yerler birbirleri ile örtüşmektedir. Ancak Mitraizm'in yalnızca Roma askerlere değil, diğer çeşitli sosyal gruplara da hitap etmiş olması ve çok erken dönemlerden itibaren Roma ordusunun ya bulunmadığı ya da doğrudan varlığının oldukça seyrek olduğu bölgelere yayıldığı açıktır (Karşılaştırma için bkz. Harita 7-8). Örneğin Hispania ve Italia'da tarım arazileri etrafında mithraeumlar bulunmuştur ki bunlar hem arazi sahiplerinin hem de azat edilenler ile kölelerin dinî ihtiyaçlarını karşılamaktaydı (Masrtocinque, 2020: 87-92). Tuğla ve seramik fırınlarının etrafında yapılmış mithraeumlar da bulunmuştur (Ackerman vd., 2020: 47-63). Bu mithraeumları ziyaret edenlerin askerî olmayan kişiler olduğu yeterli bir kesinlikle ileri sürülebilir. Ayrıca Roma İmparatorluğu boyunca askerî altyapı ve askerî konuşlandırmalar, Mithraizm'in yayılmasını kolaylaştırmıştır. Roma lejyoner kalelerini birbirine bağlayan yollarda, Mithraik varlık kanıtlanmıştır. Dolayısıyla Mithraizm'in Roma İmparatorluğu sınırları içinde etkileyici coğrafi yayılımını Roma askerî ve lojistik altyapısının desteklediği anlaşılabılır. Bu senaryoda, Roma ordusu artık Mithras takipçilerinin birincil kaynağı ve Mithras Kültü de tipik bir *askerî kült* olarak görülmemektedir. Bunun yerine, Roma ordusu, yoğun bir kaleler, müstahkem mevkiiler, yollar ve personel (askerî ve sivil) ağının inşası ve bakımıyla, bir kült olarak Mitraizm'in yayılmasına elverişli koşullara yol açan bir kolaylaştırıcı olarak görülüyor. Mithras topluluğu, Mithras'ın takipçileri tarafından sıklıkla kullanılan yollar etrafında bulunan yerleşim yerlerinde yaşamış olabilir; Mithras'a inananlar önceki topluluklarından ayrılmak ve mesleki nedenlerle yeni bir yere taşınmak zorunda kaldıkları durumlarda Mithras inananlarından sosyal destek sağlamış olabilirler. Son yıllarda yapılan bu tarz araştırmalardan anlaşılabacağı üzere Mithras'ın yayılmasında sadece askerler değil sivil desteklemelerin de olabileceği ifade edilmektedir (Chalupa vd. 2021: 107-130).

görülmektedir. İmparatorluk içerisinde yaşanan görev ve terfi hareketi mevcut bilgilere göre çok parçalı ve yetersiz olsa da Mithras'ın yayılmasında pay sahibi olduğu açıktır. Son olarak askerler emekli olduktan sonra gerek kendi yurtlarına dönerek gerekse görev yaptığı birliğin civarında sonraki yaşamını geçirerek Mithras'ın yayılmasına zemin hazırladıkları görülmektedir (Cumont, 1956: 59-61; Daniels, 1975: 249-250; Şerban ve Băluță, 1979: 573; Akşit, 1985: 249; Liebeschuetz, 1994: 207-209; İznik, 1999: 150; Witschel, 2013: 209-210; Speidel, 2019: 137-139).

Roma askerleri doğuda girdiği mücadeleler sonucu Mithras ile tanışıp kulte yakınlık duymuştur. Çünkü Mithras içerisinde bulunan yedi dereceden birinin *Miles* yani asker olması ve Mithras'ın yenilmez, fethedilmez manasında *invictus* olması Romalı askerler için büyük anlamlar ifade etmiş ve Mithras'ı onlara çekici kılmıştır (Clauss, 2012: 39). Askerlerin savaşçı karakterlerine dokunarak onların savaşlara daha motive girmelerini sağlayan bu özellikteki bir kulte kendilerini yakın hissetmeleri Mithras'ın yayılmasını sağlamış ve birçok askerî garnizon ve yardımcı birliğin bulundukları yerlerde Mithras'ın izlerine rastlanmıştır (Harita 5-8).

Mithras'ın askerler içerisinde bu durumu göz önüne alınarak Pontos topraklarında Roma askerî durumuna bakıldığında bölgenin birçok şehrinde Romalı askerlerin sürekli bulunduğu veya çeşitli seferler nedeniyle kısa süreli konakladıkları görülmektedir. Konumuz açısından belkide en önemli askerî birlik Legio XV. Apollinaris'tir. Lejyonun kuruluş ve Anadolu'ya gelişi hakkında ihtilaflar¹⁰⁰ olsa da MS 14'te Pannonia'da bulunan diğer lejyonlarla birlikte bir ayaklanmaya karışmış, muhtemelen MS 50'li yılların hemen öncesinde veya başında Balkanlardaki eski görev yerinden Carnuntum'a sevk edilmiştir. XV. Apollinaris lejyonunun erken tarihiyle ilgili bir başka bilgi de MS 62 veya 63'te doğuya gönderildiğidir (Wheeler, 2000: 259-274; Yarlığaş, 2016: 127-129; 2017: 102-103). Önce Corbulo'nun komutası altında Parthlar üzerine yapılan sefere katılan XV. Apollinaris lejyonu ardından Vespasianus'un oğlu Titus emrinde Iudea'da çıkan Yahudi isyanını bastırmada görev alarak (Joseph. BJ. III. 7.34; 9.1; IV.1.3) MS 62/63 ila 71 yılları arasında yaklaşık on yıl doğu seferlerinde bulunmuştur. Roma İmparatorluğu'nun doğusunda özellikle Armenia ve kuzeyinden gelebilecek tehditlere karşı sadece auxilia birliklerince korunuyor olması ve Kappadokia eyaletinde yerleşik bir lejyonun bulunmaması, buralarda girişilecek mücadelelerde dışarıdan asker sevkini gerekli kılıyordu. Bölgeye en yakın lejyon birlikleri Syria eyaletinde idi. Bu birlikleri Anadolu'nun kuzeyindeki seferlerde kullanmak Syria topraklarının güvenliğini düşüreceği ve bu güvenlik boşluğundan yararlanmak isteyen Parthların karşı saldırıya geçebilme ihtimallerinden dolayı risk teşkil ediyordu. Syria eyaletindeki bu risklerden dolayı Anadolu'nun Kuzeydoğu kesimlerinde girişilecek mücalelerde Syria'daki bazı birlikler kuzeye kaydırılırken bunlara takviye olarak Balkanlar'dan bazı birliklerin bölgeye sevk edilmesi yoluyla doğu hattında

¹⁰⁰ Legio XV Apollinaris'in ne zaman kurulduğu, doğuya ilk ve ikinci gelişi ile buradaki görevleri hakkındaki tartışmalar ve lejyon hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ritterling, 1925: col. 1747-1757; Wheeler, 2000: 259-296; Mosser, 2003; Urloiu, 2010: 90-107; Yarlığaş, 2016; 2017: 102-119; Şenocak, 2020: 81-85.

sıkıntılı durum aşılmaya çalışılmıştır. Bu yöntemle doğuya sevk edilen birliklerden biri de Legio XV Apollinaris'tir (Tac. Ann. XV.25-26, Yarlıgaş, 2017: 104).

XV. Apollinaris lejyonu Parth seferine katılıp ardından Yahudi isyanını bastırmada görev aldıktan sonra İskenderiye'ye gönderilmiş ve beş yıl burada kalmıştır. 71 yılında V. Macedonica lejyonu ile beraber Balkanlardaki eski karargâhına geri gönderilmiştir. Bu sevkiyat sırasında Kappadokia Bölgesi'nden asker alımı yapıldığı bilinmektedir (Cumont, 1956: 47). XV. lejyonun 70'li yılların başında batıya sevk edilmesi ve sonrasında Mithraik anıtların ortaya çıkışı; Mithraizm'in kuruluşu noktasında en önemli merkezlerden biri olan Kommagene'den alınan askerlerin lejyon içerisindeki varlığı; birliğin İskenderiye'de yani Mısır'da ikamet etmesi; en yoğun Mithraik anıtların bulunduğu Carnuntum'un lejyonun Avrupa'daki merkezi olması Mithraizm ile lejyon arasında çok sıkı bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir. Muhtemel olarak Mithras Kültü, XV. Apollinaris lejyonu tarafından askerler arasında yayılmaya başlamıştır. Kültün Avrupa'ya gelmesiyle beraber birlikler içerisinde hızlı bir şekilde ilerlediği gözlemlenmektedir. MS 148 yılında Almanya'daki birlikler tarafından uygulanmakta olduğunu bilinmektedir. Antoninus Hanedanlığı (MS 96-180) döneminde, özellikle de Commodus'un imparatorluk çağında tüm ülkede külte dair kanıtlar fazladır. MS II. yüzyıl sonunda Ostia'da en az dört tapınakta Mithras gizemleri kutlanmaktadır (Cumont, 1956: 47; Uzunel, 2021: 154).

Mithras, Tuna boyunca Cusum, Intercisa, Aquincum, Brigetio, Carnuntum, Vindobona ve hatta iç bölgelerdeki küçük yerleşimlere ait Roma savunma zincirini oluşturan müstahkem şehirlere yerleşmiştir. Aquincum ve Carnuntum'daki iki ana yerleşimde özellikle güçlüdür. MS III. yüzyılda en az beş tapınakta gizemlerin uygulandığı Carnuntum, Vespasianus tarafından MS 70 yılında Ravenna'da konuşlu filonun denizcilerinden oluşan Legio II Adjutrix'in karargâhıydı. Düzenli orduya kabul edilen hürler arasında Asyalı oranı önemli ölçüdeydi (Cumont, 1956: 46; Uzunel, 2021: 154-155).¹⁰¹

Legio XV Apollinaris MS 71 yılından sonra yaklaşık 40 yıl kadar Carnuntum'da kalmış ve görevine burada devam etmiştir. Lejyon MS II. yüzyılın başlarında tekrar doğuya gönderilmiş ve bir daha Balkanlara geri dönmemiştir.¹⁰² Satala'da uzun yıllar kalarak burada Karadeniz'in

¹⁰¹ Bu noktada Aleš Chalupa vd.'nin (2021: 123, 129) yaptığı araştırmada çıkan bir sonuç dikkat çekmektedir. Mithraeumlar ve diğer Mithraik kalıntılar Tuna ve Ren nehirleri kıyılarında yoğun olarak tespit edilmiştir. Mithraik kalıntılar deniz limanlarından ziyade nehir limanları etrafındaki daha çok bulunduğu sonucuna varan Chalupa, liman şehirlerinde yaşayan nüfus ve içerisindeki Mithraistler hakkında sayılara ulaşamamıştır. Ancak Roma'nın tüm iç ve sınır bölgesi limanlarında yapılacak çalışmalarla bu konuda yeni bilgilere ulaşılabilir. Vespasianus'un denizci II. Adjutrix lejyonu karargâhını Tuna kıyılarına taşıması ardından MS 71'de bölgeye gelen XV. Apollinaris lejyonu ile aynı bölgede ikametleri iki lejyon arasında dinsel etkileşimi sağlamış olma ihtimalini yükseltmiştir. XV. Apollinaris lejyonu da doğuda kaldığı sırada Mithras ile tanışmış ve Cumont'un (1956: 47) belirttiği gibi Balkan topraklarına dönerken Kappadokia ve Kommagene'nin yerel halkından asker toplamaları Mithras'ın bu topraklara yayılmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Chalupa'nın mevcut bilgilere göre ulaştığı nehir limanları etrafındaki kalıntıların deniz limanlarına göre daha yaygın olmasında XV. Apollinaris lejyonunun da bir payı olduğu söylenebilir.

¹⁰² Legio XV. Apollinaris'in Satala'ya konuşlandırılmak üzere ikinci kez doğuya tam olarak ne zaman gönderildiği net değildir. Traianus döneminde başlayan Parth savaşları ile 114 veya 117 yılında doğuya gönderildiğine dair genel bir

kuzeyinden gelebilecek tehditlere karşı ve Fırat hattının kuzeyinin güvenliğini sağlamada görevler üstlenmiştir. Ayrıca bölgedeki ticaret yollarının güvenliğinden ve çeşitli inşaa işlerinde de sorumlu olmuştur. MS 161 yılında Elegeia'da Parthlara karşı yapılan savaşı anlatan Cassius Dio (LXXI.2.1), Parthların lejyonun etrafını çevirdikten sonra bütün lejyonu komutanları ile birlikte yok ettiğini yazmıştır. Cassius Dio'nun bu yazdıkları bazı sorunlar içermektedir. Çünkü Roma'nın askerî geleneklerinde yok edilen ya da dağıtılan lejyonlar yeniden kurulmamakta, bunun yerine yeni bir lejyon farklı isim ve numarada kurulmaktadır. Dolayısıyla bu savaş Cassius Dio'nun anlattığı gibi olduysa ya savaşta yenilen ve tamamıyla yok edilen lejyon farklı bir lejyondur veya yenilen Legio XV Apollinaris idiysen lejyonu ortadan kaldırarak kadar ağır bir yenilgi değildi. Çünkü bu tarihten kısa bir süre sonra Legio XV Apollinaris'e bağlı bir birliğin veya tüm lejyonun MS 175 yılı civarında Armenia'nın başkentine gönderilmiş ve bu birlik ya da tüm lejyon burada uzun bir süre kalmıştır. I. Şâpûr (MS Nisan 240 - Mayıs 270), MS 256 yılında Armenia ve Kappadokia'da yaptığı istilalarla birlikte Satala'yı da ele geçirmiştir. Legio XV Apollinaris, Trabzon çevresine çekilerek bu bölgeyi savunmuştur. I. Şâpûr'un yaptığı bu istilada Apollinaris büyük ölçüde yıpranmış olmasına rağmen yok olmamıştır (Ritterling, 1925: col. 1747, 1754; Mitford, 1980: 1206-1209; Şenocak, 2020: 84). Ardından tekrar Satala'ya dönmüş ve bu olaylardan bir yüzyılı aşkın bir süre sonra antik kaynaklarda aynı lejyonun bahsi geçmektedir. III. yüzyılın başına ait bir kaynak olan *Itinerarum Antoniniana*'da Apollinaris halen Satala'da gösterilmektedir. Bu kaynak esasen Caracalla dönemine ait olmakla birlikte, imparator Diocletianus döneminde gözden geçirilip yeniden yapılanması dolayısıyla III. yüzyılın sonuna kadar XV. Apollinaris lejyonunun Satala'da kaldığı bu metinden anlaşılmaktadır (IA 181, 7-8; Mosser, 2003: 160). Mithras Kültü'nün Carnuntum ve civarına yayılmasında büyük pay sahibi olan Legio XV. Apollinaris Satala'ya konuşlandırıldıktan sonra burada Mithras'a inandığına dair herhangi bir işarete şu ana dek rastlanılmamıştır. Satala'da 2017'de başlatılan arkeolojik kazılar ilerledikçe bölgede Mithras kalıntılarına ulaşılma ihtimali yüksektir.

Satala'da uzun yıllar görev yapan XV. Apollinaris lejyonu Roma'nın tüm doğu sınırı hatta Kafkaslara kadar olan yerlerde görevler üstlenmiştir. Bu noktada Özbekistan'a bağlı Kara Kamar'da bulunan MS II. veya III yüzyıla tarihlenen biri Hellence (Fig. 141) ikisi Latince (Fig. 142) yazıtlar bilim dünyasında yeni tartışmalara sebep olmuştur. 1988'de, Sovyet Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ve Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nün E.V. Rtveladze başkanlığındaki ortak bir Rus-Özbek keşif gezisinin yaptığı araştırmalar sonucu Kara Kamar'daki yazılar gün yüzüne çıkmıştır. Hellenistik Dönem ile Bactria olarak adlandırılan bu bölgede Latince yazıtların keşfi çok önemlidir. Çünkü şimdiye kadar Transkafkasya'nın doğusunda Latince yazıtlara hiç rastlanmamıştır. Kara Kamar'dan önce, en doğudaki Latince yazıt, MS I.

kannat olmakla birlikte 106-130 yılları arasında bir tarih ileri süren araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak kesin olan 130 yılında XV. Apollinaris'in Satala'da olduğudur. Konu hakkında tartışmalar için bkz. Ritterling, 1925: col. 1284-1286; Wheeler, 2000: 283-296; Mosser, 2003: 155-157; Uzunoğlu, 2012: 110-111; Yarlığaş, 2016: 134-142; 2017: 107-114; Şenocak, 2020: 83.

yüzyıla tarihlenen Azerbaycan'da Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Beiokh (Beiokh<Böyük /Büyük) Dağı'ndaki yazıttı.¹⁰³ Böylece Özbekistan yazıtları, Latince yazıtların coğrafi sınırlarını yaklaşık 1.700 km kadar genişletmektedir (Harita 9; Rtveladze, 1990: 145; Ustinova, 1990: 145; 2000: 169).

Kara Kamar'daki mağara kompleksinin orijinal işlevi belirsizdir. Bir konut olarak kullanılmış gibi görünmüyor. Yapılan araştırmalarda eski yerleşim izlerine rastlanmadı ve mağaraların açıklıkları kapı olarak kullanılamayacak kadar büyüktü. Bu nedenle, Kara-Kamar bir Budist veya bir Zerdüşt kült kompleksi olabileceği düşünülse de şimdiye kadar Budizm veya Zerdüştlük ile ilişkisine dair hiçbir iz bulunamadı. Kara-Kamar'ın bir kült kompleksi olarak makul bir yorumu, büyük ölçekli kazılar yapılmadan kanıtlanamaz. Bununla birlikte, mağaraların arka duvarlarında kandillerin konulabileceği küçük nişlerin olması, kompleksin görünen özelliklerinin ve özellikle epigrafik verilerinin, mağara kompleksinin en azından belirli bir süre için bir mithraeum işlevi görmüş olabilir (Rtveladze, 1990: 145; Ustinova, 1990: 147; 2000: 170-173).

Kara Kamar'da bulunan iki Latince yazıt, mağara kompleksindeki en büyük mağara odasının girişine yakın ve modern yüzey seviyesinin beş metre yukarısında birinci yazıt ve bundan yaklaşık 1.5 metre aşağıda ikinci yazıt bulunmuştur (Fig. 143). Bu yazıtlarda şu ifadeler geçmektedir:

- Latince yazıt 1: Satır 1: ROD
Satır 2: okunmuyor
Satır 3: I M
- Latince yazıt 2: Satır 1: PAN
Satır 1: G. REX
Satır 1: AP. LG
- Grekçe yazıt: ρίπος εθη(κε)

Latince 1. yazıt 3. satırda geçen *I M* ifadesi arasındaki boşluk yazıtlardaki diğer harfler arasında boşluktan 3 kat daha fazla olduğunu ifade eden Ustinova (1990: 146; 2000: 176) *Invictus Mithras*'ın kısaltması olduğunu ileri sürmektedir. Ustinova (1991: 146-147; 2000: 177-178) ayrıca

¹⁰³ Roma İmparatorluğu Nero zamanından beri Karadeniz ve Kafkasya'dan geçerek Orta Asya'ya uzanan ticaret yollarına hâkim olup alternatif yollar arayışı içerisinde olmuştur. MÖ 68'de Nero ölünce Flavius Hanedanından Vespasianus (1 Temmuz 69 – 23 Haziran 79) Güney Kafkaslara yayılan Alanları siyasi ve ticari olarak tehdit olarak görüyordu. Çünkü Alanlar Roma'nın Anadolu ve Uzak Doğu hedeflerine bir tehdit oluşturuyordu. Flavius Hanedanı'nın son üyesi Domitianus (14 Eylül 81 – 18 Eylül 96) da babası Vespasianus'un Doğu Karadeniz ve Kafkas politikasını devam ettirmiş ve Albania toprakları içinde yer alan, Hazar Denizi kıyısında bulunan Beiokh (Beiokh>Böyük/Büyük) Dağı'nın yüksek bir tepesinde Legio XII Fulminate'ye ait bir yardımcı birlik gönderdi (Chaumont, 1976: 126-127; Alemany, 2000: 22; Gamkrelidze, 2012: 155). Beiokh dağındaki kalede XII. Fulminate lejyonu askerlerinin burada olduğunu kaydeden Latince bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıt Nero döneminde Uzak Doğu'ya yönelik oluşturulan hedeflerin halefleri tarafından devam ettirildiğini, Alan tehdidine karşı Roma'nın Hazar kıyılarına kadar hâkimiyetini götürdüğünü göstermektedir (Sherk, 1980: 997-998; Keppie, 1991: 89; Emir, 2014: 162; Emir ve İnan, 2018: 70-71).

Latince 2. yazıt 3. satırdaki AP. LG ifadesinde Apollinaris lejyonunun kısaltması olduğunu belirtmektedir.

Kara Kamar'daki yazıtlarda bulunan bu ifadeleri Latince ve Grekçe yazıtlar olarak değerlendiren Rtveladze (1990: 142-145) ve Ustinova (1990: 145-147; 2000: 169-179) bu mağaraların Mithras mağarası olabileceğini ifade etmektedirler. Buradaki Latince yazıtlara göre ise XV. Apollinaris Lejyonu olduğunu söylemektedirler. Ancak Braund (1991: 188-190) bu yazıtların bozuk bir dille yazıldıkları için Latince olduklarının kesin olarak belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira yazıtlar kumtaşına kazınmış ve zamanla tahrip olmuştur. Ayrıca Braund, mithraeum olarak gösterilen mağarada Mithras'a ait olabilecek başka herhangi bir ize rastlanılmadığından şüpheyiyle yaklaşmaktadır.

Hazar Denizi'nin doğusunda Kara Kamar'da tepit edilen bu yazıtlar hakkında şüpheler olsa da XV. Apollinaris lejyonuna ait olma ihtimali de bulunmaktadır. Roma özellikle Nero döneminden itibaren Güney Kafkasya'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan ticaret yollarını daha etkin kullanabilmek için Çin'e elçiler gönderdiği, Orta Asya'da ki halkları Parthlara karşı kışkırtarak Parthları doğuda uğraştırmaya çalıştığı ve Derbent geçidi ile Hazar'ın batı kıyısına kadar XII Fulminata lejyonuna ait askerî birlikler gönderdiği bilinmektedir (Emir ve İnan, 2018: 59-79). Nero'dan sonra da bu yönde yürülen politika sonucu XV. Apollinaris lejyonuna ait birliklerin bir kısmı Kara Kamar'a kadar gitmiş olabilir. David Braund'un belirttiği yazıtların bozuk bir Latince ile yazılması ise o yazıyı yazanların Romalı olmayıp Roma ordusunda görev yapan Pontos gibi bölgenin yerek halkından bir mithraist tarafından yazılmış olabileceğini işaret edebilir. Arrianus'un (*Peripl. P. Eux.*, I.1-2; bkz. 2.2.2) Trabzon'da yazılmış bir sunaktaki *Hellen yazısı ise, barbarlar tarafından yazıldığını açığa vurur gibi, hatalı bir şekilde yazılmıştır* ifadeleri aktarmasından doğuda böyle yazıtların olduğunu öğrenmekteyiz. Bu yazıtlar, XV. Apollinaris lejyonu birliklerinin doğuda icra ettikleri görev sıralarında değil de Parthlarla yapılan uzun savaşlar sonucu onlara esir düşen ve Orta Asya'ya gönderilen askerler tarafından da yazılmış olabilir. Ancak Kara Kamar'daki yazıtların nasıl ve ne şekilde bu kadar uzak bir coğrafyada yazıldığını gösterecek yeterli deliller bulunmasa da XV. Apollinaris lejyonu ile Mithras arasında Carnuntum'da olduğu gibi bir bağ kurulabilmesini sağlayabilir.

Doğu Karadeniz topraklarına XV. Apollinaris lejyonundan başka Legio IV Scythica MS 55 yılında Roma ile Parthlar arasında bulunan Armenia Krallığı üzerindeki mücadeleler ve Anadolu ile Mezopotamya arasındaki geçiş güzergahlarını güvence altına almak için kullanılmak üzere Moesia'dan doğu sınırına sevk edilmiştir.¹⁰⁴ Roma sınırları Fırat nehrine kadar genişletince burada Parthlara ait olan Mithras tapınakları Roma garnizon ve komutanlarının eline geçti. Siyasi yönetimle birlikte tapınaklarda Parthlardan Roma'ya geçti (Speidel, 1978: 481). Bir süre sonra

¹⁰⁴ Legio IV Scythica'nın kuruluş ve Anadolu'ya gönderilişi hususundaki tartışmalar ve doğudaki faaliyetleri için bkz. Yarlıtaş, 2017: 140-159; Şenocak, 2020: 55-67.

Syria eyaletine gönderilen IV. Scythica lejyonu burada mithraeum yapımında çalışmıştır. Mithras, Romalı askerlerce önemli bir yere sahipti. Dura-Europos'ta MS 170–71 yıllarında Legio IV Scythica'ya bağlı bir birliğin Mithraeum'un yapımında inşa faaliyetinde yer aldıkları anlaşılmaktadır (Hopfe, 1990: 2227-2228; Pollard, 2000: 145). Yine MS 216 yılında Legio IV Scythica ve diğer lejyonlara bağlı askerî birliklerle beraber amfityatro inşa etmiştir (Pollard, 2000: 145). MS III. yüzyılın ilk çeyreğinde Dura-Europos'ta yapılan Mithraeum ve Amphytiyatro'nun Legio IV Scythica, Legio XVI Flavia Firma ve Legio III Cyrenaica'ya bağlı birlikler tarafından inşa edildiği yazıtlarla belirlenmiştir (CIL, III, 13615).

Satala'da XV. Apollinaris lejyonundan önce görev yapmış XVI. Flavia Firma lejyonu ise Parhlara karşı buraya konuşlandırılrsa da Kafkaslardan gelebilecek İskit ve Sarmat tehdidine karşı caydırıcı bir güç olarak burada bulunmaktaydı. XVI. Flavia Firma lejyonu kuzeyden XII. Fulminata lejyonuda güneyden başlayarak tüm Armenia sınırı boyunca yol yapımında çalışmışlardır (Mitford, 1980: 1183; Şenocak, 2020: 87). XV. Apollinaris Lejyonu Satala'ya gelince Legio XVI Flavia Firma Samosata'ya nakledilmiştir (Harita 11). 170 yılında ilk inşa edilen Mithraeum'un bir kısmı zamanla tahrip olduğundan 210 yılı civarında tapınak içinde yeniden bir inşa faaliyetinde bulunulmuştur. Giriş kapısının üstünde ele geçirilen bir yazıttan anlaşıldığı üzere imar etkinlikleri kentte görev yapan IV. Scythica ve XVI. Flavia Firma lejyonları *Vexillatiolarında* görevli lejyoner Antonius Valentinus tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazıt, “tanrı Sol Invictus Mithra'nın tapınağının” Roma imparatorları; Septimius Severus, Caracalla ve Geta'ya adandığını belirtmektedir. Bu etkinlik sırasında Valentinus, Mithraeum'un boyutunu iki katına çıkarmış, bazilika olarak yeniden şekillendirmiş ve sunağın arkasına kemerli bir niş eklemiştir. Aslında bir bakıma tüm oda yeniden dekore edilmiştir. Bu sırada daha önceki iki Mithras kabartması yeniden kullanılmıştır. Alexander Severus ya da daha sonraki bir dönemde, büyük olasılıkla 240 yılında Mithraeum yeniden büyütülmüş, sunak yükseltilirken bu sunağa yedi basamaktan oluşan nişli bir podyum ilave edilmiştir (İznik, 2019: 595-596).

Legio XV Apollinaris, Legio IV Scythica ve Legio XVI Flavia Firma'nın Pontos toprakları dışında Mithras kültüne inandıkları ve mithraeumlar, sunaklar ve yazıtlar yaptıklarınadır deliller yukarıda anlatılmıştır. Bu üç lejyondan XV. Apollinaris'in Mithras'a adadığı bir buluntunun Satala veya görev yaptığı Pontos topraklarında çıkma olasılığının yüksek olduğu düşünülmektedir. Çünkü XV. Apollinaris lejyonunun sadece Carnuntum'da en az beş mithraeum inşa ettiği bilinmektedir. Bu askerler Satala'ya sevk edildikten sonra inançlarını Carnuntum'da bıraktıklarını düşünmek pek olası değildir. Yaklaşık 300 yıl Fırat hattı kuzeyinden Trabzon limanına kadar uzanan ikmal ve ticaret yolunun güvenliğinden, Kafkas ve İran coğrafyasından gelecek tehditlere karşı kilit rol oynayan XV. Apollinaris lejyonuna ait buluntular gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir.

Legio XVI Flavia Firma ve Legio IV Scythica ise Satala'ya konuşlandırılmadan önce Mithras'a inandıklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Satala'dan güneye Samasota, Zeugma ve

Dura Europos'a gönderilen bu birliklerin MS 170 yılından sonra Mithras'a inandıklarına dair deliller mevcuttur. Satala'dayken de Mithras inancı taşımış olma ihtimalleri bulunmakla birlikte buna kesin cevap verebilmek için bölgede daha detaylı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

Legio XV Apollinaris, Legio XVI Flavia Firma ve Legio IV Scythica dışında Legio I Pontika, Legio XII Fulminata, Legio I Armeniaca, Legio II Armeniaca, Legio V Macedonia'nın Cohors X birliği, Legio I Italica, Ala I Flavia Augusta Britanica Miliaria Civium Romanum, Ala Claudia Nova, Ala Felix Theodosina, Ala Rizena, Ala Secunda Armeniaca, Cohors Prima Claudia Equitata, Cohors Quarta Raetorum, Cohors ... Mochora, Cohors Secunda Valentiana ve Cohors Apuleia Civium Romanarum birlikleri Pontos coğrafyasında görev yapmışlardır. Roma İmparatorluğu döneminde değişik zamanlarda ve ihtiyaç duyulduğu sürelerde Pontos'ta görev yapan bu askerî birliklerin Mithras'a inanıp inanmadıkları hakkında yazılı ve arkeolojik kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3.3. Ticari Faktörler

Eski Çağ topluluklarına bakıldığında ticaretle uğraşan insanların kültürlerin yayılmasında önemli görevler üstlendikleri görülmektedir. Hem doğulu tüccarlar hem batılı tüccarlar aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı konumundaydılar. Mithras'ın yayılmasına da tüccarların katkısı yadsınmaz. Mithras Kültü askerlerden sonra en çok ticaretle uğraşan insanlar tarafından yayıldığı düşünülmektedir. İmparatorluğun genişleyen topraklarında barışın sağlanmasıyla ticaretin güvenliği teminat altına alındıktan sonra ticaretle birlikte kültürel alışveriş de gelişmiştir. Geniş bir coğrafyada sürekli hareket hâlinde olan tüccarlar hem gittikleri yerlerdeki yerel inançlardan etkilenmişler hem de mevcut dinsel pratiklerini gittikleri yerlere götürmüşlerdir. Böylece tüccarlar, Roma ordularının konuşlanmadığı yerlerde Mithras'ın yayılmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca tüccarlar, köle ticareti sayesinde de Mithras'ın farklı yerlere taşınmasında pay sahibi olmuşlardır. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun batısında Mithras'ın ilk tapınakları, kuşkusuz kölelerin de uğrak yeri idi. Çünkü Roma'ya Mithras ilk geldiğinde inananları daha mütevazî yaşam koşulları olanlar ve kölelerden oluşuyordu. Köle tüccarları, imparatorluğun Kappadokia ve Pontos gibi topraklarından aldıkları köleleri Roma'ya getiriyorlardı. Böylelikle büyük bir nüfus taşınması oluyor ve büyük şehirlerin etrafında farklı mahalleler oluşuyordu (Cumont, 1956: 63; Vermaseren, 1963: 32; İznik, 1999: 152; Uzunel, 2021: 358-359).

Mithra Kültü'nün yayılmasında tüccarların payı bulunmakla birlikte bu yayılımın Pontos topraklarına ne gibi bir etkisi olduğu sorgulandığında değerlendirme yapabilecek çok fazla kaynak ve veriye ulaşılamamaktadır. Bölgede Büyük Kolonizasyon Dönemi'nden beri artan ticari faaliyetler bulunmaktadır. MÖ VIII. yüzyıldan sonra Miletoslu kolonistlerin kurduğu ticari kolonilerle Karadeniz kıyılarının bakir hinterlandı ve coğrafyası etkin olarak kullanılmaya başlanmış ve birçok kültür taşınımına sebep olmuştur. Bu taşınımında sadece Karadeniz'in kıyı

şehirleriyle sınırlı kalınmayıp boğazlar yoluyla Akdeniz'e uzanan ticari yolları ile dünya ticaretinde pay sahibi olmuştur. Doğu Karadeniz topraklarının hem kıyı kesimine yerleşen kolonistler hem de bölgenin yerel halkı zamanla bu ticari faaliyetlere katılarak bir ticaret ağı oluşturmıştır. Karadeniz'deki Sinope, Amisos, Trapezus, Phasis, Dioskurias, Pantikápaion, Olbia, Khersonesos, Byzantion, Kalkedon kentleriyle kurulan ticari ağlar karşılıklı bir etkileşimi beraberinde getirmiştir. Kıyı kentlerinde ki tüccarlar havzanın yerel halklarından sağladıkları tuzlanmış balık, köle, maden, kereste, tahıl, şifalı ve egzotik bitkiler ile bazı hayvanları alarak Akdeniz dünyasına taşıdılar. Pontos şehirleri bu malzemelere karşılık Akdeniz'den zeytinyağı, çanak-çömlek, tuz, şarap ve diğer lüks tüketim mallarını temin ediyorlardı. Oluşturulan bu ticari faaliyet zinciri Ahamenid döneminde bile hız kesmeden devam etmiştir. Hatta Pontos Bölgesi, Ahamenid İmparatorluğu sonuna kadar siyasi olaylardan ziyade ticari aktiviteleri ile ön plana çıkmıştır (Emir, 2014: 188-225). Ahamenidler bu toprakları kendi bünyesine katıp satrap sistemine dahil etmesiyle Pers kültür ve inançları da bölgeye yayılmaya başladı. Satrapların en önemli görevlerinde biri de bu toprakların siyasi olarak Ahamenid merkezine bağlı olmasını ve buradaki ekonomik faaliyetleri denetim altına alarak merkeze gönderdikleri vergilerde bir aksaklık olmamasını sağlamaktır (Cook, 1985: 272-277; Klinkott, 2005: 261-280). Ahamenid döneminde ait kaynak eksiklikleri nedeniyle bölgede yürütülen ticari faaliyetlerle Mithra arasında nasıl bir etkileşim olduğu tespit edilememektedir.

MÖ. VIII. yüzyıldan itibaren Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan ve Karadeniz'in kıyı kentleri ve hinterlandları arasında da kurulan ve zamanla artan ticari faaliyetler Antik Çağ'ın önemli kültürel aktarımlarını da sağlamıştır. Karadeniz kıyıları Hellen kültürüne ait birçok unsurla bu dönemle tanıştığı gibi zamanla bu toprakların değerleri de tüccarlar vasıtasıyla farklı yerlere taşınmıştır. Bu noktadan hareketle Kimmer Bosporos'unda Pers kültürü ve Mithra izlerinin ortaya çıkmasında Miletoslu kolonistlerin kurduğu ve sürekli gelişen ticaret ağının payı olduğu söylenebilir. Özellikle Mithradates Krallığı zamanında ve sonrasında Karadeniz'in kuzeyinde izlenebilen Pers kültürüne ve Mithra'ya ait izlerde (Blawatsky ve Kochenko, 1966: 17-22; Saprykin, 2009: 249-250) Armenia, Pontos ve Kolkhis toprakları da bu öğelerin kuzeye taşınmasında aracılık etmiş olmalıdır. Karadeniz'in kuzey ve güneyi coğrafyaları arasında bu etkileşimde siyasi ve ticari faaliyetlerin rolü bulunmaktadır.

Hellenistik Dönem'de ise 1983'te Pichvnari şehrindeki (Güneybatı Gürcistan'da Kobuleti şehri yakınlarında) kazılar sırasında üzerinde bir damga bulunan Kolkhis amfora parçası buluntusu Mithra'nın bölgedeki varlığına işaret etmekle birlikte bunun bölgedeki ticari aktivitelerle bağdaştırılmasına imkân sağlamıştır (Fig. 22). İkinci bölümde değinildiği gibi (bkz. 2.2.2) amfora parçaları üzerindeki damgalar onu kullanan kişilere, yöneticilere, üreticilere veya hangi döneme ve inanç sahibine ait olduğunun bir göstergesiydi (Tsetskhladze, 1992: 116-117; 1999: 21). Amfora parçaları üzerine kullananların veya üretenlerin tapındığı tanrı ve tanrıca tasvirlerinin yapılıyor olduğundan (Doğer, 1991: 74-77; Cankardeş Şenol, 2006: 17-24) Kolkhis'te üretilen tarım ürünlerinin Pontos şehirlerine pazarlandığını aktaran Dundua (2016: 178), iki bölge arasında

ticari bağı vurgulamaktadı. Tahıl ürünleri antik dönemde taşınma yöntemlerinden biri de amforalar olduğu düşünüldüğünde Pichvnari'deki amfora parçasını yapan veya kullanan kişinin Mithra'ya inandığına. Amforanın bulunduğu Kolkhis'te Mithra'nın geniş çapta tapınım gördüğü ve komşusu Ahamenidler ile belli bir derecede bağımlılığı kaynaklarda geçmektedir (Hdt. III.97.4; Dundua, 2001: 11). Bununla birlikte Karadeniz kentlerinin Miletoslu kolonistler tarafından birbiriyle ticari ağlarla bağlanmasından hareketle bölge tüccarları arasında Mithra'ya inanıldığını göstermektedir.

Ticari aktivitelerde alışverişin gerçekleşmesinde para vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Ürünlerin alım satımlarında kullanılan paralar ve paraların üzerindeki tasvir ve semboller o parayı darbedenlerin hakimiyetleri ile inandığı değerleri göstermektedir. Hellenistik Dönem'de Pichvnari'deki amfora parçası dışında MÖ 85-65 yıllarına yani VI. Mithradates Eupator'un hâkimiyet yıllarına tarihlenen ve Zela'da bulunan bir sikke Mithra'nın bölge alışverişinde yer edindiğini gösterebilir (Fig. 30). Ancak bu örnek Frig başlığı takmış sağ tarafı görülen Mithra mı yoksa Men mi olduğu tam olarak tespit edilemeyen bir sikkedir. Arkeolojik kazılarda ele geçen bazı sikkelerdeki Frig başlıklı tanrı tasvirleri Mithra'yı mı, Men'i mi temsil ettiği net olarak belirlenmemektedir (Kleiner, 1955: 15-16). Dolayısıyla mal değişim aracı olan bu sikkeden hareketle Mithra ile Hellenistik Dönem ticari faaliyetleri arasında kesin bir bağ kurulamamaktadır.

Büyük Kolonizasyon Dönemi'nde oluşturulan ticari ağlar Roma Dönemi'nde de varlığını devam ettirmiştir. Roma, Parthlar yüzünde sıkıntı yaşadıkları Hindistan ve Çin'e kadar uzanan ticaret yollarına alternatifler arayarak faaliyetlerinde bir aksamanın önüne geçmeye çalışmıştır. *Karadeniz-Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*, *Karadeniz – Hazar Denizi Kuzey Karayolu Güzergâhı* ve *Karadeniz - Kuzeybatı İran Güzergâhı* gibi alternatiflere yönelerek hem kara hem de deniz ticaret yollarına hakim olmaya çalışmıştır (Plin. NH. VI.19.52; Strab. II.1.11; 5.31; XI.7.3; Tezcan, 2012: 143-157; Emir, 2014: 213-220). Karadeniz'in doğu kıyıları Roma düzeni ve rafahından yararlanarak Sokhumi (Dioskurias)'den Phasis, Apsaros, Trabzon, Amisos ve Sinope'ye kadar olan bölgeler ve hinterlandları arasında bağı güçlendirdi. Roma'nın Karadeniz şehirlerinde yürüttüğü bu ticari düzen ile büyük karlar elde edilmesini sağlayan önemli unsurlar, ticaretin Roma parası ile kolaylaşması ve bu çok kültürlü bölgenin Roma askerleri tarafından savunulması idi. Roma'nın doğu ve uzak doğuya yönelik hedefleri için doğu sınırındaki askerî birliklerin önemi büyüktü. Satala, Trapezus, Apsaros, Phasis, Sokhumi ve Bichvinta'da bulunan Roma askerleri garnizonları bölgede Roma siyasi hakimiyeti yanında ticaret yollarının güvenliğinde etkin rol oynamışlardır (Harita 12; Isaac, 2000: 232-234). Pontos ve Kolkhis şehirleri arasında geliştirilen ticaret daha doğuya doğru, bazen Roma vatandaşlığına sahip İberia kralları, Orta Asya ve Hindistan'ın Greko-Romen geçmişe sahip insanları tarafından memnuniyetle karşılandı. Doğu'daki baharat, kereste ve değerli taşlar Transkafkasya ticaret yoluyla Roma'nın merkez şehirlerine taşındı (Strab. XI.7.3; Plin. NH. VI.19-20; Dundua, 2016: 21, 59-60).

Bu ticari faaliyetlerde Roma paraları kullanılıyordu ve Roma İmparatorluk Dönemi Trabzon'da darbedilmiş bakır sikkelerin büyük bir kısmı Mithras tasvirli sikkelerden oluşuyordu (bkz. 2.3). Üstelik bu sikkeler sadece Trabzon'da değil Bichvinta ve Sokhumi'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda da ortaya çıkarılmıştır. Bir yerde darbedilmiş sikkenin başka yerlerde bulunması sikkenin dolaşımını gösterir. 1958'de Bichvinta ve 1959'da Sokhumi'deki arkeolojik kazılar Trabzon sikkelerine farklı açılardan yaklaşılmalarını sağladı. Üstelik Bichvinta'da bulunan sikkeler bir para kesesinde ve özel olarak gömülmüş hâlde bulundu (Dundua, 2016: 60-62; Dundua ve Avdaliani, 2015: 300-304). Bilindiği gibi para alışverişlerde değişim aracı olarak kullanıldığı gibi tasarruf ve birikim olarak da kullanılmaktadır. Bichvinta'daki bu kese içerisindeki Mithras tasvirli bakır Trabzon sikkelerini kimin hangi maksatla gömdüğü bilinmese de Trabzon sikkelerinin bölge şehirlerinde kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Trabzon'da darbedilmiş Mithras tasvirli sikkelerin Pontos'taki ticari faaliyetlerde kullanıldığı açık bir gerçektir. Bugüne kadar tespit edilen 340-350 kadar Roma İmparatorluk Dönemi'nde Trabzon'da darbedilmiş sikkelerin 210-220 kadarı Mithras tasvirli olması dikkat çekicidir. Ancak Mithras tasvirli sikkelerin bu kadar fazla olması sikkeleri bastıran ve kullananların Mithras'a inanıp inanmadığını ne ölçüde gösterdiği sorgulandığında bu hususta pek fazla yorum yapılamamaktadır. Ancak sikkeleri bastıran Roma imparator ve imparatoriçelerinin hepsinin Mithras'a inandığı ile ilgili bilgiler olmasa da en azından Mithras'a saygı duyduklarını ifade edebiliriz. Bununla birlikte Roma ticari faaliyetlerinin yürütüldüğü tüm Karadeniz ve Kafkasya coğrafyasında şu ana dek sadece Trabzon'da basılmış Mithras tasvirli sikkeler bulunması ve bu sikkelere komşu havzalarda da rastlanması Mithras'ın bölge insanları tarafından saygı duyulduğuna ve tüccarlar tarafından da kullanılmış olabileceğini desteklemektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Antik Çağ'da Pontos coğrafyasının kapsadığı alanın içinde olan bugünkü Doğu Karadeniz Bölgesi geçmişten günümüze Anadolu'nun önemli siyasi, askerî ve ticari faaliyetlerinin yürütüldüğü bölgelerinden biri olmuştur. Dağlık ve çoğunlukla yoğun orman örtüsüne sahip bir coğrafyası olan Doğu Karadeniz, sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları, kara ve deniz ticaret yolları ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca çeşitli siyasi, ticari ve dinî yapıların dikkatini çekmiştir. Bölgeye dışardan gelen her unsur yerel halklar ve kültürlerle birleşerek bölgenin kültür ve medeniyet olarak çeşitlenmesini sağlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren bu çeşitlilik bir çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve bölgenin zengin ve köklü geçmişi hakkında kalem oynatılmaya başlanmıştır. Ancak her bölge ve çalışmada olduğu gibi Doğu Karadeniz üzerine yapılan ve yapılacak çalışmaların da bazı zorluklara sahip olduğu görülmüştür. Mesela Doğu Karadeniz toprakları hakkındaki bilgiler Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla antik kaynaklarda daha az yer almaktadır. Dolayısıyla Antik Çağ'a ait bölgede bir yazılı kaynak sıkıntısı vardır. Ayrıca yoğun bitki örtüsü, dağlık coğrafyası yanından modern şehirlerin antik yerleşimler üzerinde kurulmuş olması gibi nedenlerin oluşturduğu zorluklardan ötürü bölgede arkeolojik çalışmalar noktasında önemli bir eksiklik bulunmaktadır. Bu sebepler bölge hakkında çalışmaları zorlaştırmaktadır.

Konumuz açısından bakıldığında Doğu Karadeniz coğrafyasının sahip olduğu bu zorluklar yanında Mithra Kültü çalışmaları da kendi içerisinde ciddi tartışmalara ve kaynak eksikliğine sahiptir. Tarihi süreçte ilk olarak Aryan topluluklar arasında görülen Hint ve İran topraklarına yayılan Mithra daha sonra çeşitli sebeplerle Anadolu, Mezopotamya'dan Britanya ve Afrika'nın kuzey bölgelerine kadar yayılmıştır. Ancak bu kadar geniş bir alana yayılmasına rağmen Mithra teolojisi hakkında Hindistan'daki Rig Veda ve İran'daki Avesta metinleri haricinde detaylı bilgi veren metinler ne yazık ki bulunmamaktadır. Kültün Mezopotamya, Anadolu ve Roma topraklarındaki varlığı çeşitli kaynaklardan elde edilen detaysız ve dağınık yazılı metinlerden izlenebilse de Mithra'nın bu topraklar için ne anlama geldiğini tam olarak ifade etmemektedir. *Anlaşma, dostluk, yemin, ı ışık, güneş ve savaş* tanrısı gibi farklı özelliklere sahip olan Mithra'nın Antik Çağ'da doğu dünyasında yazılı metinleri olup tapınakları hakkında bilgi ve arkeolojik malzeme bulunmazken batı dünyasında arkeolojik buluntuları olmakla birlikte yazılı metinleri yok denecek kadar azdır. Mithra batıya doğru yayılırken Babil ve Anadolu topraklarında yaşadığı senkretizmle bir gizem dinine dönüşmesi batı dünyasındaki kaynaklarda bahsedilmemesinin en temel sebebi olmuştur.

Din, soyut bir kavram olduğu için inanan insanların neler hissettiklerine, nasıl inandıklarına her zaman vâkıf olmak kolay değildir. Antik Çağ pagan dinlerinden olan ve MÖ I. yüzyıldan

başlayarak bir gizem dinine dönüşmeye başlayan Mithra için de bu durum geçerlidir. Çalışmamız, Antik Çağ'da Pontos topraklarındaki Mithra Kültü üzerine odaklanmıştır. Antik Dönem'de Pontos hakkındaki yazılı ve arkeolojik materyal eksiklikleri yanında Mithra Kültü gibi bir gizem dininin bu coğrafyadaki konumunu değerlendirmek epeyce meşakkatli olmuştur. Ancak araştırma zorluklarının üstesinden gelebilmek için tespit edilen kaynaklar yanında çevre coğrafyalardaki Mithra varlığı ve bu varlığın bölgeye olan muhtemel etkileri üzerinde durarak Doğu Karadeniz'deki Mithra tasviri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar teolojisi hakkında detaylı bilgilere sahip olunmasa da Mithra Kültü'nün izlerine rastlanılan yerlerden biri Doğu Karadeniz'dir. Mithra'nın bu topraklarda Ahamenid hakimiyetiyle görülmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü Pontos topraklarındaki varlığına dair kesin kanıtlara ulaşılsa da Ahamenid döneminde bölgede Pers kültür etkisi olduğu kaynaklardan görülmüştür. Özellikle Ahamenidlerin tüm Anadolu gibi Pontos'u da kendi satrap sistemine dahil etmesi, magi rahiplerinin Pontos, Kappadokia, Kommagene ve Armenia'daki faaliyetleri, Amasya Oluz Höyük'teki buluntular, Zela'da (Zile, Tokat) bulunan Anāhītā Tapınağı, Armenia'daki yoğun Zerdüşt inacı, Bagayariç'deki (Tercan, Erzincan) Mihr tapınağı ve Kolkhis'teki Ahamenid etkisi Doğu Karadeniz'e Mithra'nın Ahamenidlerle geldiği yorumunu yapmamızı sağlamaktadır. Ayrıca Ahamenidler düzenlediği seferler için Doğu Karadeniz'den asker toplamaları bölge insanlarının Ahamenid kültürüyle tanışmasını ve etkileşimini artıran unsurlardan olmuştur.

Doğu Karadeniz'de Mithra Kültü'nün varlığını açık delillerle ortaya koyma imkanı henüz olmasa da, yukarıda bahsedilen kaynaklarda anlaşılabileceği üzere Ahamenid Dönemi ile birlikte bu coğrafyasında Mithra'nın varlığından söz edilebilir. Bölgeyle ilgili Ahamenid dönemine ait arkeolojik verilerin olmayışı, yazılı kaynaklarda kültürün varlığını doğrudan destekleyici bilgilerin bulunmayışı Mithra varlığı konusunda net ifadeler söylenmesinin önünü kesmektedir. Ancak Ahamenid yönetiminin sahip olduğu Mithra inancı ile Anadolu ve Kolkhis topraklarında Mithra'ya işaret eden bilgi ve bulgulardan yola çıkarak Doğu Karadeniz'de de Mithra'nın görülme olasılığı göz ardı edilmemelidir.

Ahamenidlerden sonra gelen Hellenistik Dönem'de Pontos toprakları Mithradates (Pontos) Krallığı hakimiyetine girdiği kaynaklardan öğrenilmektedir. Bu krallık döneminde Mithra'nın varlığının en önemli göstergesi hanedanlığın *Mithra'nın bağışı* anlamına gelen *Mithradates* ünvanını kullanmalarıdır. Krallığın tahtına oturan on kraldan altısı *Mithradates* ünvanını kullanmıştır. Pers kökenli olan ve buna atıfta bulunan krallık uyguladığı din politikasıyla hakimiyeti altındaki farklı unsurları bir arada tutmaya çalışmıştır. Zira egemenliğindeki topraklarda otokton halklar dışında Persler ve Hellenler de yaşamaktaydı. Her topluluğun sahip olduğu farklı özelliklerin ve krallığa bağlılıklarının ortak bir noktada buluşmasını sağlayabilecek gücün dinsel inançlar olduğunun farkına varan Mithradatesler kendi dinsel ideoloji ve kraliyet propagandasını bu doğrultuda uygulamışlardır. Mithradates Krallığı'nın din politikasına göre kendileri Pers soyundan

geldiğinden hakimiyetleri altındaki Pers nüfusun zaten kendilerine olan bağlılıklarını biliyorlardı. Hellenlerin krallığa olan bağlılıklarını artırmak için ise Pers ve Hellen tanrı panteonlarındaki benzer tanrıları yanyana getirip birleştiren bir politika takip etmişlerdir. Örneğin Ahura Mazda-Zeus, Hermes-Mithra veya Perseus-Mithra gibi özdeşleştirmeler olduğu farklı kaynaklarda görülmüştür. Benzer benzeştirmelerle başta Kommagene olmak üzere Armenia, Kappadokia gibi Anadolu'nun birçok yerinde de karşılaşılmaktadır. Ancak Hellenistik Dönem'de Pontos'ta Mithra'ya ait ne bir tapınak ne de doğrudan bir sikke vb. maddi buluntu tespit edilememiştir. Böyle bir durumla karşılaşılmasında Mithradates Krallığı'nın uyguladığı politikadaki baskın Hellen karakterini göz ardı etmemek gerekmektedir. İlerleyen zamanda bölge coğrafyasında yapılacak arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkacak yeni sikke veya diğer buluntular Hellenistik Dönem'deki Mithra varlığı noktasında farklı yorumlara kapı aralayacaktır. Hellenistik Dönem Mithra inancı ile ilgili buluntulara ulaşamamasının bir başka olası nedeni özellikle Hristiyanlıkla birlikte yaşanan pagan tapınakların ortadan kaldırılma hareketi ile bu buluntuların yok edilmiş olma ihtimalleridir. Zira Hristiyanlık Roma'nın resmi dini olunca pagan kült ve tapınakları büyük ölçüde tahrip edilmiş veya kiliselere çevrilmiştir. Hellenistik Dönem'e ait Mithra buluntularının Doğu Karadeniz topraklarında izlenememesi üzerine bir başka düşünce ise Mithra maddi unsurları bir yerlerde olmakla birlikte arkeolojik kazılarla henüz ortaya çıkarılmamış olmasıdır.

Hellenistik Dönem'de senkretizme uğrayan Mithra Kültü, MÖ I. yüzyıl boyunca Roma'da ortaya çıkan son doğu kökenli kült idi. Mithras olarak adlandırıldığı Roma topraklarında çok önemli ve yaygın hâle geldi. Bazı kanıtlar, Roma imparatorlarının ve bazı resmi görevlilerinin belirli dönemlerde Mithras Kültü'nü tercih ettiklerini göstermektedir. Historia Augusta'ya göre, Commodus (MS 180-192) Mithras Kültüyle ilgileniyordu ve mithraeum yaptırmıştı. Severan hanedanlığı döneminde (MS 193-235), imparator Septimius Severus ve karısı Julia Domna'nın yabancı tanrılara olan ilgilerinin bir sonucu olarak, Mithras Kültü Roma İmparatorluğu'nda geniş çapta yayıldı. MS 307 yılında Diocletian, Tuna Nehri üzerindeki Carnuntum'da *İmparatorluğun Koruyucusu* olan Mithras'a bir tapınak adadı. İmparator Iulianus (MS 361-363), Mithras figürüne, özellikle de tanrının Helios ile olan benzerliklerine entelektüel ilgi gösteren başka bir Roma imparatoruydu. Tüm bu bilgilere rağmen kanıtların yetersiz olmasından dolayı Roma imparatorlarının Mithras kültüne desteği ve katılımı çok fazla abartılmamalıdır. Bazı Roma imparatorları Mithras Kültü'ne sadece adak adayarak katılmış olabilir. Çünkü herhangi bir imparatorun külte aktif olarak üye olduğuna veya Mithras ile özdeşleştiğine dair çok az kanıt vardır. Bundan dolayı imparatorların hepsinin Mithras'a inandıklarını söylemek doğru olmayacaktır.

Pontos topraklarında kült hakkında en güçlü verilere Roma İmparatorluk Dönemi'nde ulaşılmıştır. Pontos'ta Roma imparatorlarının külte bağlılıklarını ve bu topraklardaki mevcudiyetini gösteren şimdiye kadarki önemli verilerin başında ise Trabzon'da darbedilmiş Mithras tasvirli bakır sikkeler gelmektedir. Sikkelerin bir yüzünde Mithras'ın ayakta, at sırtında veya sadece büstünün

tasvirleri bulunurken diğer tarafta İmparator Traianus'tan (MS 98-117) II. Philippus'a (MS 247-249) kadarki imparator ve imparatoriçelerinin tasvirleri bulunmaktadır. Bugüne dek tespit edilen Trabzon'da darbedilmiş sikkelerin yaklaşık %60'ında Mithras tasvirleri bulunurken geri kalanlarında şehirde tapınılan Tyche, Dionysos, Serapis, Zeus, Hermes, Nemesis gibi tanrıların tasvirleri yer almaktadır. Bu orandan alşıldığına göre Mithras Kültü Trabzon şehri için büyük bir önem taşımaktadır. Elbette Roma imparatorlarının Mithras tasvirli sikkeler bastırması şehirdeki halkın da Mithras'a tapındığını göstermez. Ancak hem sikkelerdeki oransal fazlalık hem de daha sonraki dönemlerde yazılan metinler Trabzon'da Mithras'a inanıldığına işaret etmektedir. Arrianus'un birçok tapınaktan ve sunulan kurbanlardan bahsetmesi, Orta Çağ'da ve sonrasında Trabzon'daki Boztepe'nin *Mithra/Mithrios Tepesi* olarak adlandırılması, Pero Tarfur'un XIV. yüzyılda Trabzon'un Sol Mithras'tan türediği düşünülen *Solmatricia* ismiyle bilindiğini zikretmesi, Bijikşyan'ın burada bulunan pagan tapınaklardan bahsetmesi ve Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Mithras'ın Trabzon şehrinin koruyucu tanrısı olarak kaydetmesi Mithras'ın şehir için önemli olduğunu desteklemektedir. Antik yazar ve sonraki seyyah ve araştırmacıların şehirdeki pagan tapınaklardan bahsetmesinden bu tapınaklardan bazılarının Mithras'a ait olabileceğini akla getirebilir. Trabzon'da Mithras tapınağı olduğu Orta Çağ'a ait hagiografyalarda kaydedilmekle birlikte Mithras ritüellerinin icra edildiğini ve festivallerinin kutlandığını sadece Hrisanthos kaydetmektedir. Buna rağmen bölgede Mithras'ın varlığını gösteren henüz kesinleşmiş bir tapınak bulunamıştır. Çünkü Mithras zaten bir gizem kültüydü ve Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte tüm Roma İmparatorluğu topraklarında olduğu gibi Pontos'ta pagan tapınaklara ciddi tahribatlara uğradı. Hristiyanlıktan sonra bölgede yayılan İslam dini de bu tip yapılara sıcak bakmıyordu. Ayrıca bölgenin bitki örtüsü ve coğrafi yapısı da arkeolojik çalışmaları zorlaştırdığından Mithras kalıntılarının gün yüzüne çıkmasını engellemektedir.

Bugün bir yerde Mithra Kültü'nün olduğunun en açık göstergesi orada bir *mithraeum* olması ve *mithraeum*un temel unsuru olan *tauroktoni* sahnesinin bulunmasıdır. Bu doğrultuda Türkiye'de iki yerde *mithraeum* tespit edilmiştir. Biri 1999 yılında Gaziantep Dülük Baba Tepesinde (Doliche) tespit edilen ve hristiyanlar tarafından tahrip edildiği açıkça görülen Mithra'nın boğa öldürme sahnesinin (Fig. 144-145) bulunduğu yanyana iki *mithraeum*dur. Diğeri ise Zerzevan Kalesi'ndeki Roma askerî garnizonu içerisinde bulunan *mithraeum*dur. Burada boğa öldürme sahnesi bulunmamakla birlikte etrafındaki zodyak, kurban sunulan alan ve ritüellere katılanların oturma yerleri bulunmaktadır. Pontos'ta ise şu ana dek *tauroktoni* sahnesinin olduğu bir *mithraeum* bulunmamıştır. Başta Trabzon'daki Kızlar (Theotokos Theoskepastos) Manastırı içerisindeki mağara olmak üzere Aziz Sabbas Kilise mağaralarının batı yönünde bulunan mağara, Mavlavita Mağara Şapeli ve Satala'daki mağaranın Mithra mağarası olma olasılığı kanaatimizce oldukça yüksektir. Çünkü bu mağaraların hem büyüklüklerinden hem bugünkü fiziki yapılarından hem de sonraki dönem kaynaklarındaki anlatılardan *mithraeum* karakteri taşımaktadır. Ancak Satala'daki mağara hariç diğerleri Hristiyan freskleri ile süslendiğinden Mithra'ya ait bir iz görülememektedir. Aziz Sabbas mağaralarının doğu kısmında bulunan mağara ise bugün büyük ölçüde yıkılmış

olduğundan net bir şey söylemek güç olsada kuzeyde bulunan mağaranın bir mithraeum olmayacak kadar küçük olduğunu belirtmek gerekir.

Trabzon, Satala, Rize ve Gonio (Apsaros)'da Roma askerî birliklerinin bulunması ve özellikle XV. Apollinaris ve XVI. Flavia Firma lejyon askerlerinin görev yaptıkları diğer yerlerde Mithras'a inandıklarının bilinmesi Pontos'taki bu şehirlerde daha detaylı araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir. Zira askerler Roma siyasi hakimiyeti yanında ticaret yollarının ve coğrafyanın güvenliğinden de sorumluydular ve bölgede ikamet ederken kendi inançlarını da buralarda yaşıyorlardı. Çalışmamıza konu olan coğrafyada bir çok mağara tarafımızca incelenmiş olmasına rağmen buralarda Mithra'ya ait bir işarete veya buluntuya rastlanılamamıştır. Ancak Pontos coğrafyasının uzun süre Pers hakimiyetinde kalması, Mithra ünvanlı bir hanedanlık tarafından yönetilmesi, Roma imparatorlarının bir çoğunun Mithras tasvirli sikkeler bastırması ve Trabzon'da basılmış sikkelerin büyük kısmının Mithras tasvirli olması, Hristiyan hagiorafya ve passiolarındaki anlatılar, daha sonraki seyyah ve yazarların Mithras'a atıflarda bulunması bu topraklarda Mithra'nın varlığını arkeolojik olarak ortaya koymasa da kültün varlığını inkar etmemizi engellemektedir. Armenia, Kommagene, Kolkhis, İberia ve Kimmer Bosphoros'undaki veriler göz önüne alındığında da Pontos'taki Mithra mevcudiyetinin ihtimali artmakla birlikte bu konudaki daha net açıklamalar ileride yapılacak arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkacağına düşünülmektedir. Zira 2017'de Doç. Dr. Şahin Yıldırım başkanlığında Satala'da başlatılan arkeolojik kazılarda Mithra'nın izine rastlanılma ihtimalinin yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Nizam (2020), “Lykaonia’da Mithras Kültünün İzlerine Dair Bazı Değerlendirmeler”, **Amisos**, 5(9), 270-280.
- Abedi, Farzad (2019), “Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler”, **JUHIS**, 2(2), 269-287.
- Ackerman, Regula vd. (2020), “Spotlighting leftovers. The mithraeum at Kempraten (Rapperswil-Jona, Switzerland) – An interdisciplinary analysis project and its initial results”, Matthew M. McCarthy ve Mariana Egri (Eds.), **The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship**, içinde (47-63), BABESCH Supplement 39, Peeters Publishers & Booksellers, Leuven.
- Adrych, Philippa vd. (2017), **Images of Mithra**, 1st Edition, Oxford University Press, Oxford.
- Afonasin, Eugene ve Afonasin, Anna (2019), “Pythagoras Traveling East: An Image of a Sage in Late Antiquity”, **Archai: Revista de Estudos Sobre as Origens Do Pensamento Ocidental**, 27(3), 1-23.
- Ahn, Gregor (1992), **Religiöse Herrscherlegitimation im Achämenidischen Iran: Die Voraussetzungen und die Struktur ihrer Argumentation**, *ActIr* 31, Troisième Série, Textes et Mémoires, Vol. XVII, E. J. Brill, Leiden.
- Akşit, Oktay (1985), **Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27 - M.S. 395)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Akyüz, Yakup (2013), **Ütopyalarda Din-Siyaset İlişkisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Albayrak, Kadir (2015), “Keldaniler”, Ali Osman Kurt (Ed.), **Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni**, 1, içinde (857-880), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Aleman, Agustí (2000), **Sources on the Alans A Critical Compilation**, (HdO Section Eight Central Asia Vol. Five), E. J. Brill, Leiden, Boston ve Köln.
- Alıcı, Mehmet (2012), **Kadîm İran’da Din Monoteizm’den Düalizm’e Mecusi Tanrı Anlayışı**, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- _____ (2013), “Yezdân”, **DİA**, 43, içinde (512-513), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), **Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi**, 1. Baskı, Divan Kitap, İstanbul.
- _____ (2019), “İslam Öncesi İran’da Dinî Düşünce”, Hakkı Uygur ve Abdullah Rexhepi (Eds.), **İran Düşünce Tarihi**, içinde (13-87), İRAM Yayınları, Ankara.
- Alpman, Alp (1980), “Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar”, **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII(24) (ayrı basım), Ankara, 115-122.

- Alvar, Jaime Ezquerra (2008), **Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation, and Ethics in the Cults of Cybele, Isis, and Mithras**, Richard Lindsay Gordon (Ed. ve Trans.), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- Álvarez-Pedrosa, Juan Antonio Núñez (2016), “El dios que nace de la roca. Aspectos comparativos del mito del nacimiento de Mitra”, **Emerita - Revista de Lingüística y Filología Clásica**, LXXXIV(2), 317-331.
- Anderson, John George Clark vd. (1910), **Studia Pontica III - Recueil des Inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie**, Fasc. I, H. Lambertin, Libraire-Éditeur, Bruxelles.
- Ando, Clifford (2007), “Exporting Roman Religion”, Jörg Rüpke (Ed.), **A Companion to Roman Religion**, 1st Edition, içinde (429-445), Blackwell Publishing, Malden, MA ve Oxford.
- Aneziri, Sophia (2013), “Greek and Hellenistic Ruler Cult”, Roger Shaler Bagnall *et al.* (Eds.), **The Encyclopedia of Ancient History**, Vol. 11, içinde (5973-5975), Wiley - Blackwell Publishing, Oxford.
- Arslan, Ahmet (2017), **İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Hellenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler**, 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arslan, Melih (1999), “Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkelerinde Mithras Kültü”, Serra Durugönül ve Murat Durukan (Eds.), **OLBA II, I. Uluslararası Lilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri**, içinde (425-445), Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları, Mersin.
- _____ (2008), “Trapezus Sikke Darpları”, **Belleten**, LXXII(265), 707-759.
- Arslan, Melih ve Lightfoot, Chris (1999), **Greek Coin Hoards in Turkey. The Antalya Archaeological Museum and the C. S. Okray Collection. With additional material from the Burdur, Fethiye and Sinop Museums**, with contribution Cihan Tibet, Udaş Yayınları, Ankara.
- Arslan, Murat (2000), **Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar**, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2001a), “Hellenistik Dönem'e Damgasını Vuran Felsefe Sistemleri; Epikürosçuluk ve Stoacılık -I”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, 100, 19-28.
- _____ (2001b), “Hellenistik Dönem'e Damgasını Vuran Felsefe Sistemleri; Epikürosçuluk ve Stoacılık -II”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, 101-102, 37-40.
- _____ (2002), “The Impact of Galatians in Asia Minor”, **OLBA**, VI, 41-55.
- _____ (2003), “İÖ. 188 Yılından İÖ. 63 Yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları”, **Adalya**, VI, 91-118.
- _____ (2007), **Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı**, 1. Baskı, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- Arslan, Murat ve Tüner Önen, Nihal (2011), “Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar”, **Adalya**, XIV, 189-206.
- Arslantaş, Yüksel ve Yılmaz, Cuma Ali (2017), “Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 27(2), 361-373.

- Asp-Talwar, Annika (2016), “Mikhail Panerotos’un Vekayinamesi”, Antony Eastmond (Ed.), **Bizans’ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon, içinde** (175-215), Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi – ANAMED, İstanbul.
- Austin, Mitchel (2006), **The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation**, 2nd Edition, Cambridge University Press, New York.
- Avesta Zerdüşterin Kutsal Metinleri** (2014), (Çev. Fahriye Adsay ve İbrahim Bingöl), 2. Baskı, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- Axworthy, Michael (2016), **İran Aklın İmparatorluğu - Zerdüş’ten Günümüze İran Tarihi**, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yayınları, İstanbul.
- Bagnall, Roger Shaler ve Derow, Peter (2004), **The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation**, 2nd Edition, Blackwell Sourcebooks in Ancient History 1, Blackwell Publishing, Oxford.
- Bailey, H. W. (1975), “The Second Stratum of Indo-Iranian Gods”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *in* (1-20), Manchester University Press, Manchester.
- Baker, Patrick (2005), “Warfare”, Andrew Erskine (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, *in* (373-388), Blackwell Publishing, Oxford.
- Ball, Warwick (2015), **Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı. Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenışı Cilt 2**, (Çev. Ahmet Aybars Çağlayan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Barbier, Maurice (1999), **Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset**, (Çev. Özkan Gözel), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Bauer, Susan Wise (2015), **Antik Dünya Tarihi İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına Kadar**, (Çev. Mehmet Morali), 2. Baskı, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Beard, Mary (2018), **SPQR Antik Roma Tarihi**, (Çev. İren Sağlamer), 1. Baskı, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Beard, Mary vd. (1998), **Religions of Rome. Vol. I: A History**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Beck, Roger (1977), “Cautes and Cautopates: Some Astronomical Considerations”, **JMS**, 2, 1-17.
- _____ (1984), “Mithraism since Franz Cumont”, Wolfgang Haase (Ed.), **ANRW**, II.17.4, *in* (2002-2115), Walter De Gruyter, Berlin ve Boston.
- _____ (1998), “The Mysteries of Mithras: A New Account of Their Genesis”, **JRS**, 88, 115-128.
- _____ (2004), “Mithraism after Mithraism since Franz Cumont, 1984-2003”, Roger Beck (Ed.), **Beck on Mithraism. Collected Works with new Essays**, *in* (3-30), Routledge, Aldershot ve Burlington.
- _____ (2006), **The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun**, 1st published, Oxford University Press, Oxford ve New York.
- Beldiceanu, N. ve Năşturel, Petre S. (1985), “Le Monastère de la Théosképastos à la Lumière D'un Recensement Ottoman de Trébizonde”, **Byzantion**, 55(1), 269-331.

- Bengtson, John D. (2016), "Iarl and Iormun-; Arya-and Aryaman-: A Study in Indo-European Comparative Mythology", **Comparative Mythology**, 2(1), 33-67.
- Bianchi, Ugo (Ed.) (1979), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the 'Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources'. Rome and Ostia 28-31 March 1978**, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, E. J. Brill, Leiden.
- Bijişkyan, Per Minas (1998), **Pontos Tarihi - Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz**, (Çev. Hrand Der Andreasyan), 2. Baskı, Çiviyazıları, İstanbul.
- Bill, Adele, (2010), "Achaemenid in the Caucasus?", Jens Nieling ve Ellen Rehm (Eds.), **Achaemenid Impact in the Black Sea Communication and Powers**, içinde (15-27), Black Sea Studies 11, Aarhus University Press, Aarhus.
- Bivar, Adrian David Hugh (1975), "Mithra and Mesopotamia", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. II, içinde (275-289), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1994), "Towards an Integrated Picture of Ancient Mithraism", John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, içinde (61-73), L'ERMA di Bretschneider, Roma.
- Blawatsky, W. ve Kochelenko, G. A. (1966), **Le Culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire**, E. J. Brill, Leiden.
- Bloomfield, Maurice (1908), **The Religion of the Veda – The Ancient Religion of India (From Rig-Veda to Upanishads)**, G. P. Putnam's Son, New York ve London.
- Bonfante, Giulio (1978), "The Name of Mithra", Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (47-57), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Bora, Ali (2018), "Mithridates Eupator ve Nikomedes Euergetes'in Paphlagonia ve Kappadokia Politikaları. İlişkiler, Evlilikler ve Etkileşim", **Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, 5(2), 12-47.
- Bosworth, Albert Brian (2006), "Alexander the Great and the Creation of the Hellenistic Age", Glenn Richard Bugh (Ed.), **The Cambridge Companion to the Hellenistic World**, içinde (9-27), Cambridge University Press, Cambridge.
- Bosworth, Albert Brian ve Wheatley, Patrick V. (1998), "The Origins of the Pontic House", **JHS**, Vol. 118, 155-164.
- Bowden, Hugh (2010), **Mystery Cults of the Ancient World**, Princeton University Press, Princeton.
- Boyce, Mary (1975a), **A History of Zoroastrianism**, Vol. 1, E. J. Brill, Leiden ve Köln.
- _____ (1975b), "Mihragān among the Irani Zoroastrians", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (106-118), Manchester University Press, Manchester.

- _____ (1979), **Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices**, First published, Routledge & Kegan Paul, London, Boston ve Henley.
- _____ (2012), “Aməša Spənta”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. I, Fasc. 9, <http://www.iranicaonline.org/articles/amesa-spenta-beneficent-divinity> (07.11.2021).
- _____ (2014), “Alborz ii. In Myth and Legend”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. I, Fasc. 8, <http://www.iranicaonline.org/articles/alborz-myth-legend> (06.11.2021).
- Boyce, Mary (Ed. and Trans.) (1990), **Textual Sources for the Study of Zoroastrianism**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Boyce, Mary ve Grenet, Frantz (1991), **A History of Zoroastrianism**, Vol. III, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln.
- Börm, Henning (2007), **Prokop und die Perser Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike**, *Orients et Occidens*, Bd. 16, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Braund, David (1991), “New “Latin” Inscriptions in Central Asia: Legio XV Apollinaris and Mithras?”, **ZPE**, 89, 188-190.
- _____ (1994), **Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC - AD 562**, Clarendon Press, Oxford.
- _____ (2005), “After Alexander: the Emergence of the Hellenistic World, 323-281”, Erskine Andrew (Ed.), **A Companion to the Hellenistic World**, içinde (19-34), Blackwell Publishing, Oxford.
- Bremmer, Jan Nicolaas (2014), **Initiation into the Mysteries of the Ancient World**, Münchner Vorlesungen zu Antiken Welten, Bd. 1, Walter de Gruyter, Berlin.
- Briant, Pierre (2002), **From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire**, (Trans. Peter T. Daniels), Eisenbrauns, Indiana.
- _____ (2012), “Gaumāta”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. X, Fasc. 3, <http://www.iranicaonline.org/articles/gaumata-> (07.03.2022).
- _____ (2021), **From Cyrus to Seleukos Studies in Achaemenid and Hellenistic History**, Ancient Iran Series, Vol. 5, E. J. Brill, Boston.
- Brosius, Maria (2006), **The Persian: An Introduction**, 1st Edition, Routledge, London.
- _____ (2010), “Pax Persica and the People of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology”, Jens Nieling ve Ellen Rehm (Eds.), **Achaemenid Impact in the Black Sea Communication and Powers**, *Black Sea Studies* 11, içinde (29-40), Aarhus University Press, Aarhus.
- _____ (2021), **A History of Ancient Persia The Achaemenid Empire**, 1st Published, Wiley-Blackwell, Hoboken-New Jersey.
- Brun, Jean (2022), **Stoa Felsefesi**, (Çev. Medar Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Bryer, Anthony ve Winfield, David (1985), **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos**, With Maps and Plans by Richard Anderson and Drawings by June Winfield Dumbarton Oaks Studies XX, Dumbarton Oaks Publications, Washington D.C.
- _____ (2020), **Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası - II Cilt**, (Çev. İsmail Köse), Harita ve Planlar: Richard Anderson, Çizimler: June Windfield, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bukert, Walter (1999), **İlkçağ Gizem Tapıları**, (Çev. Sina Şener), 1. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara.
- Burney, Charles ve Lang, David Marshall (1972), **The People of the Hills Ancient Ararat and Caucasus**, Praeger Publishers, New York.
- Callataÿ, François de (2009), "The First Royal Coinages of Pontos (from Mithridates III to Mithridates V)", Jakob Munk Højte (Ed.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Cente for Black Sea Studies)**, içinde (63 – 94), Aarhus University Press, Aarhus.
- Campbell, Joseph (2015a), **Doğu Mitolojisi – Tanrıların Maskeleri II**, 1. Baskı, Isık Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015b), **Batı Mitolojisi – Tanrıların Maskeleri III**, 1. Baskı, Isık Yayınları, İstanbul.
- Campos Méndez, Israel (2006a), **El Dios Mitra: Los orígenes de su culto anterior al mitraísmo romano**, 1er edición, Servicio De Publicaciones Y Difusión Científica De La Universidad De Las Palmas De Gran Canaria, Las Palmas.
- _____ (2006b), "La Razón De Estado en La Política Religiosa De Los Reyes Aqueménidas: ¿Tolerancia O Intolerancia Religiosa?", **Geriön**, 24(1), 111-117.
- _____ (2008), "Neo-Mithraic communities in Internet", I. Marsukov (Ed.), **Čelovek@Religiya@Internet: Materialy Mezhdunar**, içinde (138-145), Bars Volgograd, Moskva.
- _____ (2017), "Architettura e religione. Il *mithraeum* come rappresentazione simbolica della grotta", Arduino Maiuri (Ed.), **Antrum. Riti e simbologie delle grotte nel Mediterraneo antico**, SMSR, 16, içinde (232-243), Editrice Morcelliana, Brescia.
- Cankardeş Şenol, Gonca (2006), **Klasik ve Hellenistik Dönem'de Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürleme Sistemleri**, 1. Baskı, Ege Yayınları, İstanbul.
- Catherine, Wolf ve Bohec, Yann Le (Eds.) (2009), **L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain - Actes du quatrième congrès de Lyon, 26 - 28 octobre 2006**, Collection du CEROR, 33, De Boccard, Paris.
- Chalupa, Aleš (2005), "Hyenas or Lionesses? Mithraism and Women in the Religious World of the Late Antiquity", **Religio: revue pro religionistiku**, XVI(2), 177-201.
- _____ (2008), "Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy?", **Religio: revue pro religionistiku**, XIII(2), 198-230.

- _____ (2010), “Mithraism in Ancient Syria: The Persian Cult on the Borders of the Roman Empire”, **Anodos**, 10, 57-66.
- _____ (2016), “The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs”, **Religio: revue pro religionistiku**, XXIV(1), 65-96.
- Chalupa, Aleš vd. (2021), “The network(s) of Mithraism: Discussing the role of the Roman army in the spread of Mithraism and the question of interregional communication”, **Religio: revue pro religionistiku**, XXIX(2), 107-131.
- Chamoux, François (2002), **Hellenistic Civilization**, (Trans. Michel Roussel in cooperation with Margaret Roussel), Blackwell Publishing, Oxford.
- Chaniotis, Angelos (2005), **War in the Hellenistic World A Social and Cultural History**, Blackwell Publishing, Oxford.
- Chaumont, Marie-Louise (1976) “L’Arménie entre Rome et l’Iran. De l’avènement d’Auguste à l’avènement de Dioclétien”, Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.9.1, *içinde* (71-194), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Chaumont, Marie-Louise ve Traina, Guisto (2007), “Les Arméniens entre l’Iran et le Monde Greco-Romain (Ve Siècle AV. J. C.-Vers 300 AP. J.-C.)”, Gérard Dédéyan (Ed.), **Histoire du Peuple Arménien**, *içinde* (101-162), Privat, Toulouse.
- Childe, Gordon (2018), **Aryanlar Hint-Avrupa Kökenlerine Dair bir İnceleme**, (Çev. Ceren Can Aydın), 1. Baskı, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Christensen, Arthur (1926), “Quelques notices sur les plus anciennes périodes du Zoroastrisme”, **ActaOr**, Vol. IV, *içinde* (81-115), E. J. Brill, Leiden.
- Christensen, Arthur (1936), **L’Iran sous les Sassanides**, Levin & Munksgaard, Copenhagen.
- Chrubasik, Boris (2016), **Kings and Usurpers in the Seleukid Empire The Men who would be King**, 1st Edition, Oxford University Press, Oxford.
- Cinemre, İlhami Tekin (2018), **Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauss, Manfred (1992), **Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes**, Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, Bd. 10, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- _____ (2001), **The Roman Cult of Mithras. The God and His Mysteries**, (Trans. Richard Lindsay Gordon), Edinburgh University Press, Edinburgh.
- _____ (2012), **Mithras. Kult und Mysterium**, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Cline, Eric H. ve Graham, Mark W. (2017), **Antikçağ İmparatorlukları Mezopotamya’dan İslamiyet’in Doğuşuna**, (Çev. Ekin Duru), 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul.
- Colpe, Carsten (1975), “Mithra-Verehrung, Mithras-Kult und die Existenz iranischer Mysterien”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International**

- Congress of Mithraic Studies**, Vol. II, *içinde* (378-405), Manchester University Press, Manchester.
- Cook, John Manuel (1983), **The Persian Empire**, 1st published, J. M. Dent & Sons Ltd., London.
- _____ (1985), “The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire”, Ilya Gershevitch (Ed.), **CHIr, Vol 2: The Median and Achaemenian Periods**, 1. Baskı *içinde* (200-291), Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne.
- Coşkun, Aytaç (2019), “Zerzevan Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, *içinde* (567-586), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Cristoforetti, Simone (2013), “Mehregān”, **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/mehragan> (05.05.2022).
- Cumont, Franz Valéry Marie (1910; 1956), **The Mysteries of Mithra**, (Trans. Thomas Joseph McCormack), Dover Publications, New York.
- _____ (1911), **The Oriental Religions in Roman Paganism**, The Open Court Publishing Company, Chicago.
- _____ (1912), **Astrology and Religion among the Greeks and Romans**, The Knickerbocker Press, New York ve London.
- _____ (1933), “L’iniziazione di Nerone da parte di Tiridate d’Armenia”, **RFIC**, Anno XI, LXI della Raccolta, 145-154.
- _____ (1939), “Mithra en Asie mineure”, William Moir Calder ve Josef Keil (Eds.), **Anatolian Studies presented to William Hepburn Buckler**, *içinde* (67-76), Manchester University Press, Aberdeen.
- _____ (2013), **Les mystères de Mithra**, Nicole Belayche & Attilio Mastrocinque avec la collaboration de Daniela Bonanno (volume édité par), Nino Aragno Editore, Savigliano.
- Cumont, Franz Valéry Marie ve Cumont, Eugène (1906), **Studia Pontica II: Voyage d’exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, H. Lamertin Libraire Éditeur, Bruxelles.
- Çapar, Ömer (1978), “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, **AÜDTCFD**, XXIX(1-4), 167-190.
- Çelik, Mehmet (1988), “Sır Dinleri”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 8, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 213-225.
- Çiğdem, Süleyman (2007), “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10(2), 133-155.
- _____ (2008), **Gümüşhane Bölgesi’nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları**, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Erzurum.
- Çoban, Mahmut (2021), **Mitraizm ve Mitraizm’in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Dandamaev, Muhammad Abdulkadyrovich (1976), **Persien unter den ersten Achämeniden (6. Jahrhundert v. Chr.)**, (Übers. Heinz-Dieter Pohl), Beiträge zur Iranistik, (Hrsg. Georges Redard), Bd. 8, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- _____ (1989), **A Political History of The Achaemenid Empire**, (Trans. Willem Jacobus Vogelsang), E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln.
- Dandamayev, Muhammad Abdulkadyrovich (1992), **Iranians in Achaemenid Babylonia**, (Columbia Lectures on Iranian Studies Edited by Ehsan Yarshater, Number 6), Mazda Publishers, Costa Mesa, California and New York.
- _____ (2012), “Magi”, **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> (27.02.2021).
- Daniels, Charles M. (1967), **Mithras and his temples on the Wall**, 2nd Edition, Museum of Antiquities and The Society of Antiquaries, Newcastle upon Tyne.
- _____ (1975), “The Role of the Roman Army in the Spread of the Practice of Mithraism”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. II, içinde (249-274), Manchester University Press, Manchester.
- David, Jonathan (2000), “The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern?”, **Numen**, 47(2), 121-141.
- Demir, Muzaffer (2014), **Lidyahlar Mythos’tan Logos’a**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demirci, Kürşat (1999), **Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar**, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Dhalla, Maneckji Nusservanji (1938), **History of Zoroastrianism**, Oxford University Press, New York, Toronto, Melbourne ve Bombay.
- Diakov, V. ve Kovalev, Sergei Ivanovich (2010), **İlkçağ Tarihi 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (Fransızcadan Çev. Özdemir İnce), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul.
- Doğer, Ersin (1991), **Antik Çağda Amphoralar**, Sergi Yayınevi, İzmir.
- Dönmez, Şevket (2007), “The Achaemenid Impact on the Central Black Sea Region”, İnci Deleman (Ed.), **The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth centuries B.C. Papers presented at the International Workshop Istanbul 20-21 May 2005, içinde (107-116)**, Turkish Institute of Archaeology, İstanbul.
- _____ (2016), **Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası’na Büyük Göçü - Anatolia and Armenians Great Exodus of the Halys Basin iron age community to the Eastern Anatolian Plateau**, (Çev. Burçin Adısönmez), 1. Baskı, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), “Amasya – Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı” **Tüba-Ar**, 22, 145-160.
- _____ (2021), Were the Pre-Christianity Armenians Zoroastrian? New Observations on Archaic Armenian Belives”, Şevket Dönmez (Ed.), **Demir Çağı’nda Anadolu – İran – Turan**.

- Anatolia – Iran – Turan in Iron Age**, içinde (63-83), Tarihsel Arkeoloji Çalışmaları II – Historical Archaeology Studies II, Ege Yayınları, İstanbul.
- Dörner, Friedrich Karl (1978), “Mithras in Kommagene”, Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (123-133), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- _____ (2021), **Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları. Kommagene – Doğu Anadolu’da Arkeolojinin Büyük Macerası**, (Çev. Vural Ülkü), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Draghi, Andreina (2013), “Mithras im Kardinalspalast Ein ungewöhnliches Bildzeugnis aus dem Mittelalter”, Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Hrsg.), Claus Hattler (Red.), **Imperium der Götter: Isis - Mithras - Christus: Kulte und Religionen im Römischen Reich**, içinde (421-425), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Duchesne-Guillemin Jacques (Red.) (1978a), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi, E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Duchesne-Guillemin, Jacques (1975), **The Western Response to Zoroaster**, 2nd Reprinting, Greenwood Press, Westport-Connecticut.
- _____ (1978b), “Iran and Greece in Commagene”, Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (187-199), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Due, Bodil (1989), **The Cyropaedia Xenophon’s Aims and Methods**, Aarhus University Press, Aarhus.
- Dumézil, Georges (1988), **Mitra-Varuna An Essay on two Indo-European Representations of Sovereignty**, (Trans. Derek Coltman), Zone Books, New York.
- _____ (2019), **Mit ve Deastan I, Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev Mitolojisi**, (Çev. Ali Berktaş), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dundua, Tedo (2001), **The Black Sea Zone of the Contacts**, Nakeri, Tbilisi.
- _____ (2016), **Georgia within the European Integration**, Meridian Publishers, Tbilisi.
- _____ (2017), **History of Georgia**, Meridian Publishers, Tbilisi.
- Dundua, Tedo ve Silagadze, Nino (2010), **მიოპაზ საქართველოში**, Meridian Publishers, Tbilisi.
- Dundua, Tedo ve Dundua, Giorgi (2014), **Catalogue of Georgian Numismatics Part Two Christianity, Mithraism and Islam. Coin Issues and Monetary Circulation in Iberia and Colchis/Lazica in the 1st-10th Centuries**, Meridian Publishers, Tbilisi.
- _____ (2018), **Catalogue of Georgian Numismatics**, Meridian Publishers, Tbilisi.

- Dundua, Tedo ve Avdaliani, Emil (2015), "Coin as a Means of Propaganda (According to Georgian Numismatics)", **MAIASP (МАИАСП)**, 7, 300-311.
- Dusinberre, Elspeth R. M. (2003), **Aspects of Empire in Achaemenid Sardis**, 1st published, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (2013), **Empire, Authority and Autonomy in Achaemenid Anatolia**, 1st published, Cambridge University Press, New York.
- Duygu, Zafer (2017), **Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları**, 1. Baskı, Divan Kitap, İstanbul.
- Dürüşken, Çiğdem (2011), **Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Eckhardt, Benedikt (2015), "Achaemenid Religious Policy after the Seleucid Decline: Case Studies in Political Memory and Near Eastern Dynastic Representation", Jason M. Silverman and Caroline Waerzeggers (Eds.), **Political Memory in and after the Persian Empire**, içinde (269-298), SBL Press, Atlanta.
- Ehling, Kay (2001), "Mithras Equitans auf den kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt," **EA**, 33, 129-133.
- Eliade, Mircea (2012), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi – Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına**, 1, (Çev. Ali Berktaş), 3. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2014), **Dinler Tarihine Giriş**, (Çev. Lale Arslan Özcan), 2. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2015), **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu Yaratılış Özlemi**, (Çev. Mehmet Aydın), 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eliade, Mircea ve Couliano, Ioan Petru (2018), **Dinler Tarihi Sözlüğü**, (Çev. Ali Erbaş), 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Ellerbrock, Uwe (2021), **The Parthians: The Forgotten Empire**, 1st Published, Routledge, London ve New York.
- Emir, Osman (2014), **Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy - MS III. yy.)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2016), "Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı", **KİD**, 21, 27-50.
- Emir, Osman ve İnan, Fatih (2018), "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", **Journal of History Studies**, 10(4), 59-79.
- Erciyas, Deniz Burcu [Arıkan] (2006), **Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey**, Colloquia Pontica, Vol. 12, Brill Academic Publishers, Leiden.
- Erdan, Emre (2018), **Frig Kültürü ve Uygarlığı**, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Erdkamp, Paul (Ed.) (2007), **A Companion to the Roman Army**, 1st Published, Blackwell Publishing, Malden, MA ve Oxford.

- Ergin, Gürkan (2013), **Anadolu’da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen**, 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erksine, Andrew (2014), “Ruler Cult and The Early Hellenistic City”, Hans Hauben ve Alexander Meeus (Eds.), **The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C.)**, Studia Hellenistica, 53, içinde (579-690), Peeters Publishers & Booksellers, Leuven.
- Erol, Ayşe Fatma ve Şenyurt, Süleyman Yücel (2011), “A Terracotta Mask of Mithras found at Camihöyük-Avanos, Cappadocia Providing New Evidence on the Mithraic Cult and Ritual Practices in Anatolia”, **Tüba-Ar**, 14, 87-106
- Errington, Robert Malcolm (2017), **Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30**, (Çev. Gülşah Günata), 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Facella, Margherita (2006), **La dinastia degli Orontidi nella Commagene ellenistico-romana**, Studi ellenistici, 17, Giardini, Pisa.
- Fallmerayer, Jakob Philip (2002), **Doğu’dan Fragmanlar**, (Çev. Hüseyin Salihoğlu), 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Faulkner, Neil (2015), **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, (Çev. Çağdaş Sümer), 1. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul.
- Fear, Andrew (2022), **Mithras, Gods and Heroes of the Ancient World**, 1st published, Routledge, Abingdon ve New York.
- Ferguson, John (1970), **The Religions of the Roman Empire**, Thames and Hudson, London.
- Forsyth, James (2019), **Kafkasya Bir Tarih**, (Çev. Timuçin Binder), 1. Baskı, Aytıntı Yayınları, İstanbul.
- Francis, E. D. (1975), “Plutarch’s Mithraic pirates”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (207-210), Manchester University Press, Manchester.
- Francis, Kai Alexander (2020), **The portrayal of pirates from south-west Anatolia in Greco-Roman sources**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Liverpool Üniversitesi.
- French, David Henry (2016), **Roman Roads and Milestones of Asia Minor**, Vol. 4 The Roads, Fasc. 4.1 Notes On The Itineraria, Electronic Monograph 10, British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara.
- Frye, Richard Nelson (1962), **The Heritage of Persia**, Weidenfeld and Nicolson, London.
- _____ (1975), “Mithra in Iranian history”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (62-67), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1978), “Mithra in Iranian Archaeology”, **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (205-211), *ActIr - Actes de congrès IV*, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- _____ (1984), **The History of Ancient Iran**, Handbuch der Altertumswissenschaft Dritte Abteilung, Siebenter Teil, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München.

- Gabelko, Oleg (2017), "Bithynia and Cappadocia: Royal Courts and Ruling Society in the Minor Hellenistic Monarchies", Andrew Erskine, Lloyd Llewellyn-Jones ve Shane Wallace (Eds.), **The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra**, içinde (319-342), The Classical Press of Wales, Swansea.
- Gamkrelidze, Gela (2012), **Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)**, David Braund (Ed.), Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgian National Museum, Tbilisi.
- Gehrke, Hans-Joachim (2008), **Geschichte des Hellenismus**, 4. Aufgabe, Lothar Gall, Hans-Joachim Hölkeskamp ve Hermann Jakobs (Eds.), OGG, Bd. 1B, R. Oldenbourg Verlag, München.
- Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri (Târih-i Edyân Dersleri Tercümesi)** (2012), Fuat Aydın ve Feyza Betül Aydın (Haz.), 1. Baskı, Eski Yeni Yayınları, Ankara.
- Gershevitch, Ilya (1959), **The Avestan Hymn to Mithra - With an Introduction, Translation and Commentary**, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (1975), "Die Sonne das Beste", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (68-89), Manchester University Press, Manchester.
- Ghiță, Cristian Emilian (2010), **Achaemenid and Greco-Macedonian Inheritances in the Semi-Hellenised Kingdoms of Eastern Asia Minor**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Exeter Üniversitesi.
- Gnoli, Gherardo (1979), "Sol Persice Mithra", Ugo Bianchi (Ed.), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the 'Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources'. Rome and Ostia 28-31 March 1978**, içinde (725-740), Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (2012), "Bahrām, i. In Old and Middle Iranian texts", **Encyclopædia Iranica**, Vol. III, Fasc. 5, <http://www.iranicaonline.org/articles/bahram-1> (07.11.2021).
- Goderdzishvili, Ketik (2012), "Pagan Pantheon of Old Kartli and its Defeat by Christianity According to 'Life of Saint Nino'", **Journal of Education**, 1(1), 29-34.
- Godwin, Joscelyn (1981), **Mystery Religions in the Ancient World**, 1st Edition, Thames and Hudson, London.
- Goldsworthy, Adrian (2020), **Roma Nasıl Çöktü? Bir Süpergücün Ölümü**, (Çev. Samet Özgür), 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul.
- Gonda, Jan (1975), "Mitra in India", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (40-52), Manchester University Press, Manchester.
- Gordon, Richard Lindsay (1972), "Mithraism and Roman Society: Social factors in the explanation of religious change in the Roman Empire", **Religion**, 2(2), 92-121.

- _____ (1975), "Franz Cumont and the doctrines of Mithraism", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *içinde* (215-248), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1976), "The Sacred Geography of a Mithraeum: The Example of Sette Sfere", **JMS**, I, 166-186.
- _____ (1980), "Reality, Evocation and Boundary in the Mysteries of Mithras", **JMS**, III, 19-99.
- _____ (2006), "Mithras", **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 9, *içinde* (73-77), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- _____ (2009), "The Roman Army and the Cult of Mithras: a critical view", Catherine Wolff ve Yann Le Bohec (Eds.), **L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain. Actes du quatrième Congrès de Lyon (26-28 octobre 2006)**, CEROR 33, *içinde* (379-450), De Boccard, Paris.
- _____ (2011), "Ritual and Hierarchy in the Mysteries of Mithras" J. A. North ve S. R. F. Price (Eds.), **The Religious History of the Roman Empire, Pagans, Jews, and Christians**, *içinde* (325-365), Oxford University Press, Oxford.
- _____ (2012), "Mithras (Mithraskult)", **RAC**, XXIV, Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart, 694-1009.
- _____ (2013), "Von Cumont bis Clauss, Ein Jahrhundert Mithras-Forschun", Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Hrsg.), Clauss Hattler (Red.), **Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich**, *içinde* (237-242), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- _____ (2017), "*Persae in spelaeis solem colunt*: Mithra(s) between Persia and Rome", Rolf Strootman ve Miguel John Versluys (Eds.), **Persianism in Antiquity**, Oriens et Occidens, 25, *içinde* (279-315), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Göktürk, M. Tevfik ve Cebesoy, S. Saba (1994), "Kabadüz Definesi", İlhan Temizsoy, Tüzin Günel ve İzzet Esen (Haz.), **Anadolu Medeniyetler Müzesi 1993 Yıllığı**, *içinde* (54-82), T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetler Müzesi, Ankara.
- Gray, H. Louis (1907), "On Certain Persian and Armenian Month-Names as Influenced by the Avesta Calendar", **JAOS**, XXVIII, 331-344.
- Grenet, Franz (1993), "Bāmiyān and the Mihr Yašt", **BAI New Series 7**, Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar, 87-94.
- _____ (2015), "Zarathustra's Time and Homeland Geographical Perspectives", Michael Stausberg, Yuhān Sohrab-Dinshaw Vevaina (Eds.), **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism**, *içinde* (21-29), Wiley Blackwell, Oxford.
- _____ (2016), "Mithra ii. Iconography in Iran and Central Asia", **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-2-iconography-in-iran-and-central-asia> (24.02.2022).
- Griffith, Alison Bond (2006), "Completing the picture: women and the female principle in the Mithraic cult", **Numen**, 53(1), 48-77.

- Gugl, Christian ve Kremer, Gabrielle (2011a), “Kulte in Carnuntum”, Franz Humer ve Gabrielle Kremer (Eds.), **Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum**, içinde (92-103), Amt Der NÖ Landesregierung, Archäologischer Park Carnuntum GmbH, Wien.
- _____ (2011b), “Das Mithräum I „Am Stein“”, Franz Humer ve Gabrielle Kremer (Eds.), **Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum**, içinde (164-166), Amt Der NÖ Landesregierung, Archäologischer Park Carnuntum GmbH, Wien.
- Guillaume, Philippe (2016), “Non-violent Re-readings of Israel’s Foundational Traditions in the Persian Period (the Calendar System in P)”, Diana Edelman, Anne Fitzpatrick-McKinley ve Philippe Guillaume (Eds.), **Religion in the Achaemenid Persian Empire Emerging Judaisms and Trends**, ORA, 17, içinde (57-71), Mohr Siebeck, Tübingen.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin (1948), **İran Tarihi I. Cilt En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (1987), **Yakın Şark II Anadolu Eskiçağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gündüz, Şinasi (2016), “Mecusilik”, Şinasi Gündüz (Ed.), **Yaşayan Dünya Dinleri**, 4. Baskı içinde (507-527), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- _____ (2020), **Anadolu Tarihi M.Ö. V. - M.S. XV. Yüzyıl: Pers, İskender, Roma Bizans Dönemleri**, 1. Baskı, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Gür, Selin (2018), **Identity in Pontus from the Achaemenids through the Roman Period**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güran, Seda (2010), **Küçükasya’da Mithras Kültü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hahanov, A. (2004), **Panaret’in Trabzon Tarihi**, (Ter. Dr. Enver Uzun), Eser Ofset Matbbacılık, Trabzon.
- Heil, Matthäus (1997), **Die Orientalische Aussenpolitik des Kaisers Nero**, Quellen und Forschungen zur antiken Welt, Bd. 26, Tuduv-Verlagsgesellschaft, München.
- Herzfeld, Ernst (1935), **Archaeological History of Iran**, Oxford University Press, London.
- Heyner, Romy (2013), “Aus dem Felsen Geboren... Die Ikonographie des Mithras-Kultes”, Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Hrsg.), Clauss Hattler (Red.), **Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich**, içinde (219-229), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Hiesinger, Ulrich W. (1967), “Three Images of the God Mên”, **HSPH**, Vol. 71, 303-310.
- Hind, John G. F. (2006), “Mithridates”, John Anthony Crook, Andrew Lintott ve Elizabeth Rawson (Eds.), **CAH IX The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.**, 2nd Edition, içinde (129-164), Cambridge University Press, Cambridge.
- Hinnells, John Russell (1974), “The Iranian background of Mithraic iconography”, **Acta Iranica**, 1, 242-250.
- _____ (1976), “The Iconography of Cautes and Cautopates: the Data”, **JMS**, I, 36-67.

- _____ (1994), "Introduction: the questions asked and to be asked", John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, *içinde* (11-17), L'ERMA di Bretschneider, Roma.
- Hinnells, John Russell (Ed.) (1975a), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I-II, Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1975b), "Reflections on the Bull-slaying scene", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *içinde* (290-312), Manchester University Press, Manchester.
- Hintze, Almut (2015), "Zarathustra's Time and Homeland Linguistic Perspectives", Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina (Eds.), *içinde* (31-38), **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism**, Wiley Blackwell, Oxford.
- Hirianna, Mysore (2019), **Hint Felsefesi Tarihi**, (Çev. Fuat Aydın), 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Højte, Jakob Munk (2005), "The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and its Implications", Vladimir F. Stolba and Lise Hannestad (Eds.), **Chronologies of the Black Sea Area in The Period c. 400-100 BC**, Black Sea Studies 3 - Danish National Research Foundation's Centre For Black Sea Studies, *içinde* (137-152), Aarhus University Press, Aarhus.
- _____ (2009), "The Death and Burial of Mithridates VI", Jakob Munk Højte (Ed.) **Mithridates VI and the Pontic Kingdom**, Black Sea Studies 9 - Danish National Research Foundation's Centre For Black Sea Studies, *içinde* (121-130), Aarhus University Press, Aarhus.
- Holland, Richard (2000), **Nero. The Man behind the Myth**, 1st published, Sutton Publishing, Stroud.
- Hopfe, Lewis Moore (1990), "Mithraism in Syria", Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.4, *içinde* (2214-2235), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Högemann, Peter (1992), **Das alte Vorderasien und die Achämeniden Ein Beitrag zur Herodot-Analyse**, (Beihefte zum TAVO: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 98), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Hrisanthos, Filippidis (1933), **Hē ekklēsia Trapezountos (Η Εκκλησία Τραπεζούντος)**, Estia, Atina.
- Humbach, Helmut (1975), "Mithra in the Kuṣāṇa period", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *içinde* (135-141), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1978), "Mithra in India and the Hinduized Magi", Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, *içinde* (229-253), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Isaac, Benjamin (2000), **The Limits of Empire The Roman Army in the East, Revised Edition**, Clarendon Press, Oxford.

- Işık, Adem (2001), **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2004), **Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2020), **Pontos Tanrıları**, Dorlion Yayınları, Ankara.
- İnan, Fatih (2017), “Mithra’nın Anadolu ile Etkileşimi”, Osman Kubilay Gül ve Celal Can Çakmakçı (Eds.), **I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu Antalya (11-14 Mayıs 2017) Sempozyum Bildiri Kitabı**, içinde (521-537), IfWT, Ankara.
- İznik, Erkan (1999), **Anadolu’da Mithra Kültü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2002), “‘Magi’, ‘Magus’ ya da ‘Magician’: Rahipten Büyücüye”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1(3), 201-217.
- _____ (2004), “Anadolu’daki Gizemli Işık: Mithra”, **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri**, içinde (633-654), TÜKSEV Yayınları, Ankara.
- _____ (2005), “M.Ö. I. Yüzyılda Roma’nın Doğu Akdeniz Politikası Çerçevesinde Kilikyalı Korsanlar Gizemli İnançları”, Kemal Yakut, Hakan Sivas ve Erkan İznik (Eds.), **Prof. Dr. Neşet Çağatay’a Armağan**, içinde (109-138), T.C. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- _____ (2008), “Mithras - Apollon: Hem Doğulu Hem Batılı Bir Anadolu Tanrısı”, Said Öztürk ve Yusuf Torun (Eds.), **Medeniyetler Kavşağı Adıyaman II. Ulusal Sempozyumu Bildirileri**, içinde (623-654). Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), “Roma İmparatorluğu Dönemi’nde Dura Europos’da Mithra Kültü Tapınımı (Mezopotamya’da Doğu - Batı İnançlarının Etkileşimi)”, Lütfi Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Okay Pekşen (Eds.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, içinde (585-607), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Jacobs, Bruno (1990), “Armenien von der Eroberung durch die Perser bis in die Zeit Alexanders des Grossen”, Erwin Maria Ruprechtsberger (Ed.), **Armenien: Frühzeit bis 1. Jahrtausend: Sprache, Kunst und Geschichte**, Linzer Archäologische Forschungen, Bd. 18, içinde (37-46), Stadtmuseum Linz, Linz.
- _____ (1994), **Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius’ III**, (Beihefte zum TAVO: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 87), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- _____ (1999), **Die Herkunft und Entstehung der römischen Mithrasmysterien. Überlegungen zur Rolle des Stifters und zu den astronomischen Hintergründen der Kultlegende**, Xenia, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, Heft 43, UVK Universitätsverlag Konstanz GmbH, Konstanz.
- _____ (2000), “Achaimenidenherrschaft in der Kaukasus-Region und in Cis-Kaukasien”, **AMIT**, 32, 93-102.

- _____ (2011), “Achaemenid Satrapies”, **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <https://iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies> (13.05.2021).
- _____ (2012), “Die Religionspolitik des Antiochos I. von Kommagene“, Jörg Wagner (Hrsg.), **Gottkönige am Euphrat - Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene**, 2nd Auflage, *içinde* (99-108), Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz.
- _____ (2017a), “Tradition oder Fiktion? Die „persischen“ Elemente in den Ausstattungsprogrammen Antiochos’ I. von Kommagene“, Rolf Strootman ve Miguel John Versluys (Eds.), **Persianism in Antiquity**, Oriens et Occidens, 25, *içinde* (235-248), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- _____ (2017b), “Kontinuität oder kontinuierlicher Wandel in der achämenidischen Reichsverwaltung? Eine Synopse von PFT, *dahyāva*-Listen und den Satrapienlisten der Alexanderhistoriographen“, Bruno Jacobs, Wouter F. M. Henkelman ve Matthew Wolfgang Stolper (Eds.), **Die Verwaltung im Achämenidenreich – Imperiale Muster und Strukturen/ Administration in the Achaemenid Empire – Tracing the Imperial Signature**, Classica et Orientalia, Bd. 17, *içinde* (3-44), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Jafarey, Ali Akbar (1975), “Mithra, Lord of Lands”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *içinde* (54-61), Manchester University Press, Manchester.
- Johandi, Andreas (2012), “Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and the Religion: The Example of Achaemenid Royal Inscriptions”, **ENDC Proceedings**, 16, (Culture, Peace and Conflict Studies Series, Volume IV: Sōna sōjast ja sōda sōnast. Tekste ja tōlgendusi. - War of Words, Words of War. Texts and Interpretations), 159-179.
- Jones, Arnold Hugh Martin (1998), **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Clarendon Press, Oxford.
- Jones, Henry Stuard (1915), “Mithraism”, **Encyclopædia of Religion and Ethics**, Vol. VIII, *içinde* (752-759), T.&T. Clark ve Charles Scribner’s Sons, Edinburg ve New York.
- Jong, Albert de (1997), **Traditions of the Magi Zoroastrianism in Greek and Latin Literature**, E. J. Brill, Leiden, New York ve Köln.
- _____ (2005), “The Contribution of the Magi”, Vesta Sarkhosh Curtis ve Sarah Stewart (Eds.), **Birt of the Persian Empire**, Vol. I, *içinde* (85-97), IB TAURIS & Company Limited, New York.
- _____ (2015), “Armenian and Georgian Zoroastrianism”, Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina (Eds.), **The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism**, *içinde* (119-128), Wiley Blackwell, Oxford.
- Justi, Ferdinand (1895), **Iranisches Namenbuch**, N. G. Elwert’sche Verlagsbuchhandlung, Marburg.
- Kaçar, Turhan (2015), **Geç Antikçağ’da Hıristiyanlık Doğu’da İsa Doktrini’nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi**, 2. Baskı, Arkeoloji ve sanat Yayınları, İstanbul.

- Kak, Subhash (2003), “Vedic Elements in the Ancient Vedic Religion of Zarathustra”, **Adyar Library Bulletin**, Vol. 67, 47-63.
- Kanga, Maneck Fardoonji (1988), “Barsom”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. III, Fasc. 8, <http://www.iranicaonline.org/articles/barsom-av> (07.12.2020).
- Kantor, Georgy (2013a), “Mithradates I-VI of Pontos”, **The Encyclopedia of Ancient History**, 8, *içinde* (4544-4548), Wiley-Blackwell, Malden ve Oxford.
- _____ (2013b), “Mithradatic Wars”, **The Encyclopedia of Ancient History**, 8, *içinde* (4548-4551), Wiley-Blackwell, Malden ve Oxford.
- Kara, Samed (2022), **Roma İmparatorluğu’nda İsyancı Lejyonlar**, 1. Baskı, Sakin Kitap, İzmir.
- Kaya, Elmas (1999), “Trabzon İl Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular”, **IX. Müze Kurtarma Kazıları, 27-29 Nisan 1998 Antalya**, *içinde* (321-334), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kaya, Korhan (1990), “Vedaların Bilinmeyen Tanrısı Ka”, **AÜDTCFD**, 33(1-2), 281-292.
- _____ (2001), **Hinduizm**, 1. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- _____ (2003), **Hint Mitolojisi Sözlüğü**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- _____ (2018a), **Rigveda**, (Çev. Korhan Kaya), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Mehmet Ali (1998), “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, **TİD**, XIII, 163-173.
- _____ (2005a), **Anadolu’daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, 1. Baskı, İlya İzmir Yayınevi, İzmir.
- _____ (2005b), “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, **TAD**, 38, 11-30.
- _____ (2018b), **Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi II Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- _____ (2018c), “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, **Cedrus**, VI, 159-179.
- _____ (2019), **Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III Hellenistik Dönem**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kazhdan, Alexander Petrovich (1991), “Martyrion”, **ODB**, Vol. II, *içinde* (1308-1309), Oxford University Press, New York ve Oxford.
- Kazhdan, Alexander Petrovich ve Talbot, Alice-Mary (1991), “Hagiography”, **ODB**, Vol. II, *içinde* (897-899), Oxford University Press, New York ve Oxford.
- Keçiş, Murat (20016), “Ortaçağ Trabzon’unda Aziz Eugenios Kültü”, **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu (8-10 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı**, Cilt 2, *içinde* (1207-1215), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Keleş, Vedat (2008), “Cult of Mithras and the Mithras descriptions on Trapezous city coins”, **CercNum**, XIV, 213-225.
- Keppie, Lawrence (1991), **Understanding Roman Inscriptions**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

- _____ (1998), **The Making of the Roman Army - From Republic to Empire**, Routledge, London.
- Kerényi, Carl (2012), **Dionysos: Yok Edilemez Yaşamın Arketip İmgesi**, (Çev. Bahar Çetiner), 1. Baskı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Kern, Otto (1905), “Dionysos”, **RE**, Bd. 5.1, *içinde* (col. 1010-1046), J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Keyanî, Muhsin (2013), **Hankahlar Tarihi**, (Farsça’dan Çev. Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut), 1. Baskı, Büyüyenay Yatınları, İstanbul.
- Kınacı, Mesut (2015), “Antikçağda Pontos Bölgesi’nin Tarihsel Coğrafyası”, **Cedrus**, III, 181-229.
- _____ (2016), **Mithradates Hanedanlığı’nda I. Pharnakes Dönemi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kınal, Füzulan (1998), **Eski Anadolu Tarihi**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kızıl, Hayreddin (2011), “Düalizm ve Antik Ari Kültürü”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13(1), 61-92.
- _____ (2013a), “Hint ve İran Mitolojilerine göre ‘Mithra’”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 10, 26-41.
- _____ (2013b), “Mitra’dan ‘Mithras’ın Sırları’na Mithraizm’in Kuruluş Serüveni”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl 17, 55, 113-136.
- _____ (2013c), “Rig Veda ve Avesta Tanrı Panteonlarındaki Benzerlikler”, **Marife**, Yıl 13, 1, 29-52.
- Kingsley, Peter (1990), “The Greek Origin of the Sixth-Century Dating of Zoroaster”, **BSOAS**, 53(2), 245-265.
- Kleiner, Gerhard (1955), “Pontische Reichsmünzen”, **IstMitt**, Heft 6, 1-21.
- Klinkott, Hilmar (2005), **Der Satrap: Ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Handlungsspielräume**, Verlag Antike, Frankfurt am Main.
- Knauf, Florian (2006), “Ancient Persia and The Caucasus”, *Iranica Antiqua*, XLI, 79-118.
- Korkmaz, Esat (2015), **Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Korkmaz, Mehmet (2013), **Zerdüş Dini İran Mitolojisi**, 1. Baskı, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Kreyenbroek, Philip G. (1994), “Mithra and Ahreman in Iranian Cosmogonies”, John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, *içinde* (173-182), L’ERMA di Bretschneider, Roma.
- Kreyenbroek, Philip Gerrit (1985), **Sraoša in the Zoroastrian Tradition**, E. J. Brill, Leiden.
- Kuhrt, Amélie (1984), “The Achaemenid Concept of Kingship”, **Iran**, Vol. 22, 156-160.
- _____ (2008), **The Persian Empire A Corpus of Sources from the Achaemenid Period**, Vol. I-II, Routledge, London and New York.
- _____ (2013), **Eski Çağ’da Yakındoğu MÖ 3000-300 II. Cilt**, (Çev. Dilek Şendil), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuiper, Franciscus Bernardus Jacobus (2011), “Ahura”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. I, Fasc. 7, <http://www.iranicaonline.org/articles/ahura-1-type-of-deity> (20.01.2020).

- Kuzu, Aziz (2020), **Dolice Işığında Anadolu Mithraeumları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kyrychenko, Alexander (2014), **The Roman Army and The Expansion of the Gospel**, BZNW, Vol. 203, Walter De Gruyter, Berlin.
- Lahe, Jaan (2014), “Hat der römische Mithraskult etwas mit dem Iran zu tun? Überlegungen zu Beziehungen zwischen römischen Mithraskult und der iranischen religiösen Überlieferung”, **Usuteaduslik Ajakiri**, Akadeemiline Teoloogia Selts, 67(2), 78-110.
- _____ (2017), “Zu möglichen Verbindungen zwischen römischem Mithras und iranischem Mithra”, **ZfR**, 25(2), 233-262.
- _____ (2018), “Roman Mithras, Mithra of Commagene, and Miir in the Kushan Empire - a Study in Comparative Iconography”, **Usuteaduslik Ajakiri**, 72 (1), 16-36.
- _____ (2019), **Mithras – Miθra – Mitra. Der römische Gott Mithras aus der Perspektive der vergleichenden Religionsgeschichte**, Kassion 3, Zaphon, Münster.
- Lane, Eugene Numa (1990), “Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor”, Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.3, içinde (2161-2174), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Lang, David Marshall (1997), **Gürcüler**, (Çev. Neşenur Domaniç), 1. Baskı, Ceylan Yayıncılık, İstanbul.
- Leeming, David ve Page, Jake (2019), **Tanrıça Mitleri**, (Çev. Şükrü Alpagut), 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul.
- Leschhorn, Wolfgang (1993), **Antike Ären: Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros**, (Historia Einzelschriften LXXXI), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Lesky, Albin (1931), “Men”, **RE**, Bd. 15.1, içinde (col. 689-697), J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Licheli, Vafhtang (2007), “Oriental Innovations in Samtskhe (Southern Georgia) in the 1st Millenium BC”, Askold Ivantchik ve Vakhtang Licheli (Eds.), **Achaemenid Culture and Local Thaditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran New Discoveries**, içinde (55-66), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon (1979), **Continuity and Change in Roman Religion**, 1st Published, Oxford University Press, Oxford.
- _____ (1994), “The Expansion of Mithraism among the Religious Cults of the Second Century”, John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, içinde (195-216), L’ERMA di Bretschneider, Roma.
- Llewellyn-Jones, Lloyd (2013), **King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE**, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Loisy, Alfred (1930), **Les mystères païens et le mystère chrétien**, Deuxime edition, Émile Nourry, Paris.
- Löwe, Gerhard ve Stoll, Heinrich Alexander (1967), **Die Antike in Stichworten**, Köhler & Amelang, Leipzig.

- Luhrmann, Tanya Marie (2018), "Indian Zoroastrian Traditions", Sushil Mittal ve Gene Thursby (Eds.), **Religions of India: An Introduction**, 2nd Edition, Routledge, New York ve London.
- MacDowall, David William (1975), "The role of Mithra among the deities of the Kusana coinage", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, *içinde* (142-150), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1978), "Mithra's Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans", Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, *içinde* (305-316), *ActIr - Actes de congrès IV*, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- _____ (1979), "Sol Invictus and Mithra Some Evidence from the Mint of Rome", Ugo Bianchi (Ed.), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the 'Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources'. Rome and Ostia 28-31 March 1978**, *içinde* (554-571), *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, E. J. Brill, Leiden.
- Machek, Vaclav (1973), "Origin of the Avestan God Vrthragna", **Bulletin of the Iranian Culture Foundation**, Cyrus Commemoration, Vol. 1/2, 53-70.
- MacKenzie, David Neil (2011), "Ērān-Wēz", **Encyclopædia Iranica**, Vol. VIII, Fasc. 5, <http://www.iranicaonline.org/articles/eran-wez> (12.03.2021).
- MacMullen, Ramsay (1980), "How Big was the Roman Imperial Army?", **Klio**, 62(2), 451-460.
- Magie, David (1950), **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ**, I-II, Princeton University Press, Princeton.
- Makalatia, Sergi (1926), "Ghvtap'ga Mitras K'ult'i Sakartveloshi - ღვთაპგა მიორას კულტი საქართველოში", **Sakartvelos Muzeumis Moambe**, III, 184-194.
- Malandra, William W. (Trans. and Ed.) (1983), **An Introduction to Ancient Iranian Religion - Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions**, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- _____ (1990), "Cautes and Cautopates", **Encyclopædia Iranica**, Vol. V, Fasc. 1, <http://www.iranicaonline.org/articles/cautes-and-cautopates-the-two-dadophoroi-or-torch-bearers-who-often-flank-mithras-in-the-bull-slaying-scene-and-who-are-s> (19.06.2020).
- _____ (2014), "Vāyu", **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <http://www.iranicaonline.org/articles/vayu> (19.06.2020).
- Mallory, James Patrick (2002), **Hint-Avrupahları İzinde Dil, Arkeoloji ve Mit**, (Çev. Müfit Günay), 1. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Marek, Christian (2008), "Sinope", **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 13, *içinde* (497-498), E. J. Brill, Leiden ve Boston.

- _____ (2017), **Geschichte Kleinasien in der Antike**, 3. Aufgabe, Verlag C. H. Beck oHG, München.
- _____ (2021), "Asia Minor", Bruno Jacobs ve Robert Rollinger (Eds.), **A Companion to the Achaemenid Persian Empire**, Vol. 2, 1st edition, *içinde* (935-950), Wiley-Blackwell, Hoboken.
- Marshall, A. J. (1968), "Pompey's Organization of Bithynia-Pontus: Two Neglected Texts", **JRS**, 58(1-2), 103-109.
- Martin, Luther H. (1987), **Hellenistic Religions An Introduction**, Oxford University Press, New York, Oxford.
- _____ (1994), "Reflections on the Mithraic Tauroctony as Cult Scene", John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, *içinde* (217-224), L'ERMA di Bretschneider, Roma.
- _____ (2005), "The Roman Cult of Mithras: A Cognitive Perspective", **Religio: revue pro religionistiku**, XIV(2), 131-146.
- Masson-Oursel, Paul ve Morin, Louise (1986), "Mythology of Ancient Persia", Felix Guirand *et al.* (Eds.), **New Larousse Encyclopedia of Mythology**, with an Introduction by Robert Graves, (Trans. Richard Aldington ve Delano Ames), 21. Baskı, *içinde* (309-323), Crescent Books, New York.
- Mastrocinque, Attilio (2009), **Des Mystères de Mithra aux Mystères de Jésus**, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- _____ (2017), **The Mysteries of Mithras A Different Account**, ORA, 24, Mohr Siebeck, Tübingen.
- _____ (2020), "Mithras in Tarquinia", Matthew M. McCarthy ve Mariana Egri (Eds.), **The Archaeology of Mithraism: New Finds and Approaches to Mithras-Worship**, *içinde* (87-92), BABESCH Supplement 39, Peeters Publishers & Booksellers, Leuven.
- _____ (2022), **The Mithraic Prophecy**, BAR Publishing, Oxford.
- Matern, Petra (2002), **Helios und Sol: Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul.
- Mattingly, H. B. (1997), "Athens between Rome and the Kings: 229/8 to 129 B.C.", Paul Cartledge, Peter Garnsey ve Erich Gruen (Eds.), **Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History and Historiography**, *içinde* (120-144), University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Mayor, Adrienne (2013), **Mithradates Zehirlerin Kralı, Roma'nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi**, (Çev. Gürkan Ergin), 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Mazhjo, Nina (2017), "On Lincoln's Savior Mithras", **Dabir Journal**, 1(4), 57-62.
- _____ (2018), "Ritualized Body and Ritualized Identity: Recontextualizing the Initiation rituals of the Roman Mystery Cult of Mithras", **Chronica**, VII, IEMA, 58-64.
- _____ (2019), **When Mithras Came to Rome: The Cultural Transmission of Mithras from Persia to the Hellenistic and Roman Worlds**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Concordia Üniversitesi.

- McGing, Brian C. (1980), "Appian, Manius Aquillius, and Phrygia", **GRBS**, 21(1), 35-42.
- _____ (1986a), **The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus**, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1986b), "The Kings of Pontus: Some Problems of Identity and Date", **RhM**, Neue Folge, Bd. 129(3/4), 248-259.
- _____ (2014), "Iranian Kings in Greek Dress? Cultural Identity in the Mithradatid Kingdom of Pontus", Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Space, Place and Identity in Northern Anatolia, içinde** (21-38), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Merkelbach, Reinhold (1984), **Mithras**, Anton Hain Meisenheim, Hain.
- Messerschmidt, Wolfgang (2015), "Babylon in achaemenidischer und hellenistischer Zeit: Eine Stellungnahme zur aktuellen Forschungsdiskussion", Michael Blömer, Achim Lichtenberger ve Rubina Raja (Eds.), **Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change, içinde** (229-246), Bilingual Edition, Brepols Publisher N. V., Turnhout.
- Meyer, Marvin Wayne (Ed.) (1987), **The Ancient Mysteries: A sourcebook - Sacred Texts of the Mystery Religions of the Ancient Mediterranean World**, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania.
- Michels, Christoph (2009), **Kulturtransfer und monarchischer 'Philhellenismus'. Bithynien, Pontos und Kappadokien in hellenistischer Zeit**, V & R Unipress, Göttingen.
- Mitchell, Stephen (2001), **Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor I, The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule**, 2nd Edition, Clarendon Press, Oxford.
- Moazami, Mahnaz (2020), "Sasanian-Zoroastrian Intellectual Life in the Fifth and Sixth Centuries AD", John Curtis (Ed.), **Studies in Ancient Persia and the Achaemenid Period, içinde** (199-213), James Clarke Company & Limited, Cambridge.
- Moeller, Volker (1966), **Die Mythologie der vedischen Religion und des Hinduismus**, Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- Moga, Iulian (2019), **Religious Excitement in Ancient Anatolia: Cult and Devotional Forms for Solar and Lunar Gods**, Colloquia Antiqua, 23, Peeters Publishers & Booksellers, Leuven, Paris, Bristol, CT.
- Molé, Marijan (1963), **Culte, Mythe et Cosmologie dans l'Iran Ancien Le Problème zoroastrien et la tradition mazdéenne**, Presses Universitaires de France, Paris.
- Mørkholm, Otto (1991), **Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 BC)**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Morrisson, Cécile (2014), **Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641**, (Çev. Aslı Bilge), 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Mosser, Martin (2003), **Die Steindenkmäler der Legio XV Apollinaris**, Wiener Archäologische Studien, Bd. 5, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien.
- Muller, Yannik (2016), "Religion, Empire, and Mutilation: A Cross-Religious Perspective on Achaemenid Mutilation Practices", Diana Edelman, Anne Fitzpatrick-McKinley ve Philippe

- Guillaume (Eds.), **Religion in the Achaemenid Persian Empire Emerging Judaisms and Trends**, ORA, 17, *içinde* (177-227), Mohr Siebeck, Tübingen.
- Müller, Friedrich Max (2020), **Rigveda Samhita İnsanlığın İlk Dinsel Metinleri**, (Çev. Suat Ertüzün), Satori Yayınevi, İstanbul.
- Nagy, Levente (2019), **Pagans, Christians and their Surrounding. Archeological, Patristic and Church Historical Studies - Heiden, Christen und ihre Umwelt Archäologische, patristische und kirchengeschichtliche Studien**, Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 8, University of Pécs, Center for Ecclesiastical Studies – Forschungszentrum für Kirchengeschichte, Pécs.
- Narten, Johanna (2011), “Bahman, i. In the Avesta”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. III, Fasc. 4, <http://www.iranicaonline.org/articles/bahman-vohu-manah> (27.11.2021).
- Norwich, John Julius (2013), **Bizans I Erken Dönem (MS 323-802)**, (Çev. Hamide Koyusun), 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- O’Grady, Selina (2019), **Ve Tanrı İnsanı Yarattı İsa Zamanında Krallar, Kültler ve Fetihler**, (Çev. Melih Pakdemir), 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Olmstead, Albert Ten Eyck (1938), “Darius and His Behistun Inscription”, **The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, 55(4), 392-416.
- Olshausen, Eckart (1990), “Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos”, Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.3, *içinde* (1865-1906), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Ormerod, Henry Ardene (1997), **Piracy in the Ancient World - An essay in Mediterranean History**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Özkan Kılıç, Serap (2008), “Pers Ordusu”, Feridun Mustafa Emecen (Ed.), **Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-**, *içinde* (109-119), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2011), **Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özman, Recep (2014), “İlkçağda Hint-İran Kültürel İlişkileri”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 13(4), 1007-1016.
- Panciera, Silvio (1979), “Il Materiale Epigrafico Dallo Scavo Di S. Stefano Rotondo”, Ugo Bianchi (Ed.), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the ‘Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources’. Rome and Ostia 28-31 March 1978**, *içinde* (88-129), Études préliminaires aux religions orientales dans l’Empire romain, E. J. Brill, Leiden.
- Pastor, Luis Ballesteros (2003), “El culto de Mitridates a Zeus Estratio”, Marguerite Garrido-Hory ve Antonio Gonzalès (Eds.), **Histoire, espaces et marges de l’ Antiquité. Hommages à Monique Clavel-Lévêque**, Vol. 2, *içinde* (209-222), Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon.

- _____ (2013), “Nullis umquam nisi domesticis regibus. Cappadocia, Pontus and the Resistance to the Diadochi in Asia Minor”, Víctor Alonso Troncoso ve Edward M. Anson (Eds.), **After Alexander. The Time of the Diadochi (323-281 BC)**, içinde (183-198), Oxbow Books, Oxford.
- _____ (2016), “The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom”, Victor Cojocaru ve Alexander Rubel (Eds.), **Mobility in Research on the Black Sea Region**, Pontica et Mediterranea, Vol. VI, içinde (273-287), Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- _____ (2020a), “Between Magian Lore and Greek Paideia: Royal Education in the Kingdom of Pontus”, María-Paz De Hoz, Juan Luis García Alonso ve Luis Arturo Guichard Romero (Eds.), **Greek Paideia and Local Tradition in the Graeco-Roman East**, Colloquia Antiqua 29, içinde (1-18), Peeters Publishers & Booksellers, Leuven, Paris, Bristol, CT.
- _____ (2020b), “The Origins of the Ariobarzanid Dynasty”, **Gephyra - Doğu Akdeniz Bölgesi Eskiçağ Tarihi ve Kültürlerini Araştırma Dergisi**, 20, 61-78.
- Pero Tafur (1874), **Andanc’as e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos: (1435-1439)**, Imprenta de Migue Ginesta, Madrid.
- _____ (1926), **Travels and Adventures 1435–1439**, Trans. and edited with an Introduction by Malcolm Letts, 1st Published, George Routledge and Sons Ltd., London.
- _____ (2016), **Pero Tafur Seyehatnamesi 9 Mayıs 1437 – 22 Mayıs 1438**, (Çev., Önsöz ve Notlar Hakan Kılınç), 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Petit, Thierry (1990), **Satrapes et satrapies dans l’empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier**, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l’Université de Liège, Fascicule 254), Les Belles Lettres, Paris.
- Pourshariati, Parvaneh (2008), **Decline and Fall of the Sasanian Empire The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran**, I.B. Tauris, London.
- Price, Martin Jessop (1968), “Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea”, **NumChron**, 8, 1-12.
- Price, Simon Rowland Francis (2004), **Ritüel ve İktidar Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü**, (Çev. Taylan Esin), 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Raju, Poolla Tirupati (2002), “Hindistan Dinleri”, **Asya Dinleri**, (Çev. Abdullah Davudoğlu), 1. Baskı, içinde (23-216), İnkılâb Yayınları, İstanbul.
- Rak, Ivan Vadimovich (2006), **Mify Drevnego Irana**, U-Faktoriya, Yekaterinburg.
- Reinach, Théodore (1895), **Mithradates Eupator König von Pontos**, Mit Berichtigungen und Nachträgen des Verfassers ins deutsche Übertragen von A. Gotze, B. G. Teubner, Leipzig.
- Renan, Ernest (1882), **Marc-Aurèle et la fin du monde antique**, Calman-Lévy, Paris.
- Ricl, Marijana (2002), “The cult of the Iranian Goddess Anāhitā in Anatolia before and after Alexander”, **ŽAnt**, 52, 197-210.
- Riedweg, Christoph (2005), **Pythagoras His Life, Teaching, and Influence**, (Trans. Steven Rendall in collaboration with Christoph Riedweg and Andreas Schatzmann), Cornell University Press, Ithaca ve London.

- Ries, Julien (1990), "Le Culte de Mithra en Iran", Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.4, *içinde* (2728-2775), Walter De Gruyter, Berlin ve New York.
- Rigsby, Kent J. (1988), "Provincia Asia", **TAPhA**, 118, 123-153.
- Ritterling, Emil, (1925), "Legio", **RE**, Bd. 12.1-2, *içinde* (col. 1186-1838), J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Roller, Lynn E. (2013), **Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü**, (Çev. Betül Avunç), 1. Baskı, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Romagnoli, Diego (2011), **Mitra: Storia di un Dio Vol. I: India**, Carlo Saladino Editore, Palermo.
- _____ (2012), **Mitra: Storia di un Dio Vol. II: Iran**, Carlo Saladino Editore, Palermo.
- _____ (2013), **Mitra: Storia di un Dio Vol. III: Impero Romano, 1. I mitrei**, Carlo Saladino Editore, Palermo.
- _____ (2016), **Mitra: Storia di un Dio Vol. III: Impero Romano, 2. II Mitraismo in età imperiale**, Carlo Saladino Editore, Palermo.
- Roosevelt, Christopher H. (2017), **Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi**, (Çev. Hilal Gültekin Çatak), 1. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Rosenqvist, Jan Olof (1991), "The Hagiographical Evidence of Mithraism in Trebizond: Local Tradition or Learned Design?", **Eranos**, 89, 107-120.
- _____ (2002), "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", **Dumbarton Oaks Papers**, 56, 191-212.
- Rostovtzeff, Michael ve Ormerod, Henry Arden (1932), "Pontus and Its Neighbours: The First Mithridatic War", S. A. Cook, F. E. Adcock ve M. P. Charlesworth (Eds.), **CAH IX The Roman Republic 133-44 B.C.**, 1st Edition, *içinde* (211-260), Cambridge University Press, Cambridge.
- Rostovtzeff, Mikhail Ivanovich (1941), **The Social and Economic History of the Hellenistic World**, Vol. I, Clarendon Press, Oxford.
- Rtveladze, E. V. (1990), "İz nedavnih otkritiy Uzbekistanskoy iskusstvovedçeskoy ekspeditsii (UzİskE) v Severnoy Baktrii-Toharistane", **VDI**, 4(195), Nauka, Moskva, 135-145.
- Russell, Gerard (2016), **Unutulmuş Krallıkların Vârisleri: Ortadoğu'nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk**, (Çev. Aylin Kayapalı), 1. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Russell, James Robert (1987a), "Aša in Armenia", **Handes Amsorya: Zeitschrift fuer Armenische Philologie**, 101, Wien, 655-662.
- _____ (1987b), **Zoroastrianism in Armenia**, Richard Nelson Frye (Ed.), Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series, Vol. 5, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London.
- _____ (1990), "Pre-Christian Armenian Religion", Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.4, *içinde* (2679-2692), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- _____ (1991), "Armenia and Iran: III Armenian Religion", **Encyclopædia Iranica**, Vol. II, Fasc. 4, <https://iranicaonline.org/articles/armenia-iii> (27.02.2022).

- _____ (1994), “On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism”, John Russell Hinnells (Ed.), **Studies in Mithraism**, içinde (183-193), L’ERMA di Bretschneider, Roma.
- Saba, Mona (2021), Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında Anadolu Erken Zerdüşt (Magi) Dini”, Şevket Dönmez (Ed.), **Demir Çağı’nda Anadolu – İran – Turan. Anatolia – Iran – Turan in Iron Age**, içinde (85-101), Tarihsel Arkeoloji Çalışmaları II – Historical Archaeology Studies II, Ege Yayınları, İstanbul.
- Saprykin, Sergej Jur’evič (1990), “Die Propaganda von Mithridates Eupator und die Grenzfrage im Pontischen Reich”, Eckart Olshausen ve Holger Sonnabend (Eds.), **Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums**, 4, Geographica Historica, Bd. 7, içinde (83-94), Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam.
- _____ (1996), **Pontijskoe carstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor’e**, Nauka, Moscow.
- _____ (2007), “The Unification of Pontos: The Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commerce in the Euxine”, Vincent Gabrielsen ve John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges**, Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation’s Centre For Black Sea Studies, içinde (195-208), Aarhus University Press, Aarhus.
- _____ (2009), “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, Jakop Munk Højte (Ed.), **Mithradates VI and the Pontic Kingdom**, Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies, içinde (249-276), Aarhus University Press, Aarhus.
- Sarıkaya, Sevgi (2016), “Anadolu’da Pers Satraplık Sistemi”, **Cedrus**, IV, 75-90.
- _____ (2018), **Anadolu’da Persler Daskyleon Satraplığı**, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sarma, Dittakavi Subrahmanya (2005), **Hint Dini Tarihine Giriş**, (Çev. Fuat Aydın), Aytaç Yayınları, İstanbul.
- Saxl, Fritz (1931), **Mithras. Typengeschichtliche Untersuchungen**, Heinrich Keller, Berlin.
- Sayar, Mustafa Hamdi (2008), “Roma İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Süreçlerinde Ordunun Yapısı ile İmparatorluğun Mali Kaynakları Arasındaki Dengenin Oynadığı Rol Hakkında Bazı Düşünceler”, Feridun Mustafa Emecen (Ed.), **Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular - Oluşum, Teşkilât ve İşlev-**, içinde (95-99), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, Hanns-Peter (2006), “Mithra i. Mitra in old Indian and Mithra in old Iranian”, **Encyclopædia Iranica**, Online Edition, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-i> (24.12.2020).
- Schmitt, Rudiger (2009), **Die Altpersischen Inschriften der Achaimeniden Editio minor mit deutscher Übersetzung**, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- _____ (1978), “Die theophoren Eigennamen mit altiranisch *Miθra-”, Jacques Duchesne-Guillemin (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du**

- 1er au 8 septembre 1975, *içinde* (395-456), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi, E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Schütte-Maischatz, Anke ve Winter, Engelbert (2004), **Doliche - Eine kommagenische Stadt und ihre Götter - Mithras und Iupiter Dolichenus**, AMS 52, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- Schwartz, Martin (1975), "Cautes and Cautopates, the Mithraic torchbearers", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. II, *içinde* (406-423), Manchester University Press, Manchester.
- Schwertheim, Elmar (1974), **Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland**, EPRO 40, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1979), "Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult", **Antike Welt**, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte, 10, 1-76.
- Seyahatname-i Pisagoras Der İran** (1363), (Çev. Yusuf İ'tisâmî), Neşriyat-ı Komisyon-u Maârif, Tahran.
- Seyfeli, Canan (2011), "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 30, 139-183.
- Shahbazi, Alireza Shapour (1977), "The 'Traditional Date of Zoroaster' Explained", **BSOAS**, 40(1), 25-35.
- Sherk, Robert Kenneth (1980), "Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114", Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.7.2, *içinde* (954-1052), Walter De Gruyter, Berlin.
- Sherwin-White, Adrian Nicholas (1984), **Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1**, 1st Edition, Duckworth, London.
- Silverman, Jason M. (2016), "Was There an Achaemenid 'Theology' of Kingship? The Intersections of Mythology, Religion, and Imperial Religious Policy", Diana Edelman, Anne Fitzpatrick-McKinley ve Philippe Guillaume (Eds.), **Religion in the Achaemenid Persian Empire Emerging Judaisms and Trends**, *ORA*, 17, *içinde* (172-196), Mohr Siebeck, Tübingen.
- Simon, Marcel (1979), "Mithra et Les Empereurs", Ugo Bianchi (Ed.), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the 'Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources'. Rome and Ostia 28-31 March 1978**, *içinde* (411-428), Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, E. J. Brill, Leiden.
- Sims-Williams, Nicholas (2011), "Baga", **Encyclopædia Iranica**, Vol. III, Fasc. 4, <http://www.iranicaonline.org/articles/baga-an-old-iranian-term-for-god-sometimes-designating-a-specific-god> (06.02.2021).
- Skjærvø, Prods Oktor (2014), "Achaemenid Religion", **Religion Compass**, 8(6), 175–187.
- _____ (2005), **Introduction to Zoroastrianism**, <https://sites.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/zorocomplete.pdf> (20.03.2021).
- _____ (2011), **The Spirit of Zoroastrianism**, Yale University Press, New Haven and London.

- Snowdon, Michael (2005), **An Unexpected Province: The History of the Roman Province of Asia from 133 B.C. to 128 B.C.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, McMaster Üniversitesi.
- Soheil, Mehr Azar (2019), **The Concept of Monument in Achaemenid Empire**, 1st Edition, Routledge, New York.
- Soudavar, Abolala (2012), “Astyages, Cyrus and Zoroaster: Solving A Historical Dilemma”, **Iran – Journal of the British Institute of Persian Studies**, 50, 45-78.
- Speidel, Michael Alexander (2019), “Natione Ponticus: Roman Navy Soldiers and the Black Sea”, Victor Cojocaru, Ligia Ruscu, Thibaut Castelli ve Annamária-Izabella Pázsint (Eds.), **Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology And Religion**, Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- Speidel, Michael Paul (1978), “Parthia and the Mithraism of the Roman Army”, Jacques Duchesne-Gulien (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (479-483), *ActIr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi, E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- _____ (1980), **Mithras-Orion - Greek Hero and Roman Army God**, E. J. Brill, Leiden.
- Stählin, Felix (1924), “Laodike (23)”, **RE**, Bd. 12.1, içinde (col. 708-709), J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Stausberg, Michael (2002), **Die Religion Zarathustras. Geschichte - Gegenwart - Rituale**, Bd. 1, Kohlhammer, Stuttgart.
- Stock, St. George (2021), **Stoacılık**, (Çev. Melike Molacı), 1. Baskı, Fol Kitap, Ankara.
- Strauß, Karl (1927), “Die indische Religion”, Carl Clemen (Hrsg.), **Die Religionen der Erde**, içinde (95-144), Verlag F. Bruckmann, München.
- _____ (1996), “Mithradates VI. Eupator von Pontos. Der letzte grosse Monarch der hellenistischen Welt und sein Scheitern an der römischen Macht”, **Ktèma**, 21, 55-94.
- _____ (2009a), “Tavium”, **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 14, içinde (174), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- _____ (2009b), “Trocmi”, **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 14, içinde (937), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- Sullivan, Richard D. (1990), **Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC**, University of Toronto Press, Toronto.
- Summerer, Lâtife (1999), **Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontosgebiets**, Geographica Historica 13, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- _____ (2014), “Topographies of worship in northern ANATOLIA”, Tønnes Bekker-Nielsen (Ed.), **Space, Place and Identity in Northern Anatolia**, içinde (189-213), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Sundermann, Werner (1978), “Some more Remarks on Mithra in the Manichaean Pantheon”, Jacques Duchesne-Gulien (Red.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès**

- International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975, içinde** (485-499), *ActIr - Actes de congrès IV*, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Sweeney, Emmet (2008), **The Ramessides, Medes and Persians**, Vol. 4 in the series *Ages in Alignment*, Algora Publishing, New York.
- Şahin, Tahir Erdoğan (2018), “Strabon’un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala’dan Zimara’ya”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, 15(6), 11-39.
- _____ (2019), **Erzincan Tarihi 1-Başlangıcından Mengüçiklere**, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Şenergüç, Gamze (2019), **Anadolu’da Mithras ve Kalıntıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şenocak, Mehmet Bülent (2020), **Anadolu’da Roma Lejyonları ve Askeri Birlikleri**, 1. Basım, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Şerban, Ioan ve Băluță, Cloșca L. (1979), “On Mithraism in the Army of Dacia Superior”, Ugo Bianchi (Ed.), **Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the ‘Religio-Historical Character of the International Seminar on the Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources’. Rome and Ostia 28-31 March 1978, içinde** (573-578), *Études préliminaires aux religions orientales dans l’Empire romain*, E. J. Brill, Leiden.
- Şeriatı, Ali (2016), **Dinler Tarihi II**, (Çev. Ejder Okumuş), 5. Baskı, Fecr Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Dinler Tarihi I**, (Çev. Ejder Okumuş), 6. Baskı, Fecr Yayınları, Ankara.
- Taraporewala, Irach Jehangir Sorabji (2011), **Zerdüş Dini Zerdüş’ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm**, (Çev. Nice Damar), 3. Baskı, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- Taşdöner, Kevser (2017), **Anadolu’da Roma Eyaletleri Augustus Dönemi**, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Teichner, Felix (2013), “From *Aquileia* to *Carnuntum*: Geographical mobility along the Amber Road”, **Veleia**, 30, 47-73.
- Tekin, Oğuz (2017), “Eskiçağ Doğu-Batı Mücadelesinde Pers-Yunan Savaşları”, **Tarihte Doğu-Batı Çatışması Semavi Eyice’ye Saygı**, Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan (Eds.), *Sosyoloji Yıllığı* 12, içinde (215-222), Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Tezcan, Mehmet (2012), “Eskiçağ’da Roma İmparatorluğu’nun Karadeniz Bölgesi vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti”, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, içinde** (129-178), Serander Yayınları, Trabzon.
- Thieme, Paul (1938), **Der Fremdling im R̥gveda: eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryaman und ārya**, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig.
- _____ (1957), **Mitra and Aryaman**, Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, Vol. 41, Yale University Press, New Haven.
- _____ (1960), “The ‘Aryan’ Gods of the Mitanni Treaties”, **Journal of the American Oriental Society**, 80(4), 301-317.

- _____ (1975), "The concept of Mitra in Aryan Belief", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (21-39), Manchester University Press, Manchester.
- _____ (1978), "Mithra in Avesta", Jacques Duchesne-Guillemin (Ed.), **Études Mithraïques: Actes du 2e Congrès International, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975**, içinde (501-510), *Act'lr* - Actes de congrès IV, Bibliothèque Pahlavi - E. J. Brill, Téhéran, Liège, Leiden.
- Tıǧlı, Asiye (2004), **Zerdüşť Hayatı ve Öğretisi**, 1. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Tozan, Murat (2016), **Roma'nın Anadolu'daki Egemenlik Politikası Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89)**, 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tripolitis, Antonía (2002), **Religions of the Hellenistic-Roman Age**, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan.
- Tsetschladze, Gocha Revazovich (1992), "The Cult of Mithras in Ancient Colchis", **RHR**, 209(2), 115-124.
- _____ (1999), **Pichvnari and its Environs (6th Century BC-4th Century AD)**, Monique Clavel-Lévêque, Évelyne Geny et Pierre Lévêque (Eds.), *Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté*, 659, Presses Universitaires Franc-Comtoises, Paris.
- Turcan, Robert (1975), **Mithras Platonius Recherches Sur L'hellenisation Philosophique De Mithra**, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1997), **The cults of the Roman Empire**, (Trans. Antonia Nevill), 2nd Published, Blackwell Publishing, Oxford.
- Ulansey, David (1998), **Mithras Gizlerin Kökeni Antik Dünyada Kozmoloji ve Din**, (Çev. Hüsni Ovacık), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Urloiu, Radu (2010), "The Movements of Legio XV Apollinaris Under Trajan and Hadrian", **ANALELE Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir”, Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă**, 1(4), 90-107.
- Ustinova, Yulia (1990), "Naskal'nyye latinskiye i greçeskaya nadpisi iz Kara-Kamara", **VDI**, 4 (195), Nauka, Moskva, 145-147.
- _____ (1999), **The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom - Celestial Aphrodite and the Most High God**, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (2000), "New Latin and Greek Rock-Inscriptions from Uzbekistan", *Hephaistos*, 18, 169-179.
- Utrecht, Gonda (1975), "Mitra in India", John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (40-52), Manchester University Press, Manchester.
- Uzunel, Ömer (2021), **Mithra ve Mithraizm - Düalist Pagan Sembolizmi Işığında**, 1. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Ünal, Ahmet ve Girginer, Kazım Serder (2007), **Kilikya-Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Arkeoloji, Tarih ve Tarihi Coğrafya**, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul.

- Ünal, Mehmet Yaşar (2003), **Anadolu Anatanrıçası Kibele - Bir Uygarlığa Yön Veren Etkileri**, 2. Baskı, Kişisel Yayınlar, Ankara.
- Ünsal, Veli (2010), “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8(2), 129 – 144.
- _____ (2013), **Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Üzüm, Hamza (2016), “Mithra her yerde: Mithra Senkretizmi: Mithra’nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10, 33-65.
- Van Esbroeck, Michel (1990), *La Religion géorgienne pré-chrétienne*, Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.4, içinde (2694-2725), Walter De Gruyter, Berlin, New York.
- Varenne, Jean (2018a), “Anahita (ya da Anahid)”, (Çev. Kemal Özmen), Yves Bonnefoy (Ed.), **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, 1 içinde (55-56), Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- _____ (2018b), “Mithra (ya da Mihr, Mihir, Meher)”, (Çev. Kemal Özmen), Yves Bonnefoy (Ed.), **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, 2 içinde (162-164), Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Vasil’ev, Aleksander Aleksandrovich (1932), “Pero Tafur: A Spanish Traveler of the Fifteenth Century and His Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy”, **Byzantion**, 7(1), 75-122.
- _____ (1935), “A note on Pero Tafur”, **Byzantion**, 10(1), 65-66.
- _____ (2016), **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. Tevabil Alkaç), 1. Baskı, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Vaux, William Sandys Wright (2022), **Persler, Partlar, Sasaniler**, (Çev. Berna Asuman Uzun), 1. Baskı, say Yayınları, İstanbul.
- Vermaseren, Maarten Jozef (1951), “The Miraculous Birth of Mithras”, **Mnemosyne**, Vol. 4, Fasc. 3/4, 285-301.
- _____ (1963), **Mithras, The Secret God**, Chatto and Windus, Edinburg.
- _____ (1965), **Mithras, Geschichte eines Kultes**, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- _____ (1969), “Hellenistic Religions”, C. Jouco Bleeker ve Geo Widengren (Eds.), **Historia Religionum, I: Religions of the Past**, içinde (495-533), E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1971), **Mithriaca I The Mithraeum at S. Maria Capua Vetere**, E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1981), “Mithras in der Römerzeit”, Maarten Jozef Vermaseren (Hrsg.), **OrRR**, içinde (96-120), E. J. Brill, Leiden.
- _____ (1982), **Mithriaca III The Mithraeum at Marino**, E. J. Brill, Leiden.
- Vermaseren, Maarten Jozef ve Essen, Carel Claudius van (1965), **The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome**, E. J. Brill, Leiden.
- Versluys, Miguel John (2017), **Visual Style and Constructing Identity in the Hellenistic World: Nemrud Dağ and Commagene under Antiochos I**, Cambridge University Press, Cambridge.

- Vickers, Michael ve Kakhidze, Amiran (2001), "The British-Georgian Excavation at Pichvnari, 1998: The "Greek" and "Colchian" Cemeteries", **AS**, 51, 65-90.
- _____ (2004), **Pichvnari. Results of Excavations conducted by the Joint British-Georgian Pichvnari Expedition. Volume I. Pichvnari 1998-2002. Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. Part 1: Text**, Ashmolean Museum Publications, University of Oxford, The Batumi Archaeological Museum, Oxford ve Batumi.
- Vollkommer, Reiner (1991), "Mithras Tauroctonus. Studien zu einer Typologie der Stieropferszene auf Mithrasbildwerken", **Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité**, 103, 265-281.
- _____ (1992), "Mithras", **LIMC**, Bd. VI(1), *içinde* (583-626), Artemis Verlag, Zürich ve München.
- Walbank, Frank William (1994), **Die hellenistische Welt**, (Übers. Christian M. Barth), 4. Aufl., Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München.
- Waldmann, Helmut (1973), **Die Kommagenischen Kultreformen Unter König Mithradates I: Kallinikos und Seinem Sohne Antiochus I**, E. J. Brill, Leiden.
- Walsh, David (2018a), **The Cult of Mithras in Late Antiquity. Development, Decline, and Demise Ca. A.D. 270-430**, Late Antique Archaeology (Supplementary Series) Vol. 2, E. J. Brill, Leiden, Boston.
- _____ (2018b), "Reconsidering the Butt Road "Church," Colchester: Another Mithraeum?", **JLA**, 11(2), 339-374.
- Walter, Burkert (1999), **İlkçağ Gizem Tapıları**, (Çev. Bahadır Sina Şener), 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Wellesley, K. (1953), "The Extent of the Territory Added To Bithynia By Pompey", **RhM**, Neue Folge, Bd. 96(4), 293-318.
- Wesch-Klein, Gabriele (2001), "Bithynia, Pontus et Bithynia, Bithynia et Pontus: Ein Provinzname im Wandel der Zeit", **ZPE**, Bd. 136, 251-256.
- Wheeler, Everett L. (2000), "Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala -and beyond", Yann Le Bohec ve Catherine Wolff (Eds.), **Les Légions de Rome sous le Haut-Empire**, Actes du Congrès de Lyon (17-19 Septembre 1998), Tome 1, *içinde* (259-308), De Boccard, Paris.
- Widengren, Geo (1965), **Die Religionen Irans**, Christel Matthias Schröder (Hrsg.), Die Religionen der Menschheit, Bd. 14, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- _____ (1966), "Mithraic Mysteries in the Greco-Roman World, with special regard to their Iranian background", **La Persia e il mondo greco-romano**, **Accademia Nazionale dei Lincei**, *içinde* (433-455), Anno 363, Quaderno 76, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
- Wiesehöfer, Josef (2003a), **Antik Pers Tarihi**, (Çev. Mehmet Ali İnci), 1. Baskı, Telos Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2003b), "Aryans", **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 2, *içinde* (86), E. J. Brill, Leiden ve Boston.

- Wilhelm, Gernot (2006), “Mittani (Mitanni, Maittani)”, **BNP Antiquity**, Hubert Cancik ve Helmuth Schneider (Eds.), Vol. 6, *içinde* (90), E. J. Brill, Leiden ve Boston.
- Willoughby, Harold R. (1929), **Pagan Regeneration: A Study of Mystery Initiations in the Graeco Roman World**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Winter, Engelbert ve Blömer, Michael (2018), **Dolice. Kùltürlerin Kavşak Noktasında Bir Antik Şehir. Dolice Şehri ve Jüpiter Dolichenus Kutsal Alanı Rehberi**, Gaziantep Şehitkamil Belediyesi, Gaziantep.
- Witschel, Christian (2013), “Die Ursprünge des Mithras-Kult Orientalischer Gott oder westliche Neuschöpfung?”, Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Hrsg.), Clauss Hattler (Red.), **Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich**, *içinde* (219-229), Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Wojan, Franck (2006), “Trapézonte du Pont sous l’Empire romain: Étude historique et corpus monétaire”, **RN**, 6e série, 162, 181-229.
- _____ (2016), “Monnaies inédites de Trapézonte du Pont”, **BSFN**, 71(7), 258-261.
- Wüst, Ernst (1932), “Mithras”, **RE**, Bd. 15.2, *içinde* (col. 2131-2155), J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Yarlıgaş, Oğuz (2016), “Legio XV Apollinaris’in Doğu’daki Görevleri ve Satala’ya Konuşlandırıldığı Tarih Üzerine”, Ahmet Vedat Çelgin ve Nalan Eda Akyürek Şahin (Eds.), **Eskiçağ Yazıları 10 / Akron 13**, *içinde* (127-157), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu’da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kent Üniversitesi.
- Yıldırım, Nimet (2008), **Fars Mitolojisi Sözlüğü**, 1. Baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), **İran Mitolojisi - Kökenleri, Kaynakları, Ana Temaları**, 2. Baskı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2016a), **İran Kültürü Zerdüş’ten Firdevsî’ye Sadî’den Şamlû’ya İran’ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları**, 1. Baskı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2017), **İran Edebiyatı Başlangıçtan İslamiyet’e Kadar**, 2. Baskı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Yıldırım, Ercüment (2016b), “Suriye Eyaleti’nin Kuruluşuna Kadar Roma’nın Doğu Akdeniz de Korsanlıkla Mücadelesi”, **Cedrus**, IV, 91-103.
- Yıldırım, Şahin (2019), “Satala 2017 Yılı Kazı ve Araştırma Çalışmaları”, **40. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3. Cilt, *içinde* (429-436), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____ (2020), “Satala 2018 Yılı Kazı ve Araştırma Çalışmaları”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 4. Cilt, *içinde* (231-242), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın, Ankara.
- Yitik, Ali İhsan (2016), “Hinduizm”, Şinasi Gündüz (Ed.), **Yaşayan Dünya Dinleri**, 4. Baskı *içinde* (277-305), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Yitik, Ali İhsan ve Arslan, Hammet (2011), “Vedalar ve Kaynağı Üzerine”, **Milel ve Hilal İnanç-Kültür-Mitoloji**, 8(1), 225-250.

Yonar, Gönül (2016), **Yaratılış Mitolojileri**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Young, T. Cuyler (2006), “The early history of the Medes and the Persians and the Achaemenid empire to the death of Cambyses”, **CAH IV Persia, Greece and the Western Mediterranean, c. 525 to 479 BC**, 2nd Edition, *içinde* (1-52), Cambridge University Press, Cambridge.

Zerdüş Spitama Avesta Bölümler (2011), (Çev. ve Haz. Eshat Ayata), 3. Baskı, Kora Yayın, İstanbul.

Zhmud, Leonid Jakovlevič (2012), **Pythagoras and the Early Pythagoreans**, (Trans. from Russian Kevin Windle ve Rosh Ireland), 1st Published, Oxford University Press, Oxford.

<https://www.mithraeum.eu/tabula> (09.07.2022).

EKLER

EK 1: 10. Mihr Yešt (Mithra'ya İlahi)

0. Ahura Mazda sevindirilsin!...

Aşem Vohu: Kutsallık bütün iyi şeylerin en iyisidir....

Ben kendimi bir Mazda tapıcısı olduğumu, Zerdüşt'ün takipçisi olduğumu, Daevalardan nefret ettiğimi Ahura'nın yasalarına itaat ettiğimi itiraf ediyorum;

Kutsallığın kutsalına ve efendisine [Havani]'ye kurban, dua, kefarete ve şükretme için...

Bin kulağı olan, on bin gözü olan kendi adıyla çağrılan bir Yazata olan Mithra'ya ve Rama Hvastra'ya,

Kurbanla, duayla, kefaretle ve şükretmeyle teskin ol.

Yatha ahu vairyo: Efendimizin arzusu kutsallığın yasasıdır...

[I]

1. Ahura Mazda, Spitama Zerdüşt'e konuştu, dedi ki: 'Ey Spitama! Gerçekten de ben geniş otlakların sahibi Mithra'yı yarattığım zaman, onu kendim kadar, yani Ahura Mazda kadar kurban sunulmaya değer, dua edilmeye değerde yarattım.

2. 'Mithra'ya yalan söyleyen zalimler bütün ülkeye ölüm getirirler, inançlı dünyayı yüz kötü kişi kadar incitirler. Akdi bozma Ey Spitama! Ne inançsızlarla girdiğin akdi, ne de senin kendi inancında olan, inançlılarla girdiğin akdi. Çünkü Mithra hem inançlılara hem de inançsızlara sahip çıkar.

3. 'Geniş otlakların sahibi Mithra, Mithra'ya yalan söylemeyenlerin atlarına hızlılık verir.

'Ahura Mazda'nın oğlu Ateş, Mithra'ya yalan söylemeyenlere en doğru yolu verir.

'İnançlıların iyi, güçlü, iyiliksever Fravaşileri Mithra'ya yalan söylemeyenlere erdemli bir döl verir.

4. 'Parlaklığı ve görkemi için ona, yani geniş otlaklara sahip Mithra'ya duyulmaya değer bir kurban sunacağım.

'Biz Aryen milletlerine mutlu bir yerleşim alanı veren ve iyi bir yerleşim alanı veren geniş otlaklara sahip Mithra'ya içki adağı sunarız.

5. 'O, bize yardım için gelsin! O, bize refah için gelsin! O, bize neşe için gelsin! O, bize merhamet için gelsin! O, bize sağlık için gelsin! O, bize zafer için gelsin! O, bize iyi vicdan için gelsin! O, bize saadet için gelsin! Ki o haşmetli, hükmedici, kurban sunulmaya değer, dua edilmeye değer, tüm maddi dünyanın hiçbir yerinde aldatılmayan, geniş otlakların sahibi Mithra'dır.

6. 'Ona, güçlü Yazata olan güçlü Mithra'ya, yaratıkların en iyilikseverine içki adağı sunacağım: Ona hayırseverlik ve dualar için başvuracağım: Ona, geniş otlaklara sahip Mithra'ya, Haoma ve etle, baresma ile, dilin bilgeliğiyle, kutsal büyülerle, sözlerle, işlerle, içkilerle ve doğru söylenmiş sözlerle duyulmaya değer bir kurban sunacağım.

'Yenghe hatam: Ahura Mazda'nın bildiği bütün varlıklara...

[II]

7. 'Biz doğruyu söyleyen, toplantılara başkanlık eden, bin kulağı olan, iyi yapılı, yüksekte on bin gözü olan, çok bilgili, uyumayan ve her zaman uyanık, geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunacağız;

8. 'Ki ona ülkelerin reisleri, birbiriyle savaşan milletlerin mücadelesinde kendilerine zarar verenlere karşı, savaş nizamında gelen düşmanlara karşı muharebe meydanına giderken kurbanlar sunarlar.

9. 'Hangi taraf dindar bir kalple tam inançlı bir biçimde ona hürmet ettiyse, iblis cezalandıran rüzgârla bilgelerin lanetli düşünceleriyle geniş otlakların sahibi Mithra o tarafa tutar.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[III]

10. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık... geniş otlakların sahibi Mithra'ya, kurban sunarız.

11. 'Ki ona süvariler atlarının sırtında taparak; kendi ekipleri için hızlılık, kendi bedenleri için sağlık dilerler, kendilerinden nefret edenleri tam bir başarıyla kollasınlar, düşmanlarını cezalandırsınlar, rakiplerini, düşmanlarını, kendilerinden nefret edenleri bir vuruşta yere sersinler diye,

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[IV]

12. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya, kurban sunarız;

13. 'Ki o göksel tanrıların ilki olarak Hara'ya ebedi, hızlı atlı güneşten önce ulaşır; altın bir dizilişte en başta olarak, güzel zirveleri tutar ve oradan Aryenlerin mekânına iyiliksever bir gözle bakar.

14. 'Yiğit reislerin kendi ordularını harp düzenine koyduğu yerde;

Otlak ve su bakımından zengin olan yüksek dağların sığırlara bolluk sunduğu yerde;

Suları tuzlu derin göllerin bulunduğu yerde;

Geniş akımlı nehirlerin şiştiği, İşkata ve Pouruta'a, Mouru ve Haroyu'ya, Gava-Sughdha ve Hvairizem'e doğru hızla aktığı yerde;

15. 'Arezahi ve Savahi'de, Fradadhafşu ve Vidadhafşu'de, Vourubareşti ve Vourujareşti'de, sığırların mekânı, sürülerin yerleşim alanı Hvanirath'ın bu parlak Karşvare'sinde, güçlü Mithra, sağlık veren bir gözle bakar;

16. 'O ki bütün Karşvareler boyunca ilerleyen, görülmeyen bir Yazata'dır, zafer getirir, O ki bütün Karşvareler boyunca ilerleyen, görülmeyen bir Yazata'dır, egemenlik getirir; dindar bir niyetle kendisine kutsal bir biçimde içki sunanlara zafer kazanmaları için güçlerini çoğaltır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[V]

17. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki ona hiç kimse yalan söylememeli; ne bir evin efendisi, ne bir köyün efendisi, ne bir kabilenin efendisi, ne de bir vilayetin efendisi.

18. Eğer bir evin efendisi ya da bir köyün efendisi ya da bir kabilenin efendisi ya da bir vilayetin efendisi ona yalan söylese, o zaman Mithra kızgın ve küskün bir biçimde gelir ve o evi, o köyü, o kabileyi ve o vilayeti paramparça eder; evlerin efendilerini, köylerin efendilerini, kabilelerin efendilerini, vilayetlerin efendilerini ve vilayetlerin en önde gelenlerini paramparça eder.

19. 'Mithra'ya yalan söylemiş kişi hangi taraftaysa, Mithra, kızgın ve küsmüş bir biçimde o tarafa yönelir ve gazabı dinmek bilmez.

20. 'Mithra'ya yalan söyleyenler, ne kadar hızlı koşuyor olurlarsa olsunlar, ulaşamazlar; ata binemezler ...; arabayı süremezler ...; Mithra'nın düşmanlarının attığı mızrak, geriye doğru gider, okları geriye doğru gider, Mithra'nın düşmanlarının geliştirdikleri kötü büyülerin sayısından dolayı.

21. 'Ve mızrak iyi atılsa bile, vücuda ulaşsa bile, yara açmaz, Mithra'nın düşmanlarının geliştirdikleri kötü büyülerin sayısından dolayı. Rüzgâr Mithra'nın düşmanlarının attığı mızrağı uzaklaştırır, Mithra'nın düşmanlarının geliştirdikleri kötü büyülerin sayısından dolayı.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[VI]

22. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız; 'Ki O, ona yalan söylememiş adamı kederden kurtarır, onu ölümden kurtarır.

23. 'Bizi kederden kurtar, Bizi kederden kurtar, Ey Mithra! Çünkü biz sana yalan söylemedik. Sen Mithra'ya yalan söyleyenlerin bedenine büyük korkular salarsın; onların kollarındaki gücü alıp götürürsün, kızsın, güçlüsün; onların ayaklarındaki hızlılığı alıp götürürsün, gözlerindeki görmeyi alıp götürürsün, kulaklarındaki duymayı alıp götürürsün.

24. 'Mithra'nın bütün ruhunun gücüyle yardıma geldiği adama keskin mızrağın ya da uçan okun hiçbir zararı dokunmaz ki o on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz Mithra'dır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[VII]

25. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O soyludur, derin, güçlü ve refah verendir; toplantıların başkanıdır, dualarla memnun olan, yüksek, bedene bürünmüş Sözdür, güçlü kolları olan bir savaşçıdır;

26. 'Ki O, Daevaların kafataslarını parçalayandır ve acı vermekte son derece zalimdir; Pairikalara karşı koyan Mithra'ya yalan söyleyen adamları cezalandırandır; aldatılmadığı zaman milletlere büyük güç verendir; aldatılmadığı zaman milletlere büyük zafer verendir;

27. 'Ki O yıkımdan hoşlanan milletin yollarını yerle bir eder,

Onların zaferini alıp götürür, zafer için onların gücünü alıp götürür, onları biçare biçimde alıp götürür ve onlara on binlerce darbe indirir; ki o on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz Mithra'dır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[VIII]

28. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya, kurban sunarız;

'Ki O, yüksek evin sütunlarını tutar ve onun direklerini sağlam yapar; memnun kaldığı eve öküz sürüsünü ve erkek çocuklar verir; incindiği evleri paramparça eder,

29. 'Sen Ey Mithra! Milletlere hem iyisin hem kötü; Sen Ey Mithra! İnsanlara hem iyisin hem kötü; Sen Ey Mithra! Milletler için hem barışı hem belayı elinde tutuyorsun.

30. 'Sen; efendisi dindar olan, ellerinde içki adaklarını tutarak sana kurban sunan, içinde düzgün sözlerle adınla çağrıldığı evleri geniş yaparsın, güzel kadınlı, güzel arabalı kılsın, güzel temelli yaparsın, temelli üzerinde yükseltirsin.

31. 'Adınla çağrıldığı bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey güçlü Mithra!

'Adınla çağrıldığı bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey en iyiliksever Mithra!

'Adınla çağrıldığı bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey aldatılmaz Mithra!

32. 'Bizim kurbana kulak ver, Ey Mithra! Bizim kurbanla memnun olasın, Ey Mithra! Gel, kurbanımızın yanına otur! İçkilerimizi kabul eyle! Onları kutsandığı gibi kabul et! Onları sevgiyle bir araya getir ve onları Geronmana'ya ser!

33. 'Senden dilediğimiz bu lütufları bize bağışla Ey güçlü tanrı! Vahyin sözlerine uygun olarak, yani zenginliği, gücü ve zaferi, iyi vicdanı ve saadeti, iyi namı ve iyi bir ruhu; mutluluk veren bilgeliği ve bilgiyi, Ahura tarafından verilmiş muzaffer gücü, Aşa-Vahišta'nın mahfedicisi Egemenliği ve Kutsal Sözle ilgili yapılan (Tanrı ile) konuşmayı.

34. 'Bağışla ki biz iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde bütün düşmanlarımızı cezalandıralım; iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde bütün rakiplerimizi cezalandıralım; iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde Daevaların ve adamların, Yatuların ve Pairikaların, ezenlerin, körlerin ve sağrıların bütün kötülüklerini cezalandıralım.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[IX]

35. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Zafer kazanan, ordu yöneten, bin duyuya sahip;

Güç kullanan, güç sahibi ve her şeyi bilen;

36. 'Ki O muharebeyi harekete geçirir, muharebede (düşmanlara) karşı durur, muharebede (düşmanlara) karşı durarak, dizili cepheleri paramparça eder, savaşa girmiş kolların kanatları sallanır ve O, mahfeden ordunun merkezinde dehşet yaratır.

37. 'O, onların üzerine keder ve korku getirebilir, gerçekten de onların üzerine keder ve korku getirir; Mithra'ya yalan söyleyenlerin kafalarını imha eder, Mithra'ya yalan söyleyenlerin kafalarını uçurur.

38. 'Mithra'ya yalan söyleyenlerin yaşadıkları yer üzüntülü olur, çocukların olmadığı bir yer olur ve gerçekten de, inançlı insanların şeytani bir katili olur. Otlayan inek iflah olmaz sapa bir yola girer, Mithradrujelerin vadileri boyunca gider: Onlar yolda dururlar, yanaklarından yaşlar süzülür.

39. 'Onların iyi gerilmiş yayın telinden atılmış şahin tüylü okları hedefe doğru uçarlar, hedefi bulmazlar, çünkü geniş otlakların sahibi Mithra öfkeli, küskün ve memnun edilmemiş bir biçimde gelir ve onları yakalar.

'Onların çok sivri ve keskin mızrakları, uzun mızrakları ellerinden hedefe doğru fırlatılırlar ve hedefi bulmazlar, çünkü geniş otlakların sahibi Mithra öfkeli, küskün ve memnun edilmemiş bir biçimde gelir ve onları yakalar.

40. 'Onların iyi çekilmiş ve adamların kafalarına inen kılıçları hedefi bulmaz, çünkü geniş otlakların sahibi Mithra öfkeli, küskün ve memnun edilmemiş bir biçimde gelir ve onları yakalar.

'Onların iyi düşen ve adamların kafalarına inen değnekleri hedefi bulmaz, çünkü geniş otlakların sahibi Mithra öfkeli, küskün ve memnun edilmemiş bir biçimde gelir ve onları yakalar.

41. 'Mithra onlara korku salar; Raşnu onlara karşı korku salar; kutsal Sraoşa onları her taraftan dünyanın iki koruyucu Yazata'sına doğru savurur. Onlar ordunun saflarını dağıtırlar, çünkü geniş otlakların sahibi Mithra öfkeli, küskün ve memnun edilmemiş bir biçimde gelir ve onları yakalar.

42. 'Onlar ağlayarak geniş otlakların sahibi Mithra'ya seslenirler, derler ki: 'Ey Mithra, Sen geniş otlakların sahibi! İşte kabına sığmayan atlarımız bizi alıp götürür, Mithra'dan kaçarken: İşte sağlam ordumuz kılıçtan geçirildi, Ey Mithra!'

43. 'Ve o zaman geniş otlakların sahibi Mithra, onları yere sererek, onlardan ellilercesini ve yüzlercesini, yüzlercesini ve binlercesini, binlercesini ve on binlercesini, on binlercesi ve birçoğunu öldürdü; geniş otlakların sahibi Mithra sinirli ve küskünken.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[X]

44. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki onun yeryüzü kadar geniş yerleşim alanı, maddi dünyanın ötesine uzanır, geniş, sınırsız, parlak ve her tarafa uzanan bir mekândır.

45. 'Ki onun sekiz arkadaşı bütün yüksek yerlerde, bütün gözetleme yerlerinde Mithra için casusluk yapmak için oturur, Mithra'ya yalan söyleyen adamı gözetlerler, onlara bakarlar, Mithra'ya yalan söylemiş olanları hatırlarlar ama yaşamları Mithra'ya yalan söylemiş olanlar tarafından, daha doğrusu inançlı adamların iblis katilleri tarafından kastedilenlerin yollarını korurlar.

46. 'Yardım ederek ve koruyarak, arka taraftan ve ön taraftan koruyarak, binlerce casusu olan, güçlü, her şeyi bilen, aldatılamaz tanrı, geniş otlakların sahibi Mithra, bütün ruhuyla yardımına geldiği adama kandırılmaz bir casus ve gözetleyici olduğunu kanıtladı.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XI]

47. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Geniş toynaklı atları birbiriyle çatışan ülkelerin mücadelesinde mahfeden ordulara karşı, savaş nizamında gelen düşmanlara karşı taşıdıkları her tarafa nam salmış yaşla bir tanrı.

48. 'Ve Mithra birbiriyle çatışan ülkelerin mücadelesinde mahfeden ordulara karşı, savaş nizamında gelen düşmanlara karşı gittiğinde, o zaman Mithra'ya yalan söylemiş olanların ellerini bağlar, görme görüşünü bozar, kulaklarından duymayı alır; onlar artık ayakları üzerinde hareket edemezler; onlar artık bu insanlara, bu düşmanlara karşı gelemmezler, geniş otlakların sahibi Mithra onlara karşı kötü niyet taşıdığı zaman.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XII]

49. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

50. 'Ki onun için Yaratıcı Ahura Mazda, etrafından birçok (yıldızın) döndüğü, ne gecenin ne karanlığın geldiği, ne soğuk rüzgârın ne sıcak rüzgârın geldiği, ne ölümcül hastalığın, ne de Daevaların yol açtığı kirliliğin geldiği ve bulutların Haraiti Bareza'ya ulaşamadığı parlak bir dağ olan Hara Berezaiti'de bir yerleşim alanı inşa etti;

51. 'Bütün Ameşa-Spentaların güneşle uyum içinde onun için tam bir inançla, tam bir dindar kalple yaptıkları ve onun bütün maddi dünyayı Haraiti Bareza'dan denetlediği bir yerleşim alanı.

52. 'Ve oraya kötü niyetli kötü bir işçi hücum ettiği zaman, geniş otlakların sahibi Mithra hızla, hızlı bir adımla gidip atlarını arabasına koşumlandırır, orduyu cezalandıracak, kötülüğün gücünü cezalandıracak bir darbe indiren güçlü kutsal Sraoşa ve Nairyo-sangha ile birlikte.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XIII]

53. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

54- 'Ki O yukarıya kalkmış elleriyle her zaman Ahura Mazda yalvararak, der ki: 'Ben bütün yaratıklarının sevecen koruyucusuyum. Ben bütün yaratıklarının sevecen bakıcısıyım; buna rağmen insanlar, diğer tanrıları adlarıyla çağırıp, adak adadıkları gibi bana bir adakla tapmıyorlar.

55. "Eğer insanlar benim adıyla çağırıldığım bir adak ile bana tapsalar, tıpkı öteki Yazatalara onların adını çağırarak adaklarla adadıkları gibi, o zaman ben tespit edilmiş zamanda inançlılara gelirdim; Benim güzel ölümsüz yaşamımın tespit edilmiş zamanında gelirdim."

56. "Ama ellerinde içki tutan dindar adam sana gerçekten, adınla çağırıldığın bir adakla ve uygun sözlerle tapar.

'Adınla çağırıldığın bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey güçlü Mithra!

'Adınla çağırıldığın bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey en iyiliksever Mithra!

'Adınla çağırıldığın bir adakla, düzgün sözlerle sana içki sunacağım, Ey aldatılamaz Mithra!

57. "Bizim kurbana kulak ver, Ey Mithra! Bizim kurbanla memnun olasın, Ey Mithra! Gel, kurbanımızın yanına otur! İçkilerimizi kabul eyle! Onları kutsandığı gibi kabul et! Onları sevgiyle bir araya getir ve onları Garonmana'ya ser!"

58. "Senden dilediğimiz bu lütufları bize bağışla Ey güçlü tanrı! Vahyin sözlerine uygun olarak, yani zenginliği, gücü ve zaferi, iyi vicdanı ve saadeti, iyi namı ve iyi bir ruhu; mutluluk veren bilgeliği ve bilgisi, Ahura tarafından verilmiş muzaffer gücü Aşa-Vahišta'nın mahfedicisi Egemenliği ve Kutsal Sözle ilgili yapılan (Tanrı ile) konuşmayı.

59. "Bağışla ki biz iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde bütün düşmanlarımızı cezalandıralım; iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde bütün rakiplerimizi cezalandıralım; iyi ruhta ve yüksek ruhta, sevinçle iyi ruhta coşmuş bir biçimde Daevaların ve adamların, Yatuların ve Pairikaların, ezenlerin, körlerin ve sağrıların bütün kötülüklerini cezalandıralım.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XIV]

60. "Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki onun namı iyidir, onun biçimi iyidir, onun zaferi iyidir;

Ki O isteğine göre bağışlayacağı iyilik sahibidir, isteğine göre vereceği otlak alanlarının sahibidir; toprağı ekenlere zararsızdır, ..., iyilikseverdir; ki O on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz tanrıdır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XV]

61. "Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Sağlam bacaklı, tam uyanık bir gözetleyici; yiğit, toplantıların başkanı; Suları ileriye doğru akıtan; yakarıları dinleyen; suları akıtan ve bitkileri büyüten; Karşvarelere hükmeden; kurtaran; mutlu; aldatılamaz; pek çok duyu sahibi; bilge sahibi bir yaratık;

62. "Ki O Mithra'ya yalan söylemiş olana ne güç ne de dinçlik verir; Mithra'ya yalan söylemiş olana ne zafer verir ne iyilik.

63. "Sen onların kollarındaki gücü alıp götürürsün, kızarsın, güçlüsün; onların ayaklarındaki hızlılığı alıp götürürsün, gözlerindeki görmeyi alıp götürürsün, kulaklarındaki duymayı alıp götürürsün.

'Mithra'nın bütün ruhunun gücüyle yardıma geldiği adama keskin mızrağın ya da uçan okun hiçbir zararı dokunmaz ki o on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz tanrıdır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XVI]

64. "Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O güzel, her tarafa uzanan büyük ve güçlü yasanın sahibidir ve yüzü yeryüzünün yedi Karşvare'sinin tümüne bakar;

65. "Ki O en hızlıların arasında en hızlıdır, en özgür olanların arasında en özgürdür, en güçlülerin arasında en güçlüdür, toplantı başkanlarının başkanıdır; üremeyi verendir, semizliği verendir, sığır verendir, egemenlik verendir, oğul verendir, neşe verendir ve saadet verendir.

66. "Ki Onunla Aşi Vanguhi ve kendi ışık arabasında Parendi, heybetli Cesur Yürek, kralvari heybetli Görkem, heybetli egemen Gökyüzü, bilgelerin beddua veren heybetli düşüncesi, inançlıların heybetli Fravaşileri ilerledi ve O, Mazda'nın pek çok inanç tapıcısını bir arada tuttu.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XVII]

67. "Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O, göksel maddelerden yapılmış yüksek tekerlekli parlak arabasını Arezahi'nin Karşvare'sinden Hvaniratha'nın Karşvare'si boyunca sürer; (arabasına) egemenliğin tekeri, Mazda tarafından yaratılmış Görkem ve Ahura tarafından yaratılmış Zafer eşlik eder;

68. "Ki onun arabasının etrafı, büyük Aşi Vanguhi ile çevrilmiştir; ki ona Mazda'nın Yasası yol açar, rahat gidebilsin diye; ki onu beyaz, parlayan, uzaktan görülen, iyiliksever, bilgi sahibi dört göksel savaş atı, göksel alan boyunca hızla çeker, bilgelerin beddua veren düşüncesi onu ileri ittiğinde;

69. "Ki ondan, görülmeyen bütün Daevalar ve Varenya iblisleri korkudan kaçarlardı. Aman ha! Düşmanına karşı bin taraftan saldıran o on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz, öfkeli tanrının saldırısına maruz kalmayalım.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XVIII]

70. "Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki ondan önce Ahura tarafından yaratılmış Verethraghna; bir vuruşta öldüren, takip eden, öfkeli, ıslak yüzü, güçlü, demir dişli, ön pençeleri demir olan, demir silahlı, demir kuyruklu, demir çeneli bir domuz

biçiminde, keskin dişli bir erkek domuz biçiminde, keskin çeneli bir domuz biçiminde, düşmanlara karşı koymak için koşar;

71. 'Ki O, kaçan düşmanın ensesine yapışarak, meydan muharebesinde düşmanı Cesur Yürek ile birlikte cezalandırır, hayatın özünü ve belkemiğini, varlığın özünü ve kaynağını cezalandırıncaya kadar, ne onu cezalandırmış olduğunu düşünür, ne de bunu bir darbe olarak düşünür.

72. 'Bütün organları paramparça eder ve Mithra'ya yalan söylemiş insanların kemiklerini, saçlarını, beyinlerinin ve kanlarını toprağa karıştırır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XIX]

73. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O, elleri yukarıya kalkmış şekilde sevinerek, haykırır, şöyle der:

74. "Ey Ahura Mazda, en iyiliksever ruh! Maddi dünyanın Yaratıcısı, Kutsal Sen!

"Eğer insanlar benim adımla çağrıldığım bir adak ile bana tapsalar, tıpkı öteki tanrılara onların adını çağırarak adaklarla yaptıkları gibi, o zaman ben tespit edilmiş zamanda inançlılara gelirdim;

Benim güzel ölümsüz yaşamımın tespit edilmiş zamanında gelirdim.'

75. 'Bölgemiz korunsun; bölgemizden hiçbir zaman sürgüne gönderilmeyelim, evimizden, köyümüzden, kabilemizden, ülkemizden sürgüne gönderilmeyelim.

76. 'Sen kötülerin kötülüğünü, kötü adamların kötülüğünü defedersin: inançlı adamların katillerini paramparça et!

'Senin güzel atların var, senin güzel arabın var, sen her yakarıya yardım götürürsün, sen güçlüsün.

77. 'Birçok kutsamayla, iyi içki kutsamalarıyla, pek çok adakla, iyi içki adaklarıyla, yardım için sana dua edeceğim ki biz sende ikamet ederek, iyi bir mekânda, arzu edilebilen bütün zenginliklere sahip olarak yaşayalım diye.

78. Sen geniş otlakların sahibi Mithra'ya iyi bir biçimde öven bu milletleri korursun; yıkımdan hoşlananları paramparça edersin. Sana yardım için dua edeceğim: O; heybetli, son derece güçlü, saygı değer, övgüye layık, ülkelerin görkemli efendisi Mithra bize yardıma gelsin.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XX]

79. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O Raşnu için yerleşim alanı yarattı ve Raşnu ona uzun süren dostluk için bütün ruhunu verdi;

80. 'Sen yalan söylemeyenlerin koruyucusu ve bakıcısı: Sen yalan söylemeyenlerin gözetenisin. Seninle, Ahura tarafından yaratılmış Verethraghna bütün dostlukların en iyisini kurdu ve böylelikle Mithra'ya mahrem biçimde bile yalan söylemiş pek çok kişi cezalandırılarak yere serildi.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXI]

81. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O Raşnu için yerleşim alanı yarattı ve Raşnu ona uzun süren dostluk için bütün ruhunu verdi;

82. 'Ki ona Ahura Mazda bin duyu verdi ve görmesi için on bin göz verdi. O bu gözlerle, bu duyularla Mithra'yı inciten adamı gözler, Mithra'ya yalan söyleyen adamı gözler. Bu gözlerle, bu duyularla O aldatılmazdır, on binlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz tanrıdır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXII]

83. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki ona bu ülkenin efendisi yardım için elleri havada yakarır;

'Ki ona bu kabilenin efendisi yardım için elleri havada yakarır;

84. 'Ki ona bu köyün efendisi yardım için elleri havada yakarır;

'Ki ona bu evin efendisi yardım için elleri havada yakarır;

'Ki ona ölüm tehlikesinde... olanlar yardım için elleri havada yakarır;

'Ki ona bu iyi yasayı takip eden fakir adam yardım için elleri havada yakarır; haksızlığa maruz kalıp, haklarından yoksun bırakıldığında.

85. 'Onun feryadının sesi göğe erişir, yeryüzünün her tarafına ulaşır, yedi Karşuare'ye ulaşır, istersen duasını alçak sesle yapsın, istersen yüksek sesle yapsın.

86. 'Yanlış yola sapmış inekler, ahırlarını özleyerek yardım için ona yakarırılar:

"O boğa, geniş otlakların sahibi Mithra ne zaman bizi geri götürecektir ve ahırlarımıza ulaştıracak? O bizi ne zaman yanlışlıkla içine düştüğümüz Druj ininden bizi alıp tekrar doğru yola götürecektir?"

87. 'Geniş otlakların sahibi Mithra, memnun kaldığı kişiye yardıma gelir;

'Geniş otlakların sahibi Mithra, küskün kaldığı kişinin evini, köyünü, kabilesini, vilayetini ve ülkesini yerle bir eder.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXIII]

88. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki ona yaşamı canlandıran, şifa veren, soylu altın gözlü Haoma yükseklerin en yüksekğinde, Haraiti Bareza'da bir kurban sundu, lekesiz ondan, lekesiz birine, lekesiz baresma ile lekesiz içkilerle, lekesiz sözlerle;

89. 'Ki onu kutsal Ahura Mazda, adağı çabucak yerine getiren ve yüksek sesle ilahi okuyan bir din adamı olarak atadı. O, adağı yüksek sesle gerçekleştirdi, adakta hızlı, ilahide yüksek sesli birdin adamı olarak,

Ahura Mazda'nın bir din adamı olarak, Ameša-Spentaların bir din adamı olarak. Onun sesi göğe erişti; yeryüzünün her tarafına yayıldı, yedi Karşvare'ye yayıldı.

90. 'Ki O ilkin Haomaları göksel bir maddeden yapılmış, yıldız işlemeli bir havanda havaya kaldırdı. Ahura Mazda onu özledi, Ameša-Spentalar onu özledi, hızlı atlı güneşin onu dua için uzaktan uyandırdığı onun biçimli bedenini özledi.

91. 'Selam sana bin kulağı olan, on bin gözü olan geniş otlakların sahibi ey Mithra! Sen adak sunulmaya değer, dua edilmeye değersin: Sen insanların bulunduğu evlerde dua ve adak sahibi olasın! Selam, sana elinde kutsal sözle, elinde baresmayla, elinde kutsal etle, elinde kutsal havanla, temiz yıkanmış ellerle, temiz yıkanmış havanla bağlanmış baresma demetleriyle yukarı kaldırılmış Haoma ile ve söylenen Ahuna Vairya duasıyla bir adak sunacak adama.

92. 'Kutsal Ahura Mazda o dini itiraf etti, Vohu-Mano da itiraf etti, Aša-Vahišta da itiraf etti, Khšathra-Vairya da itiraf etti, Spenta-Armaiti de itiraf etti, Haurvatat ve Ameretat da itiraf etti; ve bütün Ameša-Spentalar onun dinini özlediler ve itiraf ettiler. Sevecen Mazda ona dünyanın yöneticiliğini bağışladı; ve seni bütün yaratıkların arasında doğru efendi olarak görenler, bu yaratıkların en temizleyicileri olanlar da [böyle yaptılar].

93. 'Sen de her iki dünyada böyle yapasın, bizi her iki dünyada, hem maddi dünyada hem de ruh dünyasında Ölümün iblisinden, Aeşma'nın iblisinden, yıkıcı mızraklarını havaya kaldırmış iblis ordulardan, kötülük yapan Aeşma'nın Daevalar tarafından yaratılmış Vidotu ile birlikte saldırdığı Aeşma'nın saldırılarından koruyasın, Ey geniş otlakların sahibi Mithra!

94. 'Ekiplerimize hızlılık, bedenlerimize kuvvet veresin Ey geniş otlakların sahibi Mithra ki tam başarıyla bizden nefret edenleri gözleyebilelim, düşmanlarımızı cezalandıralım, rakiplerimizi, düşmanlarımızı ve bizden nefret edenleri bir darbeye mahfelidelim diye.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXIV]

95. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki O yeryüzünün her tarafına gider, her alanına gider, güneş battıktan sonra, sonu uzaklarda biten bu geniş yuvarlak yeryüzünün her iki ucuna ulaşır ve yeryüzü ile gökler arasındaki her şeyi inceler,

96. 'İleriye doğru savrularak, adamları yere düşüren, yüz çıkıntısı olan, yüz kenarı olan bir değneği elinde sallayarak; kırmızı pirinçten yapılma, güçlü altın pirinçten yapılma bir değnek; bütün silahların en güçlüsü, bütün silahların en muazzam olanı;

97. 'Ki ondan, tümüyle ölüm olan Angra Mainyu korkudan kaçır; ki ondan, kötülük yapan Peşotanu, Aeşma korkudan kaçır; ki ondan, uzun elli Buşyasta korkudan kaçır; ki ondan, bütün görülmeyen Daevalar ve Varenya iblisleri korkudan kaçır.

98. 'Aman ha! Öfkeliyken, geniş otlakların sahibi Mithra'nın saldırısına hiçbir zaman denk gelmeyelim. Geniş otlakların sahibi öfkesiyle bizi hiçbir zaman cezalandırmasın; O bu yeryüzünde bütün tanrıların en güçlüsü, bütün tanrıların en yiğidi, bütün tanrıların en enerjisi, bütün tanrıların en hızlısı, bütün tanrıların en iblis cezalandırıcı olarak bulunur, O genişotlakların sahibi Mithra'dır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXV]

99. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki ondan, bütün görülmeyen Daevalar ve Varenya iblisleri korkudan kaçır.

'Milletlerin efendisi, geniş otlakların sahibi Mithra sonları uzaklarda biten bu geniş yuvarlak yeryüzünün sağ el tarafında ilerler.

100. 'Sağ el tarafında iyi kutsal Sraoşa ilerler; sol el tarafında uzun ve güçlü Raşnu ilerler; onun her tarafında sular, bitkiler ve inançlıların Fravaşileri ilerler.

101. 'O kudretiyle her zaman onlara şahin tüylü oklar getirir ve ilerlediğinde, oraya, milletlerin Mithra'ya düşman olduğu yere, bizzat kendisi gelir, O ki her şeyden önce değneğiyle ata ve onun süvarisine darbeler vurur; atı ve süvarisini korku ve dehşet içinde bırakır.

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXVI]

102. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Beyaz atın, keskin mızrağın, uzun mızrağın, hızlı okların savaşçısı; ileriye gören, akıllı;

103. 'Ki Ahura Mazda onu bütün bu hareket eden dünyayı korumak ve kollamak üzere atadı ki O bütün bu hareket eden dünyayı korur ve kollar; ki O asla uyumaz, Mazda'nın yaratıklarını uyanık bir biçimde kollar; ki O asla uyumaz, Mazda'nın yaratıklarına uyanık bir biçimde göz kulak olur;

'Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXVII]

104. 'Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra'ya kurban sunarız;

'Ki uzun kolları, Mithra gücü kadar güçlü uzun kolları en doğudaki nehirde ele geçirdiklerini, en batıdaki nehirle vurduklarını, Rangha'nın Sanaka'sıyla yapılanları ve yeryüzünün sınırlarıyla yapılanları sarar.

105. 'Ve sen, bütün bunları çepeçevreleyen Ey Mithra! Kollarınla bütün bunlara ulaşsın.

'Görkemi olmayan adam doğru yoldan sapar, yüreğine keder düşer, görkemi olmayan adam kendi kendine şöyle düşünür; 'Şu dikkatsiz Mithra yapılan bütün bu kötülüğü görmez, söylenen bütün bu yalanları görmez.'

106. 'Ama ben kalbimde şöyle düşünürüm:

“Eğer yeryüzündeki adamın kötü düşünceleri yüz kez daha kötü olursa, onlar göksel Mithra’nın iyi düşünceleri kadar yükseğe yükselmezler;

“Eğer yeryüzündeki adamın kötü sözleri yüz kez daha kötü olursa, onlar göksel Mithra’nın iyi düşünceleri kadar yükseğe yükselmezler;

“Eğer yeryüzündeki adamın kötü işleri yüz kez daha kötü olursa, onlar göksel Mithra’nın iyi düşünceleri kadar yükseğe yükselmezler;

107. “Eğer yeryüzündeki adamdaki göksel bilgelik yüz kez daha kötü olursa, onlar göksel Mithra’daki göksel bilgelik kadar yükseğe yükselmezler;

“Ve bu yüzden, eğer yeryüzündeki adamın kulakları yüz kez daha iyi duyarsa, O, kulakları bin duyusu olanlar kadar iyi duyan ve yalan söyleyen her adamı gören göksel Mithra kadar iyi duyamaz.’

‘Mithra kuvvetiyle ayağa kalkar, heybetli saltanatla hüküm sürer, gözlerinden uzaktan parıldayan bakışlar gönderir, (şöyle diyerek):

108. “Bana kim bir kurban sunacak? Kim bana yalan söyleyecek? Kim beni iyi bir adağa değer bir tanrı olarak düşünür? Kim benim sadece kötü bir adağa değer olduğumu düşünür? Ben kudretimle kime parlaklık ve görkem vereceğim? Kime beden sağlığını vereceğim? Ben kudretimle kime zenginlik ve tam refah vereceğim? Ben kimi, ona erdemli bir döl vererek kutsayacağım?

109. “Buna karşılık ben kime onun onu hiç düşünmeksizin pek çok ordusu olan güzel tanzim edilmiş son derece kusursuz heybetli egemenliği, yani kafa kesen, yiğit, cezalandıran ve cezalandırılmamış astığı astık bir tiranın, cezalandırma emirlerini veren ve emri derhal yerine getirilen, öfkesiyle emir veren bir tiranın egemenliğini vereceğim?”

‘Ey Mithra! Sen darıldığında, sen memnun kalmadığında, o senin zihniniteskin eder ve Mithra’yı memnun eder.

110. “Kudretimle ben kime hastalığı ve ölümü vereceğim?

Kime ben üretkenliği ve kısrılığı vereceğim? Bir vuruşla ben kimin dölünü kurutacağım!

111. “Ki ondan ben, onun onu hiç düşünmeksizin, pek çok ordusu olan güzel tanzim edilmiş son derece kusursuz heybetli egemenliği, yani kafa kesen, yiğit, cezalandıran ve cezalandırılmamış astığı aslık bir tiranın, cezalandırma emirlerini veren ve emri derhal yerine getirilen, öfkesiyle emir veren bir tininin egemenliğini alacağım.’

‘Ey Mithra! Sen memnun kaldığında ve öfkelenmediğinde, o senin kalbini öfkelenendirir ve Mithra’yı gayri memnun eder.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXVIII]

112. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;

‘Gümüş miğferli, altın zırhlı, hançerle öldüren, yiğit, köyün efendisi olan bir savaşçı. Mithra’nın yolları parlaktır ki o bu yollardan ülkeye doğru gider, dilek kuyusundan o ülkenin ovalarını ve vadilerini otlak alanlarına çevirdiği zaman,

113. ‘Ve o zaman inekler ve öküzler otlamaya gelirler, onun istediği kadar.

‘Yüce tanrılar Mithra ve Ahura yardımımıza gelsinler, hançer yüksek sesiyle kınından çekildiğinde, atların burun delikleri titrediğinde, hançerler ...diğinde, yayların telleri tısladıklarında, keskin oklar atıldığında, sonra sunulan içkilerinden nefret edilenlerin döllerini cezalandırılıp saçları kopartılıp yere serildiklerinde.

114. ‘Ekiplerimize hızlılık, bedenlerimize kuvvet veresin Ey geniş otlakların sahibi Mithra ki tam başarıyla bizden nefret edenleri gözleyebilelim, düşmanlarımızı cezalandıralım, rakiplerimizi, düşmanlarımızı ve bizden nefret edenleri bir darbeyle mahfededelim diye.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXIX]

115. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;

‘Ey Mithra, geniş otlakların sahibi! Sen evin, köyün, kabilenin, ülkenin efendisi, sen Zerdüş!

116. ‘Mithra iki dost ya da iki akraba arasında yirmi mislidir;

‘Mithra aynı gruptan iki adam arasında otuz mislidir;

‘Mithra iki partner arasında kırk mislidir;

‘Mithra karı ile koca arasında elli mislidir;

‘Mithra iki öğrenci (aynı hocanın) arasında altmış mislidir;

‘Mithra öğrenci ile hocası arasında yetmiş mislidir;

‘Mithra damat ile kayınbabası arasında seksen mislidir;

‘Mithra iki kardeş arasında doksan mislidir;

117. ‘Mithra baba ile oğul arasında yüz mislidir;

‘Mithra iki millet arasında bin mislidir;

‘Mithra, Mazda’nın Yasasına bağlandığı zaman onbin mislidir ve o zaman muzaffer gücün her günü onun olacaktır.

118. ‘Sana yavaşça ya da yüksek sesle söylenen bir duayla geleyim! Bu güneş Hara Berezaiti’nin üzerinden yükseldiğinde ve işini tam olarak gerçekleştirdiğinde, Ben de, Ey Spitama! Yavaşça ya da yüksek sesle söylenen bir duayla iblis Angra Mainyu’nun isteğinin üzerine çıkayım!

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXX]

119. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;

‘Mithra’ya bir kurban sun Ey Spitama! Ve öğrencilerine de aynı şeyi yapmalarını emret.

‘Bırak Mazda’nın tapıcıları sana küçük bir inekle, siyah bir inekle, kanatlarını açıp süzülen uçan kuşlarla kurban sunsunlar.

120. ‘Mithra’ya Mazda’nın bütün inançlı tapıcıları, Zaotar’ın adak olarak sunup verdiği sunulan ve arz edilen Haomalarla kuvvet ve enerji vermelidirler. Bırak inançlı adam temiz biçimde hazırlanmış içki içsin ki eğer içerse, eğer bunları geniş otlakların sahibi Mithra’ya sunarsa, Mithra ondan hoşnut kalacak ve öfkesez olacak.’

121. Zerdüşt ona sordu: ‘Ey Ahura Mazda! İnançlı adam nasıl temiz hazırlanmış içkileri içecek ki eğer içerse, eğer bunları geniş otlakların sahibi Mithra’ya sunarsa, Mithra ondan hoşnut kalacak ve öfkesez olacak?’

122. Ahura Mazda cevap verdi: ‘Bırak onlar bedenlerini üç gün, üç gece yıkasınlar; bırak onlar geniş otlakların sahibi Mithra’ya adak ve dua için 30 darbeye maruz kalsınlar. ‘Bırak onlar bedenlerini iki gün, iki gece yıkasınlar; bırak onlar geniş otlakların sahibi Mithra’ya adak ve dua için 20 darbeye maruz kalsınlar. Staota yesnya’yı, yani Vispe ratavo’yu bilmeyen hiç kimse bu içkilerden içmesin.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXXI]

123. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;

‘Ki ona Ahura Mazda parlayan Garo-nmana’da bir kurban sundu.

124. ‘Ölümsüzlüğe doğru havaya kalkmış elleriyle, geniş otlakların sahibi Mithra, parlayan Garo-nmana’dan her zaman hızlı süslü püslü ve altından yapılmış güzel bir arabanın içinde ilerler.

125. ‘O arabayı hepsi de aynı renk, beyaz olan, göksel yiyeceklerle beslenen ebedi dört aygır çeker. Ön ayaklarının toynakları altın nallıdır, arka ayaklarının toynakları gümüş nallıdır; hepsinin boyunduruğu aynı direğe koşulur, aynı boyunduruğu taşırlar ve boyunduruğun çapraz direkleri Khşathra vairya’nın kancalarıyla güzel bir ...e bağlanır.

126. ‘Sağ el tarafında en iyiliksever ve en iyi biçimli Raşnu-Razišta gider,

‘Sol el tarafında en dürüst Chista gider, kutsal biri, ellerinde içkiler taşıyan, beyaz elbiseler giymiş ve beyazlara bürünmüş ve Mazda Yasasının beddua veren düşüncesi.

127. ‘Ona yakın bilge adamın güçlü beddua veren düşüncesi gider, bir vuruşta öldüren, takip eden, öfkeli, ıslak yüzlü, güçlü, hızlı koşan, sağa sola saldıran, sağa sola saldıran, keskin dişli bir erkek domuz biçiminde, keskin çeneli bir domuz biçiminde, düşmanlara karşı koyarak.

‘Onun arkasında alev alev yanan Atar gider ve krallara yaraşır heybetli Görkem.

128. ‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, inek bağırsağından yapılmış ok kirişleriyle birlikte iyi yapılmış bin tane yay duruyor; bu yaylar göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

129. ‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında altın ağızlı, sapı boynuzlu, pirinç kuyruğuyla iyi yapılmış akbaba tüylü bin ok duruyor. Bu oklar göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

130. ‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, iyi yapılmış, bin adet keskin delici mızrak duruyor. Bu mızraklar göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer,

‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, bin tane iyi yapılmış iki uçlu çelik çekiç duruyor. Bu çekiçler göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

131. ‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, iyi yapılmış iki uçlu bin tane kılıç çekiç duruyor. Bu kılıçlar göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, demirden iyi yapılmış bin tane topuz duruyor. Bu topuzlar göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

132. ‘Geniş otlakların sahibi Mithra’nın arabasının bir tarafında, ileriye doğru savrulurken, adamları yere düşüren, yüz çıkıntısı olan, yüz kenarı olan, kırmızı pirinçten yapılmış, güçlü altın pirinçten yapılmış, bütün silahların en güçlüsü, bütün silahların en muazzam olanı, iyi vuran güzel bir değnek duruyor. Bu değnek göksel alandan gider, göksel alandan Daevaların kafalarına düşer.

133. Daevaları cezalandırdıktan sonra, Mithra’ya yalan söyleyen adamları cezalandırdıktan sonra, geniş otlakların sahibi Mithra; Arezahe ve Savahe boyunca, Fradadhafşu ve Vidadhafşu boyunca, Vourubareşti ve Vourujareşti boyunca bu bizim Karşvare, parlak Hvaniratha boyunca ilerler.

134. ‘Ki ondan, tümüyle ölüm olan Angra Mainyu korkudan kaçır; ki ondan, kötülük yapan Peşotanu, Aesma korkudan kaçır; ki ondan, uzun elli Buşyasta korkudan kaçır; ki ondan, bütün görülmeyen Daevalar ve Varenya iblisleri korkudan kaçır.

135. ‘Aman ha! Öfkeliyken, geniş otlakların sahibi Mithra’nın saldırısına hiçbir zaman denk gelmeyelim. Geniş otlakların sahibi öfkesiyle bizi hiçbir zaman cezalandırmasın; O bu yeryüzünde bütün tanrıların en güçlüsü, bütün tanrıların en yiğidi, bütün tanrıların en enerjisi, bütün tanrıların en hızlısı, bütün tanrıların en iblis cezalandırıcı olarak bulunur, O geniş otlakların sahibi Mithra’dır.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXXII]

136. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;

‘Ki onun için, arabasına koşumlandırılmış beyaz aygırlar, arabayı dingili pırıl pırıl parıltıyan altın bir teker üzerinde çekerler.

137. ‘Eğer Mithra onun içkilerini kendi yerleşim alanına götürürse, ‘Sanırım o adam mutludur,’ -dedi Ahura Mazda,- ‘Ey kutsal Zarathra! Ki onun için dünyada herhangi biri kadar dindar olan, bedene bürünmüş Söz olan bir din adamı, Mithra’ya baresma demetleriyle ve [uygun] sözlerle bir kurban sunar.

“Sanırım o adam namusludur, Mithra gelip onun yerleşim alanını ziyaret edecektir,
138. “Tanrının öğretilerini takip edip ve Tanrının öğretisine göre düşündüğünde, Mithra’nın nimetleri ona o zaman gelecektir.

“Lanets olsun o adama diye düşünürüm’ -dedi Ahura Mazda,- ‘Ey kutsal Zerdüş! Ki onun için kutsal olmayan, dindar olmayan, bedene bürünmüş Söz olmayan din adamı baresmanın arkasında ayakta duruyor, bağladığı baresma demetleri ne kadar tam olurlarsa olsunlar, yerine getirdiği adak ne kadar uzun olursa olsun.’

139. ‘O ne Ahura Mazda’dan hoşlanır, ne öteki Ameşa-Spentalarından, ne de geniş otlakların sahibi Mithra’dan, böylelikle Mazda’yı hor görür, öteki Ameşa-Spentaları hor görür ve geniş otlakların sahibi Mithra’yı hor görür, Yasayı, Raşnu’yu ve dünyayı geliştiren, dünyayı çoğaltan Arstat’ı hor görür.
‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXXIII]

140. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;
‘Ey Spitama! Ben iyi Mithra’ya, en önemli, çok merhametli güçlü, eşsiz göksel tanrıya, evi yukarıda olan, cesur ve güçlü savaşçı olan Mithra’ya bir kurban sunacağım;

141. ‘Muzaffer olandır, son moda silahlarla silahlanmış, karanlıkta gözetleyendir ve aldatılmaz olandır. O cesurların en cesurudur, o güçlülerin en güçlüsüdür, o tanrıların en akıllısıdır, o muzafferdir ve Görkem sahibidir: Onun on bin gözü, on bin casusu vardır, güçlüdür, her şeyi bilendir, aldatılmaz tanrıdır.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXXIV]

142. ‘Biz uyumayan ve her zaman uyanık ... geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunarız;
‘Ki O çeşit çeşit bilgisiyle, Spenta Mainyu’nun yaratıklarını güçlü bir biçimde çoğaltır ve iyi yaratılmıştır, kendi bedenini parlattığı zaman, ay gibi kendiliğinden parlayan en büyük Yazatadır;

143. ‘Ki yüzü Tistrya yıldızı gibi ışıkla parlar; arabası hilesi dalaveresi olmayanlar arasında en önemli olan, dünyada herhangi bir yaratıktan daha adil olan, parlamak için tam bir ışığa sahip olan tanrıça tarafından bağrına basılır, Ey Spitama! Yaratıcı, Ahura Mazda tarafından yaratılmış, yıldız işlemeli, göksel maddeden yapılmış o hürmet edeceğim; on bin casusu olan güçlü, her şeyi bilen, aldatılmaz tanrı Mithra’nın (arabası).
‘Parlaklığı ve görkemi için ona duyulmaya değer bir kurban sunacağım...

[XXXV]

144. ‘Biz doğruyu söyleyen, toplantılara başkanlık eden, bin kulağı olan, iyi yapılı, yüksekte on bin gözü olan, çok bilgili, uyumayan ve her zaman uyanık, geniş otlakların sahibi Mithra’ya kurban sunacağız.

‘Biz ülkelerin etrafındaki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz ülkelerin içindeki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz bu ülkedeki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz ülkelerin üzerindeki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz ülkelerin altındaki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz ülkelerin önündeki Mithra’ya kurban sunarız;

‘Biz ülkelerin arkasındaki Mithra’ya kurban sunarız.

145. ‘Mithra ve Ahura’ya, iki büyük ölümsüz, kutsal tanrıya; yıldızlara, aya, güneşe baresma ürününü veren ağaçlarla adak sunarız. Mithra’ya, bütün ülkelerin efendisine kurban sunarız.

‘Parlaklığı ve görkemi için ona, yani geniş otlaklara sahip Mithra’ya duyulmaya değer bir kurban sunacağım.

‘Yatha ahu vairyō: Efendimizin arzusu kutsallığın yasasıdır...

‘Bin kulağı olan, on bin gözü olan kendi adıyla çağrılan bir Yazata olan Mithra’nın ve Rama Hvasra’nın kurbanını ve duasını, gücünü ve dinliğini takdis ederim.

‘Aşem Vohu: Kutsallık bütün iyi şeylerin en iyisidir...

‘Parlaklık ve görkem [ver] o adama; ... ona kutsal Olanların parlak, hepten mutlu, neşe dolu mekânını ver (Avesta, 10. Mihr Yeşt).

EK 2: Mihr Nīyāyeš (Mithra Duası)

0. Tanrı adına. İyiliksever Efendimiz Hüzmüz’ün azameti ve zaferi artsın. Geniş sığır otlaklarının sahibi, gerçek yargıç Mithra (bu tarafa) gelsin. Bütün günahlarımdan tövbe ediyorum.

1-9. Sana biat ediyorum Ey Ahura Mazda ... Yardıma gel Ey Mazda. Biz doğruluğu iyi, yardımsever ve kutsal Faravaşi’lerine kurban sunarız. Biz geniş sığır otlaklarına sahip Mithra’ya kurban sunarız.

10. Ahura İnancından... olduğumu ilan ediyorum.

(Burada uygun Gah adaması tekrar okunur)

Bin kulağı olan, on bin gözü olan, adı duayla çağrılan Yazad olan geniş sığır otlaklarının sahibi Mithra’yı ve Rama Khvasra’yı teskinle ... şükürle. (O) Seçilecek tanrı olduğu için... onu bilen bana onu dile getirmesine izin verin.

11. Biz geniş sığır otlakları olan, sözü doğru olan ... her zaman uyanık olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin etrafında olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin içinde olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizde olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin üzerinde olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin altında olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin önünde olan Mithra’ya kurban sunarız. Biz ülkemizin arkasında olan Mithra’ya kurban sunarız.

12. Biz yüce ve ölümsüz Mithra ve Ahura'ya, doğru olanlara, Yıldızlara, Aya ve Güneşe ağaçlardan toplanan Barsom'la kurban sunarız. Biz bütün ülkelerin efendisine kurban sunarız.
13. Ona (yani) geniş sığır otlaklarına sahip Mithra'ya, görkemi ve serveti için duyulabilir bir sesle, içkilerle kurban sunacağım. Biz sevinç meskenini veren, Aryen ülkesine iyi bir mesken sağlayan geniş sığır otlaklarına sahip Mithra'ya kurban sunarız.
14. O buraya bize, (bize) yardım etmek üzere gelsin. Buraya bize enginlik sağlamak üzere gelsin. O buraya bize, (bize) destek olmak üzere gelsin. O buraya bize, (bize) merhamet bağışlamak üzere gelsin. O buraya bize, (bize hastalıktan) kurtarmak üzere gelsin. O buraya, biz düşmanlarımızı yenebilmemiz için gelsin. O buraya bize, (bize) iyi bir yaşam bağışlamak üzere gelsin. O buraya bize, Gerçekliğin sahipliğini bize bağışlamak üzere gelsin. Tapınma ve şükür hak eden geniş otlaklara sahip, güçlü, sarsılmaz, kandırılmaz Mithra bütün maddi dünyanın hatırına (buraya gelsin).
15. Bu güçlü ama çok güçlü tanrı Mithra'ya, (dünyadaki) yaratıklarının en güçlüsüne, içkilerle tapacağım. Onu (yani) geniş sığır otlaklarına sahip Mithra'yı şükürle, saygıyla ilerleteceğim, ona duyulabilir bir sesle, içkilerle tapacağım. Geniş sığır otlaklarına sahip Mithra'ya, Haoma içeren sütle ve ince dallardan oluşan baresman demetiyle, dilin maharetiyle, büyülü sözlerle, konuşmayla ve eylemle, içkilerle ve doğru telaffuz edilmiş sözlerle tapacağım. Ahura Mazda'nın Aşa'ya göre tapımda en iyi (kelime anlamıyla daha iyi) bildiği (var olan ya da oluşan erkek ve dişi varlıklara hürmet ederiz (Avesta, Mihr Niyâyeş)).

EK 3: Figürler

Fig. 1: Mithras tauroktoni sahnesi, Neues Museum, Berlin (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 2: Nemrut Dağı'ndaki tanrı Apollon-Mithras-Helios-Hermes'in başı (Mazhjo, 2019: 182).

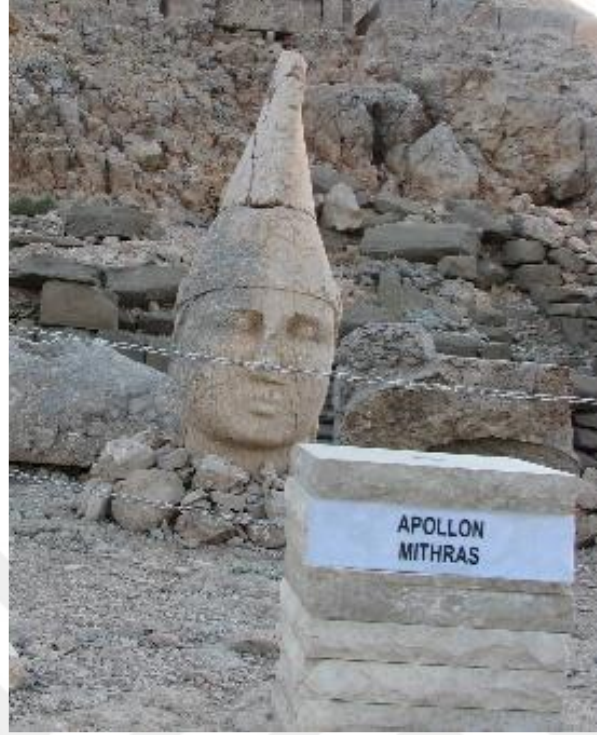

Fig. 3: Roma'daki bir Mithraeum'da bulunmuş Mithras tauroktoni sahnesi, Museo Archeologico Nazionale di Venezia, Venedik (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig 4: Roma'daki bir Mithraeum'dan Mithras'ın kayadan doğumu (petra genetrix), Diocletianus Hamamları, Roma (Lahe, 2019, Abb. 2).

Fig 5: Mithras'ın Köln'deki bir Mithraeum'da bulunmuş kayadan doğum sahnesi (*petra genetrix*), R misch-Germanisches Museum, Köln (Lahe, 2019, Abb. 1)

Fig. 6: Mithra tauroktoni sahnesi, Roma (Vermaseren, 1982: Pl. IV).

Fig. 7: Mithra tauroktoni sahnesi, Caserta-İtalya (Vermaseren, 1971: Pl. III).

Fig. 8: *Theotokos Theoskepastos (Kızlar) Manastırı* içerisinde yer alan mithraeum olduğu düşünülen doğal mağara (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 9: Mithraeum olduğu düşünülen doğu ve batı Aziz Sabbas Mağaraları (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 10: Boztepe yamacının kuzeyinde bulunan Aziz Sabbas Mağara Kilisesi (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 11: Aziz Sabbas Mağaralarının Batı kısmında yer alan mağaranın içi (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 12: Aziz Sabbas Mağaralarının Doğu kısmında yer alan mağaranın girişi (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 13: Aziz Sabbas Mağaralarının Kuzey kısmında yer alan mağaranın içi (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 14: Aziz Sabbas doğu mağarasında bulunan kaya mezar kalıntısı (Fotoğraf: Onur Emre Sarısoy).

Fig. 15: 1997 yılında Tabakhane Camii kazılarında bulunan ve Trabzon Müzesi'nde sergilenen Hermes Heykeli (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 16: Mavlavita Kaya Şapeli planı
(Bryer ve Windfield, 2020: 406).

MAVLAVITA, Kaya Şapel

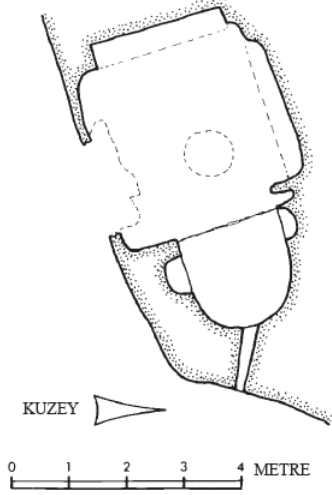

Fig. 17: Mağara alanı ve güneydeki uçurum resifi (Bryer ve Windfield, 2020: 407).

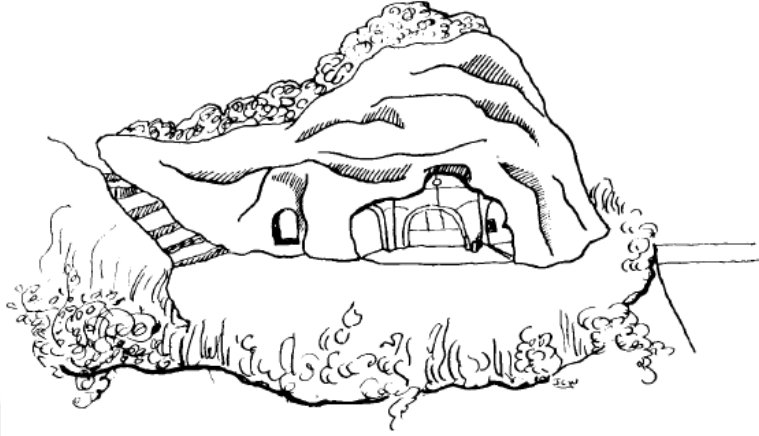

Fig. 18: Mavlavita Mağara Şapelinin bugünkü hali (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 19: Satala'daki mithraeum olabilecek mağara (Fotoğraf: Fatih İNAN).

Fig. 20: Zerzevan Kalesi'ndeki Mithraeum (Coşkun, 2020: 584).

Fig. 21: Zerzevan Kalesi'ndeki mithraeum çizimi (Coşkun, 2020: 581).

Fig. 22: Picvnari'de bulunan amfora parçası üzerindeki Mithra'yı tasvir eden mühür (Tsetskhladze, 1992: 117).

Fig. 23: Pantikápaion’da Bosporus Kralı II. Tiberius Julius Rhescuporis (?-MS 227)’un karısının mezarında bulunan bir sunağın önünde atlı tanrı temsil edildiği altın taç (Blawatsky ve Kochelenko, 1966: Planche III).

Fig. 24: Bosporus Kralı II. Tiberius Julius Rhescuporis (?-MS 227)’e ait Pantikápaion’da bulunan, kralın muzafferiyetini simgeleyen ve üzerinde atlı Mithra tasviri bulunan altın taç (Blawatsky ve Kochelenko, 1966: Planche IV).

Fig. 25:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=33&pid=192#top_display_media

Fig. 26:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=33&pid=8828#top_display_media

Fig. 27:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=33&pid=10592#top_display_media

Fig. 28:

<https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=1590833&AucID=3345&Lot=93&Val=60df4e6570e05a55ed6761bd255d7ec7>

Fig. 29:

Arslan ve Lightfoot, 1999: Plate 59-851;
SNG BM 1135-1138.

Fig. 30:

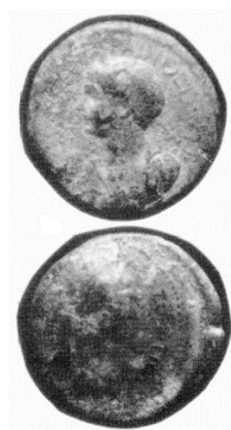
https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=389&pid=15144#top_display_media

Fig. 31:

Rec. Gén., Nr. 4; Ehling, 2001; Abb. 1;
Wojan, 2006: Nr. 1a; Arslan, 2008: Nr. 4.

Fig. 32:

Wojan, 2006: Nr. 2a.

Fig. 33:

Wojan, 2006: Nr. 3b; Arslan, 2008: Nr. 3.

Fig. 34:

Wojan, 2006: Nr. 4a.

Fig. 35:

Wojan, 2006: Nr. 5a.

Fig. 36:

Wojan, 2006: Nr. 18a.
20a.

Fig. 37:

Wojan, 2006: Nr. 19b; https://www.asia-minorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=5531#top_display_media

Fig. 38:

Wojan, 2006: Nr.

Fig. 39:

Rec. Gén., Nr. 10; Wojan, 2006: Nr. 21a
Arslan, 2008: Nr. 13.

Fig. 40:

Rec. Gén., Nr. 24; Wojan, 2006: Nr. 22a;
Arslan, 2008: Nr. 14.

Fig. 41:

Wojan, 2006: Nr. 23b.

Fig. 42:

Wojan, 2006: Nr. 24a.

Fig. 43:

Rec. Gén., Nr. 18; https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=11816#top_display_media

Fig. 44:

SNG von Aulock, 6784; Wojan, 2006: Nr. 26a .

Fig. 45:

Rec. Gén., Nr. 18; Wojan 2006: Nr. 27b.

Fig. 46:

Wojan, 2006: Nr. 28a.

Fig. 47:

Rec. Gén., Nr. 13; Wojan, 2006: Nr. 29c.

Fig. 48:

Wojan, 2006: Nr. 30a;
Arslan, 2008: Nr. 16.

Fig. 49:

Wojan, 2006: Nr. 31b;
Arslan, 2008: Nr. 17.

Fig. 50:

Rec. Gén., Nr. 12; Ehling, 2001;
Abb. 2; Wojan, 2006: Nr. 32c;
Arslan, 2008: Nr. 20.

Fig. 51:

Rec. Gén., Nr. 20;
Wojan, 2006: Nr. 33a.

Fig. 52:

Wojan, 2006: Nr. 34a;
Arslan, 2008: Nr. 24.

Fig. 53:

Wojan, 2006: Nr. 36a.

Fig. 54:

Wojan, 2006: Nr. 37a
Arslan, 2008: Nr. 25.

Fig. 55:

Wojan, 2006: Nr. 38c;
Arslan, 2008: Nr. 27.

Fig. 56:

Wojan, 2006: Nr. 39a.

Fig. 57:

Wojan, 2006: Nr. 41a;
Arslan, 2008: Nr. 25.

Fig. 58:

Rec. Gén., Nr. 21; Wojan, 2006: Nr. 42b;
https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=15377#top_display_media

Fig. 59:

Wojan, 2006: Nr. 45a.

Fig. 60:

Rec. Gén., Nr. 29; Wojan, 2006: Nr. 46b;
https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=5855#top_display_media

Fig. 61:

Wojan, 2006:
Nr. 47a.

Fig. 62:

Wojan, 2006: Nr. 48a.

Fig. 63:

Wojan, 2006: Nr. 49a; Arslan, 2008: Nr. 34.

Fig. 64:

Arslan, 2008: Nr. 31.

Fig. 65:

Wojan, 2006: Nr. 50a;
Arslan, 2008: Nr. 34.

Fig. 66:

Wojan, 2006: Nr. 52b.

Fig. 67:

Wojan, 2006: Nr. 53a.

Fig. 68:

Wojan, 2006: Nr. 54a;
Arslan, 2008: Nr. 35.

Fig. 69:

Wojan, 2006: Nr. 55a;
Arslan, 2008: Nr. 37.

Fig. 70:

Wojan, 2006: Nr. 56d.

Fig. 71:

Wojan, 2006: Nr. 58b.

Fig. 72:

Wojan, 2006: Nr. 59a.

Fig. 73:

Wojan, 2006: Nr. 60a.

Fig. 74:

Rec. Gén., Nr. 32; Ehling, 2001; Abb. 4; Wojan, 2006: Nr. 63b; Arslan, 2008: Nr. 45.

Fig. 75:

Wojan, 2006: Nr. 64c.

Fig. 76:

Wojan, 2006: Nr. 65a.

Fig. 77:

Wojan, 2006: Nr. 72a.

Fig. 78:

Wojan, 2006: Nr. 73a.

Fig. 79:

Wojan, 2006: Nr. 74a.

Fig. 80:

Wojan, 2006: Nr. 75a.

Fig. 81:

Wojan, 2006: Nr. 76b.

Fig. 82:

Wojan, 2006: Nr. 77a.

Fig. 83:

Wojan, 2006: Nr. 78b.

Fig. 84:

SNG Österreich 64;
Wojan, 2006: Nr. 79a.

Fig. 85:

SNG von Aulock 6787;
Wojan, 2006: Nr. 80a.

Fig. 86:

Wojan, 2006: Nr. 81a.

Fig. 87:

Wojan, 2006: Nr. 82b.

Fig. 88:

SNG von Aulock 6786; Wojan,
2006: Nr. 83a; Arslan, 2008: Nr. 46.

Fig. 89:

Wojan, 2006: Nr. 84a.

Fig. 90:

BMC Pontus 3; Wojan, 2006:
Nr. 85b.

Fig. 91:

Wojan, 2006: Nr. 86a;
Arslan, 2008: Nr. 47.

Fig. 92:

Wojan, 2006: Nr. 87a.

Fig. 93:

Wojan, 2006: Nr. 88a.

Fig. 94:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/display_image.php?album=50&pid=14360#top_display_media

Fig. 95:

Wojan, 2006: Nr. 89a.

Fig. 96:

Wojan, 2006: Nr. 90a;
Arslan, 2008: Nr. 57.

Fig. 97:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/display_image.php?album=50&pid=8164#top_display_media

Fig. 98:

SNG Österreich 65;
Wojan, 2006: Nr. 91a.
Arslan, 2008: Nr. 53.

Fig. 99:

Wojan, 2006: Nr. 92a.

Fig. 100:

SNG von Aulock 139

Fig. 101:

Wojan, 2006: Nr. 93a.

Fig. 102:

BMC Pontus 3; Rec. Gén.,
Nr. 32; Wojan, 2006: Nr.
94a; Arslan, 2008: Nr. 50.

Fig. 103:

Rec. Gén., Nr. 35;
Ehling, 2001; Abb. 5;
Wojan, 2006: Nr. 95a.

Fig. 104:

Ehling, 2001; Abb. 3;
Wojan, 2006: Nr. 96b;
Arslan, 2008: Nr. 49.

Fig. 105:

Wojan, 2006: Nr. 97a.

Fig. 106:

Wojan, 2006: Nr. 99a.

Fig. 107:

Wojan, 2006: Nr. 100a.

Fig. 108:

Wojan, 2006: Nr. 101a;
Arslan, 2008: Nr. 51.

Fig. 109:

Wojan, 2006: Nr. 103a.

Fig. 110:

Wojan, 2006: Nr. 104a.

Fig. 111:

Wojan, 2006: Nr. 105a.
Arslan, 2008: Nr. 56.

Fig. 112:

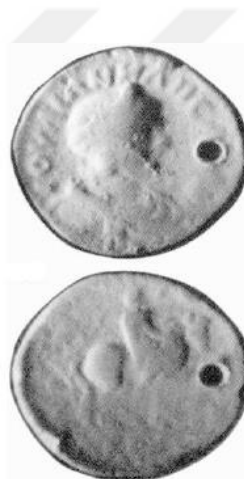
Wojan, 2006: Nr. 106a.

Fig. 113:

Wojan, 2006: Nr. 107a; https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=8164#top_display_media

Fig. 114:

Wojan, 2006: Nr. 112a; Arslan, 2008: Nr. 61.

Fig. 115:

Rec. Gén., Nr. 50;
Wojan, 2006: Nr. 115a;
Arslan, 2008: Nr. 65.

Fig. 116:

Wojan, 2006: Nr. 125a.

Fig. 117:

BMC Pontus 5; Rec. Gén., Nr. 45; Wojan, 2006: Nr. 126a;
Arslan, 2008: Nr. 62.

Fig. 118:

Wojan, 2006: Nr. 127a.

Fig. 119:

Wojan, 2006: Nr. 129a.

Fig. 120:

Rec. Gén., Nr. 53a; Wojan,
2006: Nr. 130a; Arslan,
2008: Nr. 74.

Fig. 121:

Rec. Gén., Nr. 49; Wojan,
2006: Nr. 131b; Arslan,
2008: Nr. 64.

Fig. 122:

Wojan, 2006: Nr. 132a;
Arslan, 2008: Nr. 63.

Fig. 123:

Wojan, 2006: Nr. 133a.

Fig. 124:

Wojan, 2006: Nr. 141a.

Fig. 125:

Wojan, 2006: Nr. 142b;
Arslan, 2008: Nr. 76.

Fig. 126:

Wojan, 2006: Nr. 143d.

Fig. 127:

Wojan, 2006: Nr. 151a;
Arslan, 2008: Nr. 77.

Fig. 128:

Wojan, 2006: Nr. 152a.

Fig. 129:

SNG von Aulock 6788; Rec. Gén., Nr. 55a; Wojan, 2006: Nr. 153a; Arslan, 2008: Nr. 80.

Fig. 130:

Wojan, 2006: Nr. 154a.

Fig. 131:

Wojan, 2006: Nr. 158a; Arsan, 2008: Nr. 81.

Fig. 132:

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=8460#top_display_media

Fig. 133:

Wojan, 2016: Figure 1.

Fig. 134:

Wojan, 2016: Figure 2.

Fig. 135: Cautes ve Cautopates (CIMRM, I, 254).

Fig. 136: Rüdingen'deki rölyefin arka yüzündeki atlı Mithras tasviri (CIMRM, II, 1137; Merkelbach, 1984: Abb. 129).

Fig. 137: Dieburg'daki rölyefin ön yüzündeki atlı Mithras tasviri (CIMRM, II, 1247; Merkelbach, 1984: Abb. 122).

Fig. 138: Osterburken'deki rölyefdeki atlı Mithras tasviri (Sağ sütunda alttan ikinci) (CIMRM, II, 1292; Merkelbach, 1984: Abb. 112).

Fig. 139: Dura-Europos'ta bulunan freskteki atlı Mithras tasviri (CIMRM, I, 52; Merkelbach, 1984: Abb. 17).

Fig. 140: Neuheim'deki atlı Mithras tasvirli rölyef (CIMRM, II, 1289; Merkelbach, 1984: Abb. 117).

Fig. 141: Kara Kamar'daki Grekçe yazıtlar (Ustinova, 2000: 173).

Fig. 142: Kara Kamar'daki Latince yazıtlar (Ustinova, 2000: 175).

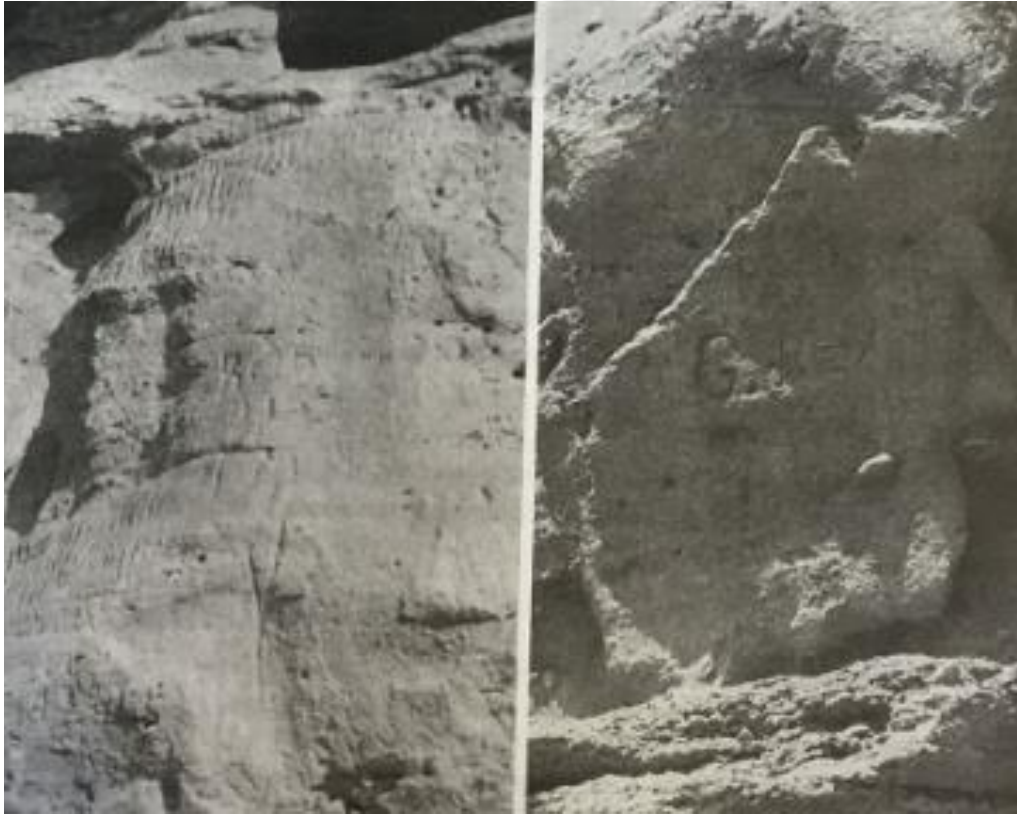

Fig. 143: Kara Kamar'daki Latince ve Grekçe yazıtların çizimleri (Ustinova, 2000: 174).

ROD
11-
IM

PAN N B
G. REX
AP. 10

11 유가 10

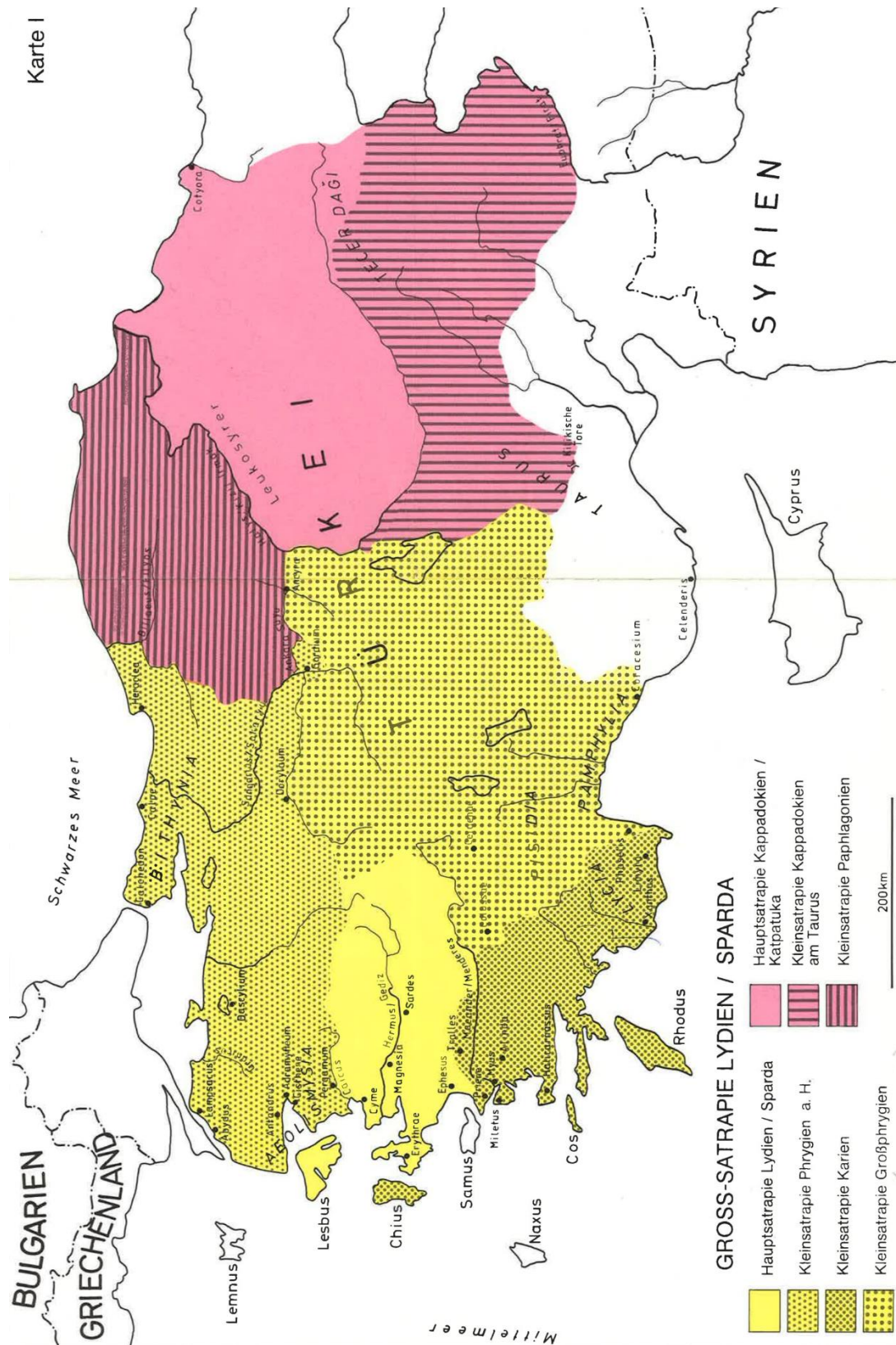
Fig. 144: Gaziantep Dülük (Doliche) Antik Kenti'ndeki Mithraeum'da tahrip edilmiş tauroktoni sahnesi (Winter ve Blömer, 2018: 40).

Fig. 145: Gaziantep Dülük (Doliche) Antik Kenti'ndeki Mithraeum'da tahrip edilmiş tauroktoni sahnesi çizimi (Schütte-Maischatz ve Winter, 2004: 150; Winter ve Blömer, 2018: 41).

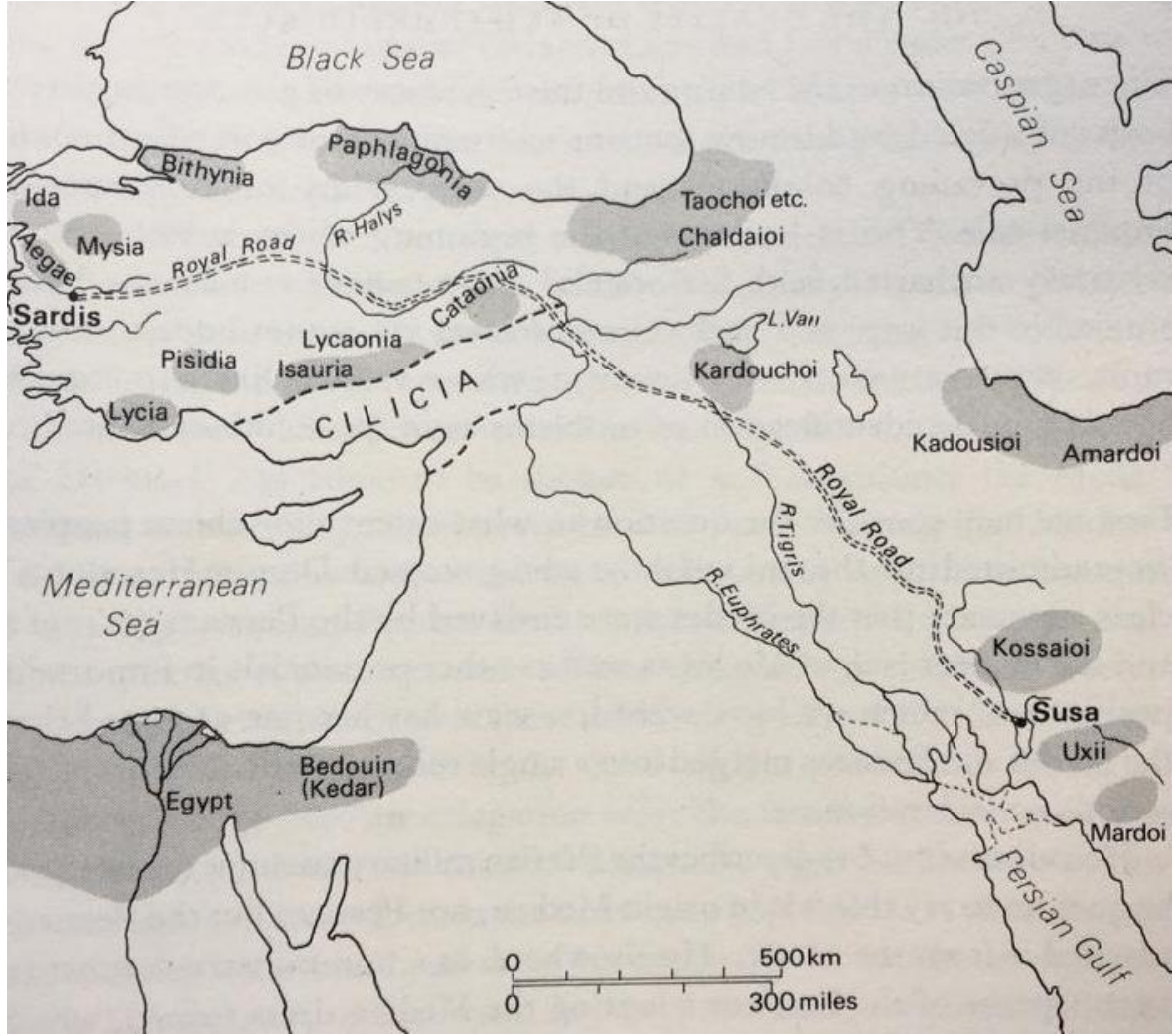
Harita 1: Ahamenid Dönemi Daskyleion ve Kappadokia Satraplığı (Jacobs, 1994: Karte I).

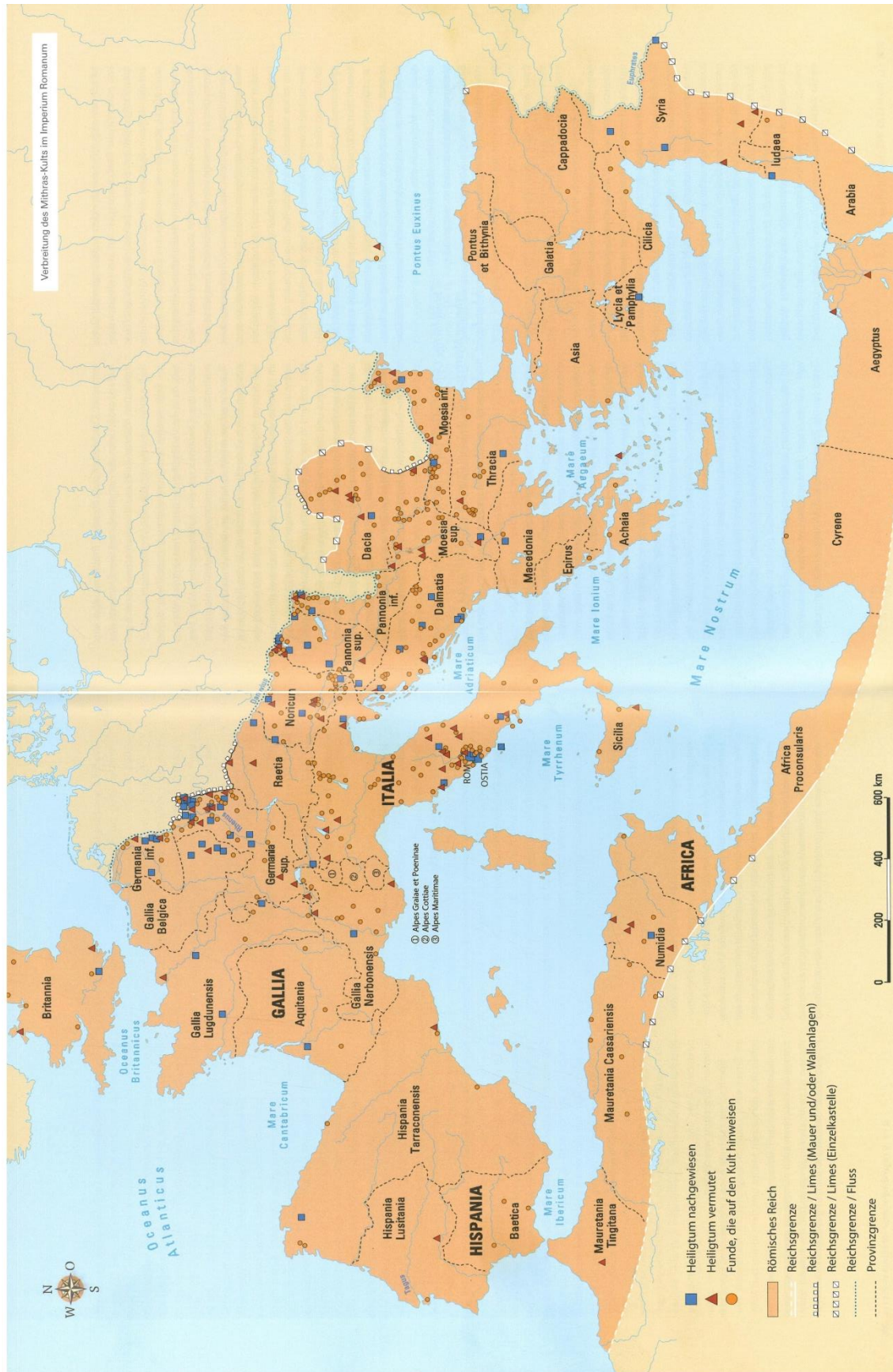
Karte IV

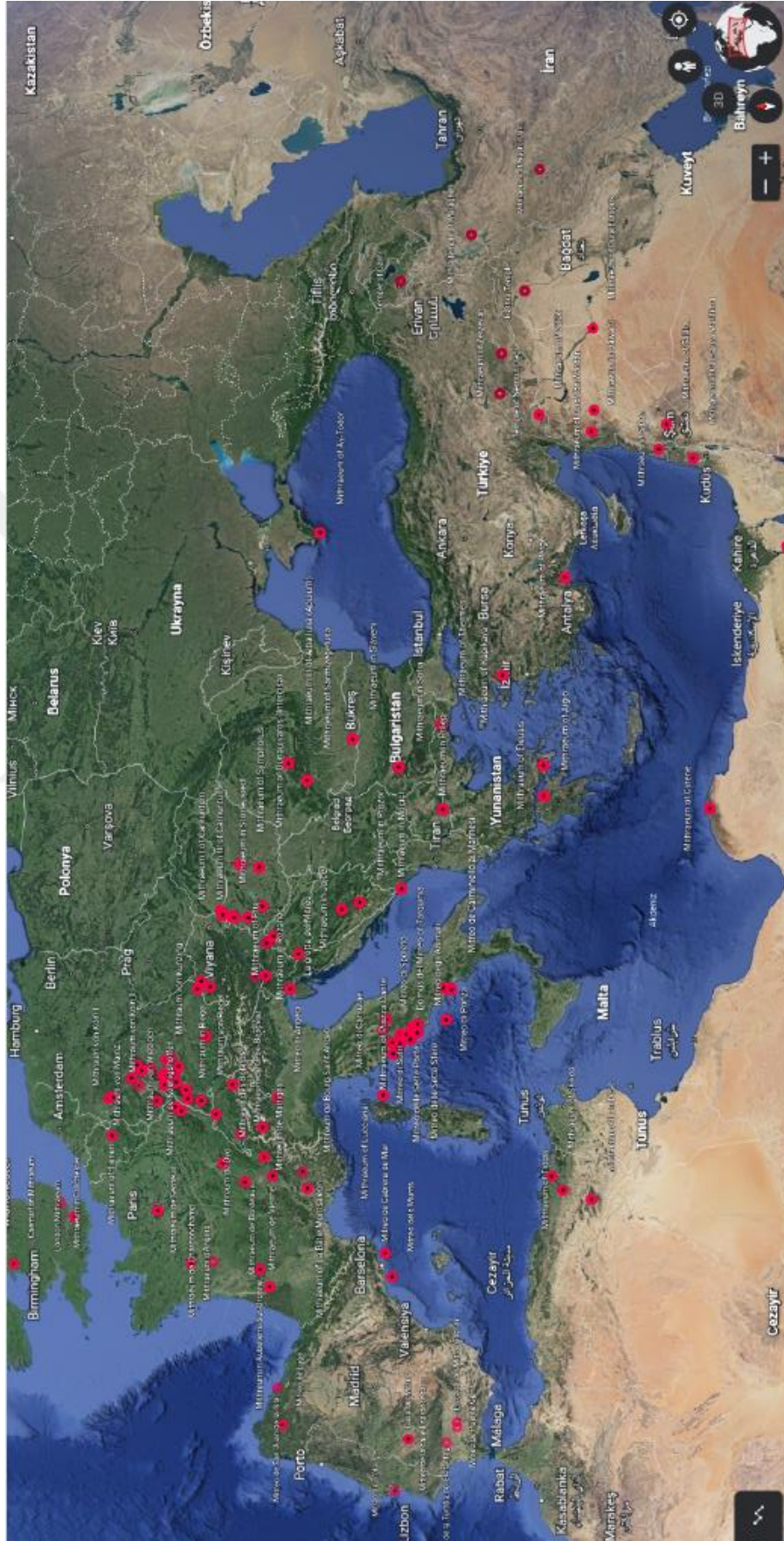
Harita 3: Ahamenidlerin batı topraklarındaki sorunlu bölgeler (Cook, 1985: 277).

Harita 5: Roma İmparatorluğu'nda Mithras Kültü'ünü yayılımı (Witschel, 2013: 206-207).

Harita 6: Bugüne kadar tespit edilen Mithraeumların dağılımı (www.mithraeum.eutabula).

Harita 7: Mithras kalıntılarının bulunduğu yerler (Chalupa, 2021: 112).

Harita 8: Başlıca Roma askerî lejyon kalelerinin yerleri (Chalupa, 2021: 113).

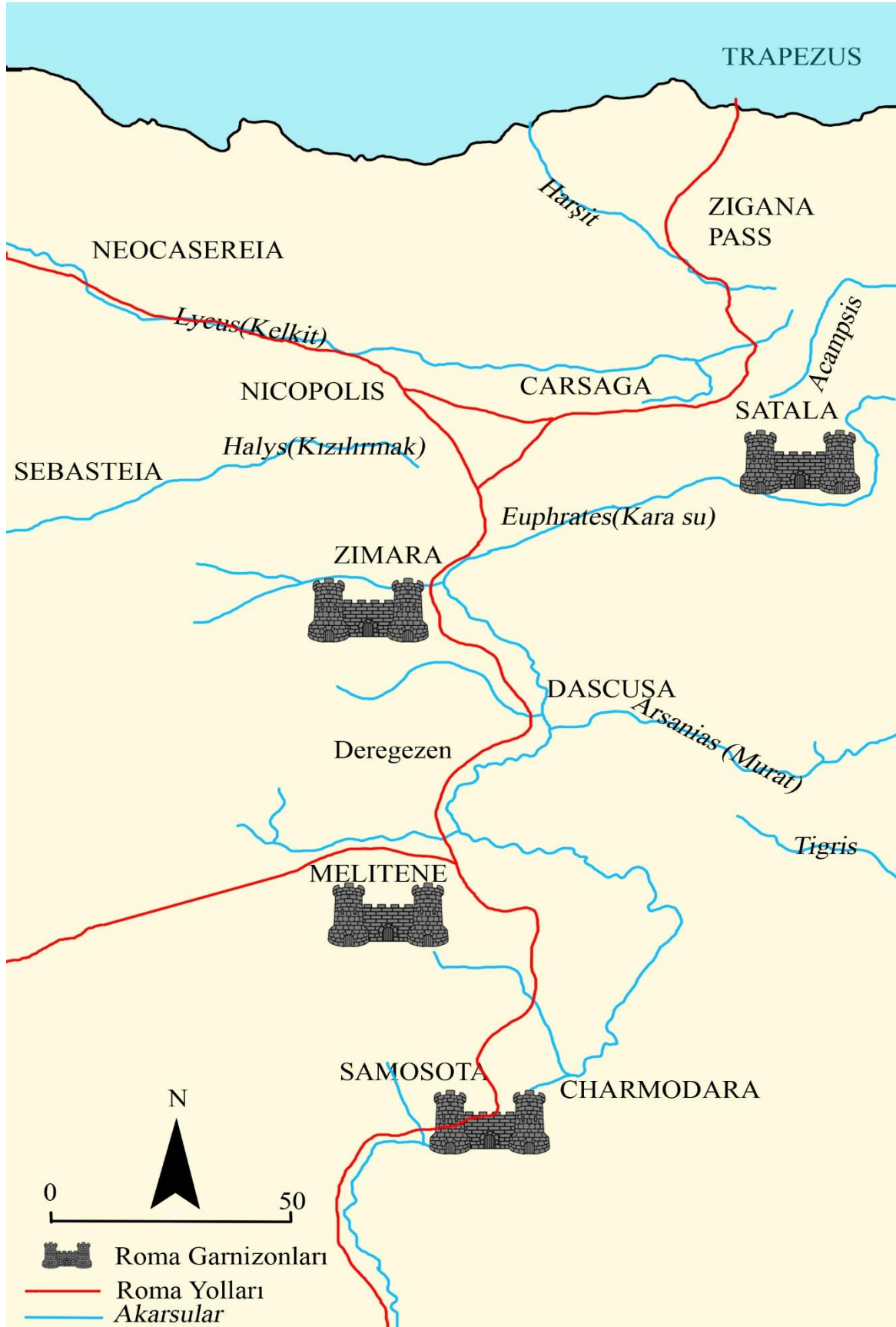
Harita 9: Kara Kamar'ın yerini gösteren Orta Asya Haritası (Ustinova, 2000: 170).

Harita 10: Anadolu'nun doğusundaki Roma yolları (French, 2016: 9).

Harita 11: Roma'nın Fırat hattındaki garnizonları (Emir, 2014: 334).

Harita 12: Roma'nın Pontos ve Kafkas garnizonları (Emir, 2014: 335).

ÖZGEÇMİŞ

Fatih İNAN, İlk, orta ve lise öğrenimini Trabzon'da tamamladı. 2006 senesinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimine başladı. 2010-2011 eğitim öğretim yılında aynı üniversitede Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans yapmaya hak kazandı ve aynı yıl İngilizce hazırlık programından mezun oldu. 1 Ekim 2012-24 Ekim 2013 tarihleri arasında Erasmus öğrenci değişim programı kapsamında Almanya'daki Potsdam Üniversitesi'nde eğitim aldı. 2014 yılında KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak göreve başlayan İnan, 02 Şubat 2015 tarihinde Doktora Eğitimine kabul edildi. 20 Haziran-16 Eylül 2018 ve 03 Haziran-27 Ağustos 2019 tarihleri arasında Almanya'daki Münster Üniversitesi Eski Çağ Bölümü'ne bağlı Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde (*Die Forschungsstelle Asia Minor*) araştırma faaliyetinde bulunan İnan, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'ndeki görevini hâlâ sürdürmektedir.

İNAN, evli ve iki çocuk sahibi olup Almanca ve İngilizce bilmektedir.